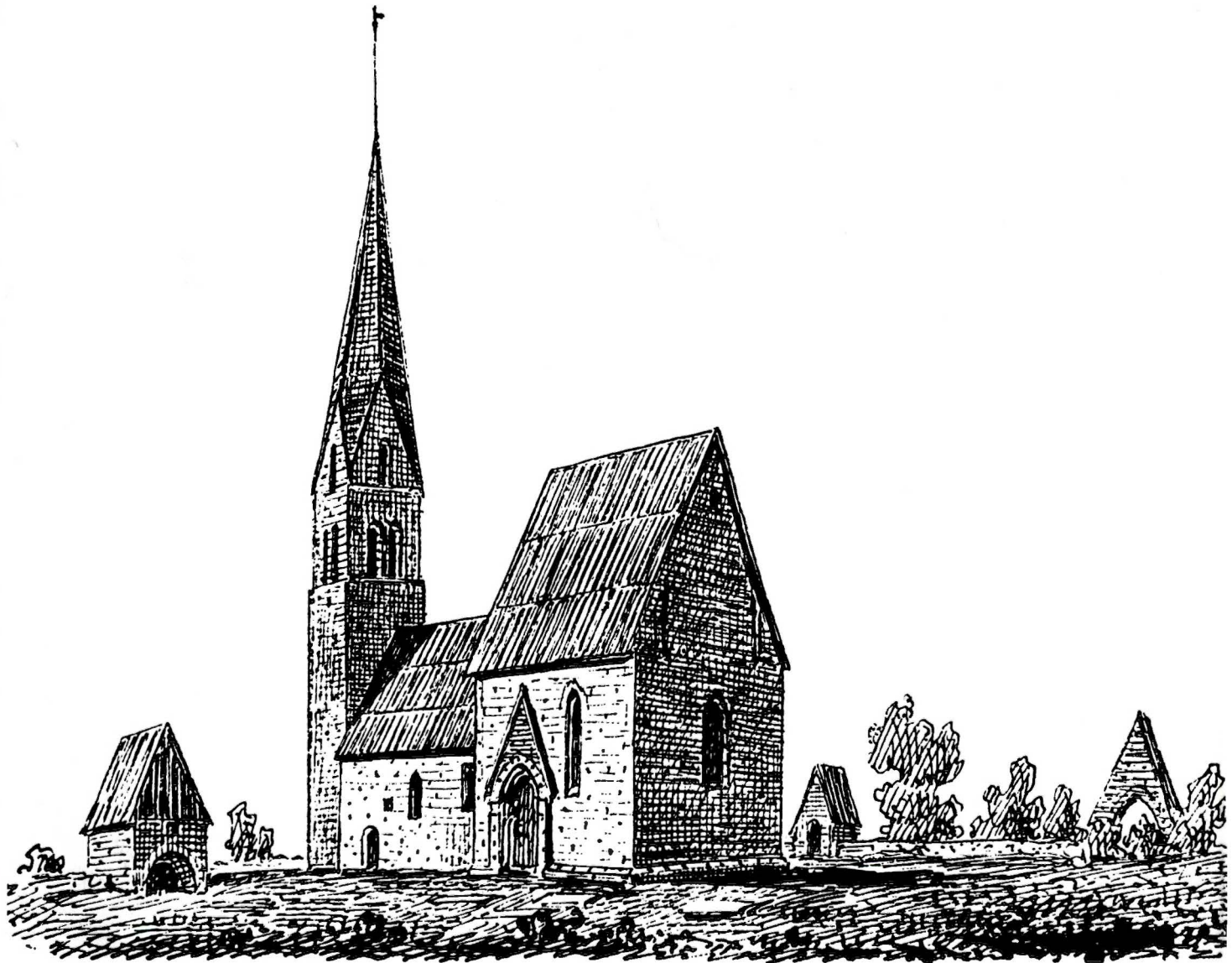

Garde kyrka

SVERIGES KYRKOR
GOTLAND

ERLAND LAGERLÖF

Garde kyrka

Garde kyrka

GARDE TING, GOTLAND BAND V:3

Av ERLAND LAGERLÖF

VOLYM 145 AV SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

GRUNDAT AV SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

PÅ UPPDRAG AV KUNGL. VITTERHETS HISTORIE OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN

UTGIVET AV STEN KARLING, ARMIN TUULSE OCH PER-OLOF WESTLUND

Almqvist & Wiksell Stockholm 1972

UTGIVET MED ANSLAG FRÅN
STATENS HUMANISTISKA FORSKNINGSRÅD

FOTO SÖREN HALLGREN

GRAFISK FORMGIVNING VIDAR FORSBERG

Beskrivningen av Garde kyrka, avslutad i november 1971, har utarbetats av antikvarie Erland Lagerlöf. Excerpteringen är utförd av fru Karin Svahnström. Översättningen till engelska av bildtexter och sammanfattningar har utförts av Albert Read. Bildmaterial, anteckningar och excerpter förvaras i ATA.

Omslagsbilden återger Garde kyrka från sydost. Tuschteckning av P A Säve 1864. ATA. Foto S Hallgren 1968.

På omstående sida Garde pastorats sigill 1828.

Innehåll

GARDE KYRKA

<i>Inledning</i>	249
<i>Kyrkogården</i>	253
<i>Kyrkobyggnaden</i>	258
<i>Kyrkans byggnadshistoria</i>	288
<i>Kalkmålningar</i>	292
<i>Glasmålningar</i>	304
<i>Ristningar</i>	304
<i>Inredning och inventarier</i>	306

NOTER	339
KÄLLOR OCH LITTERATUR	341
FÖRKORTNINGAR	342
SUMMARY	343

REGISTER TILL GOTLAND BAND V

ORTREGISTER	375
PERSONREGISTER	346
SAKREGISTER	349

GARDE KYRKA

Gotland, Gotlands län, Garde ting, Visby stift
Sudertredingens kontrakt

Inledning

Sockennamnet Garde skrivs i en runristning på kalkputs i Garde kyrka *galda.kirk*...¹ en felristning visserligen, men ristaren kunde kanske ej i sitt uttal skilja på r och l, vilket senare på den tiden kanske var »tjockt» även på Gotland.² På en av de bildförsedda runstenar i Ardre kyrka, vilka tillsammans bildat en gravkista, står ... *r. i. karþum*, vilket måste betyda i Garde.³ Linköpingsförteckningen över biskopsvisitationer från 1300-talet har *Gardum*,⁴ och i minoriterbrödernas i Visby lista över begravda personer står *Halwaithis(?) de Gardis*,⁵ alltså även här en plural dativ, fast i latinsk form. I samma lista står *Hegwaldus et consors de Gardha*,⁶ dvs Hägvald med maka från Garda. Jfr gårdsnamnet *Hägulds* i samma socken.

Skatteboken från 1523 har *garde tingh*, *Garde fj* (fjärding), *Garde sogen*. Formerna på -e är danska men överensstämmer med det gotländska uttalet.

Att döma av de belagda dativformerna måste man utgå från en pluralform *garþa(r)*, dativ *garþum*. I Gutalagen betyder *garþr* ofta gärdesgård, t ex i kap 26, § 5: »*Engin garþr ir laggiertr vtan han sei med tueim bandum bundin oc half triþi elna haur til yfrsta banda*»⁷ (ingen gärdesgård är laggill, om den ej är bunden med två band (»bandar») och halvtredje aln till översta banden). Ordet *garþr* i betydelsen gärdesgård har på Gotland senare ersatts med ordet *tun* (*täun*), möjligen under tyskt inflytande. Även betydelsen gård förekommer i Gutalagen.

Den ursprungliga betydelsen av *Garþr* är inhägnad, gärdesgård, sedan inhägnat jordstycke etc.⁸ Då sockennamnet säkerligen är mycket gammalt, kan man för den »gård», efter vilken socknen har sitt namn, antaga den gamla betydelsen inhägnad, i så fall omslutande för visst ändamål avsedd plats. Denna kan i så fall ha varit tingsplatsen⁹ eller möjligen en gammal hednisk tempelplats, på vilken kyrkan sedan uppfördes.¹⁰

Garde socken är belägen på öns östra sida på sydsluttningen av ett höjdområde, som sluttar ned mot Lauviken. Den gränsar i norr till Alskog, i söder till Lau och Lye samt i väster till Etelhem. En mindre lerslätt i centrum av socknen, där kyrkan är belägen, begränsas i nordväst och sydost av grus- och hållmarker med myrar och klintar. Åkern utgör ca 30 % av arealen, skogsmarken ca 43 %.

Vid gränsen till Alskog ligger en punkt nära 59 meter över havet, berget går här i dagen. Kalkstenen tillhör den s k Hemsegruppen. Den har sedan länge ansetts speciellt lämplig som byggnadsmaterial, främst till fint huggna detaljer. I kyrkornas arkivalier finner man ej sällan uppgifter om detta byggnadsmaterial (SvK Go V, s 288). I samband med reparationer beslutas om hämtning av s k »god Gardesten», för bl a tillverkning av kolonner till portaler och ljudgluggar. Detta stenbrott är beläget på gården Bjärges ägor ca 2 km norr om kyrkan, i början av ett skogsområde där berget på flera ställen går i dagen. Stenbrytningen har av allt

Fig 264. Dopfont av sandsten från 1100-talet, den bysantiniserande verkstaden. Foto 1969.

Sandstone font, 12th century, from a workshop influenced by Byzantine art.

Fig 265. Garde kyrka och kyrkogård från sydväst. Foto 1959.

Garde Church and churchyard from SW.

Fig 266. T h. Kyrkan från öster, i förgrunden »Prästluckan» från 1300-talet. Foto 1964.

To the right. The church from E, in the foreground the "Priest lichgate", 14th century.

att döma pågått här mycket länge, sannolikt från medeltid till våra dagar. Spår efter brytning och behuggning (avfallshögar) finns här inom ett mycket stort område, nu delvis övervuxet med skog, vilket tyder på lång användningstid. Med stor sannolikhet har stenen till kyrkobyggnaden och stigluckorna hämtats från detta stenbrott.

Socknen saknar egentliga vattendrag med undantag för smärre bäckar, som torkar ut sommartid.

Före de stora utdikningarna var förhållandet annorlunda, då de små vattendragen drev både kvarnar och sågar. Över slättmarkerna i västra delen av socknen rinner en å mot Lau myr.

En stor mängd gravhögar från tiden omkr Kristi födelse t o m vikingatiden finns i socknen. Men redan från stenåldern och bronsåldern finns betydelsefulla spår av mänskligt liv i Garde. Det stora röset ovanför »Aiksenmoiri» vid gränsen till Lau,

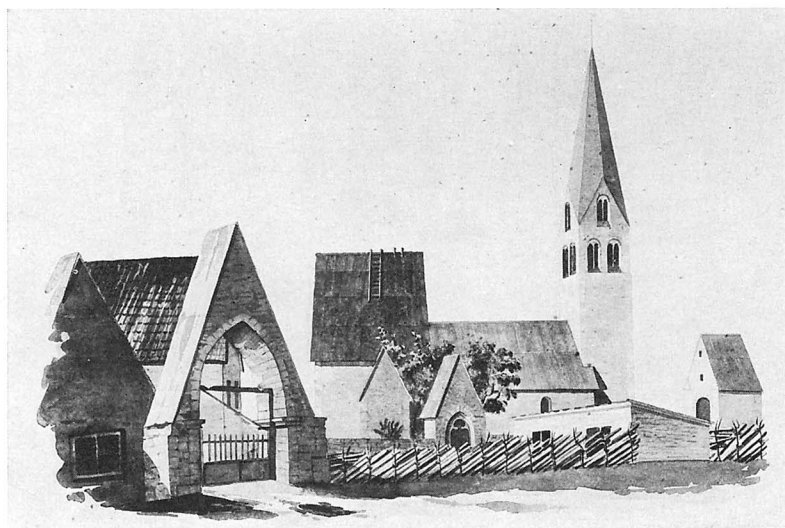

Fig 267. Kyrkan och prästgården från norr. Efter teckning av L Cedergren 1855, ATA.

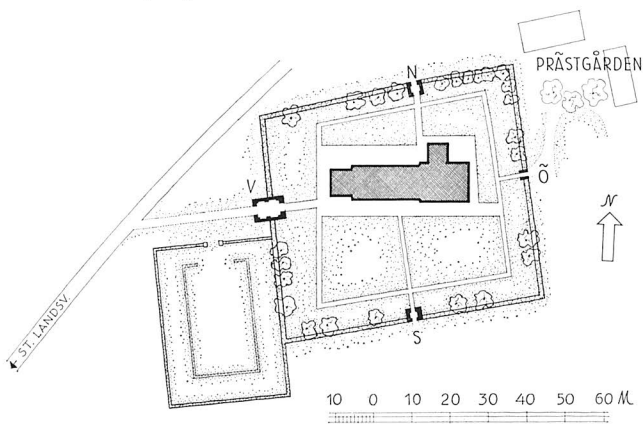
The church and vicarage from N, 1855.

ett sk »Digerroir», är ett av Gotlands största bronsåldersrösen och därinvid finns flera skeppssättningar från samma tid. Man har även påträffat rester av äldre bebyggelse i socknen, omkr 35 husgrunder, av vilka den största var belägen i »Juves Stavgardar». Den är ca 45 m lång. Över 30 m långa husgrunder finns vid gårdarna Gunnstädar, Körkänge och Käldänge. Några resta stenar, säkerligen gravminnen, har också påträffats. De märkligaste av dessa, några vackra bildstenar, förvaras nu i Statens historiska museum i Stockholm.¹¹

Prästgården är belägen nordost om kyrkan i

Fig 268. Situationsplan, 1 : 2 000. Uppm J Söderberg 1940, ändrad 1971.

General plan, scale 1 : 2 000.

omedelbar anslutning till kyrkogården med ursprunglig förbindelse genom en liten stiglucka i kyrkogårdens östra mur, Prästluckan (se nedan). Den nuvarande prästgården i två våningar är uppförd vid 1800-talets mitt, men har föregåtts av en medeltida prästgårdsbyggnad på samma plats.¹² Vid lundaprofessorn Carl G Brunius besök i Garde vid 1860-talets början antecknade han följande: »Innanför porten (prästgårdsportalen mot vägen) låg ett uråldrigt boningshus, som hade stor källare, hvori fyra pelare uppbyro Korshvalf. Detta hus, hvilket hade skråkantiga socklar, bestod af huggen och tuktad kalksten. Förre kyrkoherden, som blef öfver nittio år gammal, bebodde samma hus, hvilket nuvarande kyrkoherden låtit med mycket arbete nedbryta ehuru väl församlingen missbilligat ett sådant företag. Porten lär snart komma under en dylik indelningshafvare att undergå en likadan förstoring.»¹³

Till prästgården leder från byvägen norr om kyrkan en medeltida gårdsport av ovanlig resning (fig 269). Den är uppförd av kalksten som är putsad och kalkad med undantag för de spetsiga omfattningsbågarna samt anfangslisterna, som är av huggen kalksten. Porten har ett spetsigt sadeltak täckt med tjärade, vattrandade bräder. Till sin typ är den nu ensam på Gotland,¹⁴ men har troligen ej varit ovanlig. Liksom de flesta av kyrkogårdens stigluckor torde den ha tillkommit på 1300-talet.

Kyrkogården

Kyrkan och kyrkogården i Garde utgör en ovanligt väl bevarad enhet från medeltiden. Inte endast kyrkogårdsmuren utan också samtliga stigluckor är bevarade i så gott som orört skick. Det innebär att denna kyrkogård hör till de allra bäst bevarade medeltida anläggningarna i landet.¹⁵

Den äldsta delen av kyrkogården, närmast kyrkan (fig 268), omgärdas av en kallmur av kalksten av varierande höjd och bredd (normal höjd ca 110 cm, högsta höjd ca 160 cm) beroende på nivåförhållandena. Av denna orsak är muren högst i söder. Av allt att döma har muren ursprungligen varit betydligt högre, troligen av försvarsskäl.¹⁶ Detta framgår dels av äldre teckningar, dels av anslutningsytorna på de medeltida stigluckorna, som tyder på att murens ursprungliga höjd överstigit två meter.

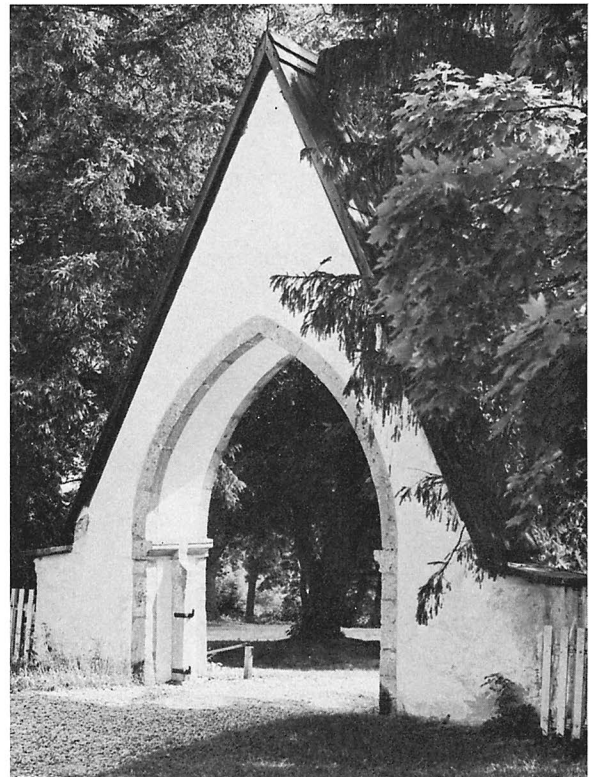
Av kyrkans arkivalier framgår att kyrkogårdsmuren omlagts vid flera tillfällen. Dessa arbeten har dock troligen ej berört murens sträckning. Vid en visitation 1738 anmärktes följande: »Kyrkogårdsmuren sade Hr Pastor wara förfallen, och böra botas och uplagas. Kyrkiolagen här om förelästes. Ther på almänt Swarades och öfr liudt ropades, at the wille laga» (vis prot). Några år senare, 1750, konstaterades att lagning skett av kyrkogårdsmuren, »... dock som ännu några få återstodo med sina stycken, så gafs them påminnelse ...». Något mer än hundra år senare var det åter aktuellt att laga muren, denna gång på grund av den gamla prästgårdens rivning. »Genom den gamla Prästgårdsbyggnadens nedtagande i Garde, hvilken byggnad utgjorde en del af Kyrkogårdens stängsel, behöfde nu en ny mur uppföras i dess nordöstra hörn och skulle denna läggas i regelbunden form, samt i rät vinkel från norra kyrkogårdsporten» (vis prot).

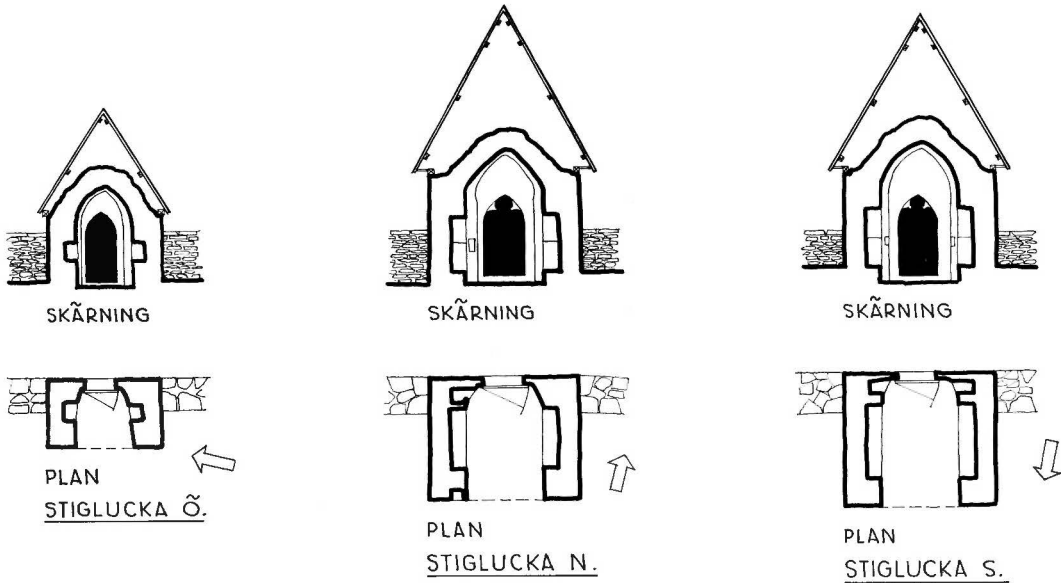
Kyrkogården har som nämnts ingångar i alla fyra väderstrecken, alla markerade av väl bevarade medeltida stigluckor. Den västra stigluckan, som tjänstgör som huvudingång, är störst, uppförd i tre våningar (fig 271). Den är byggd av tuktad kalksten,

putsad och kalkad med undantag för omfattningar och hörnkedjor, som är av huggen kalksten. Taket täcks av tjärad spån. I det inre är stigluckan täckt av ett bjälktak med bräder. De kraftiga bjälkarna av ek synes vara ursprungliga, medan bräderna utbytts, säkerligen vid flera tillfällen. I takets mitt finns en bjälke med något större dimensioner än de övriga samt med urtagningar vid norra och södra väggarna. Detta tyder på att de dörrar (eller föregångare till dem), som nu är placerade i den västra omfattningen, ursprungligen varit uppsatta här. Stigluckans bottenvåning har således varit delad i två delar, av vilka den yttre alltid varit öppen för

Fig 269. Gårdsport till prästgården, troligen från 1300-talet. Foto 1969.

Entrance to vicarage courtyard, probably 14th century.

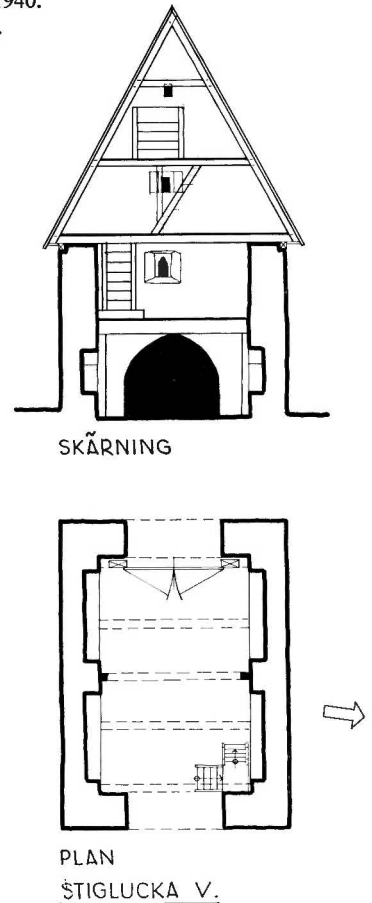

den vägfarande. Båda avdelningarna är försedda med sittnischer, två på varje sida (fig 272). Golvet täcks med stora oregelbundet huggna kalkstenshällar, troligen en ursprunglig anordning.¹⁷ De två dörrar, som nu står i västra omfattningen, består av stående tjärade furubräder med grova sidoposter av ek. De sistnämnda tycks vara ursprungliga och har i så fall varit placerade i stigluckans mitt. De nuvarande dörrarna tillkom troligen 1754, då arbetslön utbetalades för »Nya dörrar i Storlukan» (räk).

Till stigluckans övre våningar kommer man genom en öppning i taket i det nordöstra hörnet, med en uppfällbar trappa. Första övervåningen täcks av ett bjälktak samt har en stor rundbågig öppning i östra muren med omfattning av huggen kalksten. Troligen har denna öppning ursprungligen tjänstgjort som varuintag. Våningen upplyses av en smal ljusglugg i västra muren med spetsbågig omfattning av kalksten, huggen ur ett block. Detta rum har under lång tid, liksom rummet i nästa våning, tjänstgjort som spannmålsmagasin.¹⁸ Bevarade stora bingar samt gamla sädesmått av olika storlek talar sitt tydliga språk om detta (fig 273). I sin bok om Garde socken skriver David Gadd (s 111): »Redan 1750 hölls vid södra häradsrätten ett ombudsmöte för socknarna angående inrättandet av sockenmagasin. Ombud för Garde var Thomas Folke-darve, senare kyrkvärd. Först i januari 1759 var

Fig 270. Plan samt sektion av stigluckorna, 1 : 100. Uppm J Söderberg 1940.

Plans and sections of lichgates.

socken- eller kyrkomagasinet i Garde så iordningställt, att husbönderna kunde överlämna sin spannmål. Magasinet var inrättat över stora likporten ... och var helt att betrakta som kyrkans egendom. Ibland användes också benämningen 'kyrkans spannmål'. Grundformen utgjordes av efter mantal sammanskjuten råg.» Magasinet tjänstgjorde långt in på 1900-talet, dock med en något annan funktion. På en bjälke i denna våning finns följande blyertsinskrift: »År 1917 den 3 mars utmättes den av staten beslagtagna spannmålen.» Detta innebar med säkerhet slutet för stigluckans användning som spannmålsmagasin.

Nästa våning nås genom en enkel trätrappa. Den täcks av ett bjälktak samt upplyses av smala ljusgluggar, en i östra och en i västra gaveln. Som nämnts användes även denna våning som sockenmagasin, vilket framgår av den stora sädesbinge, som fortfarande står kvar där. Den tredje övervåningen, som är den översta, täcks av stigluckans sadeltak. Den upplyses av smala ljusgluggar i östra och västra gaveln. Denna våning synes länge ha använts som upplagsplats för kyrkans bräder. Enligt visitationsprotokoll 1750 förelades försam-

Fig 271. Västra stigluckan från nordost, troligen uppförd på 1200-talet. Foto 1971.

W lichgate from NE, probably erected during the 13th century.

Fig 272. Västra stigluckans bottenvåning mot nordväst. Dörrarna har ursprungligen varit placerade i stigluckans mitt. Foto 1969.

Ground floor of W lichgate looking NW. The doors were originally in the middle of the gate.

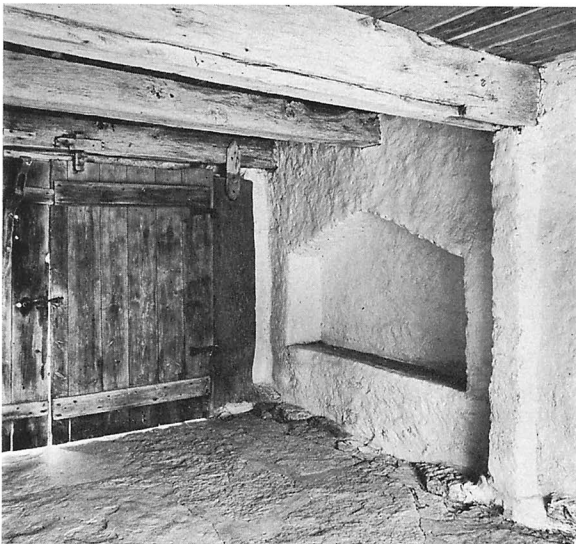
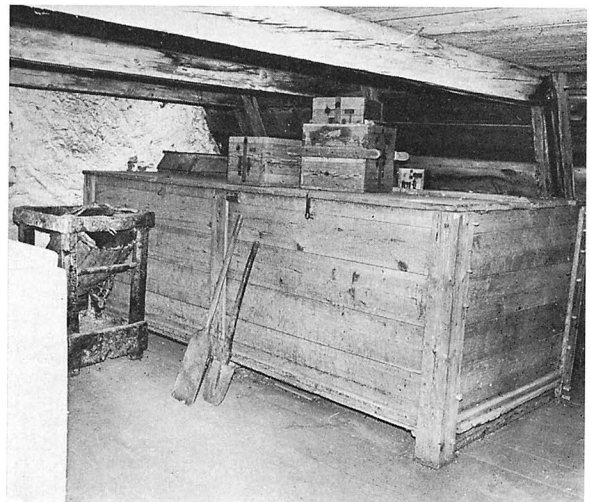

Fig 273. Interiör av västra stigluckans andra övervåning med stor sädesbinge. Stigluckan användes under lång tid som sockenmagasin. Foto 1969.

Interior of second storey of W lichgate with a large grain bin. For a long period the lichgate was used as the parish granary.

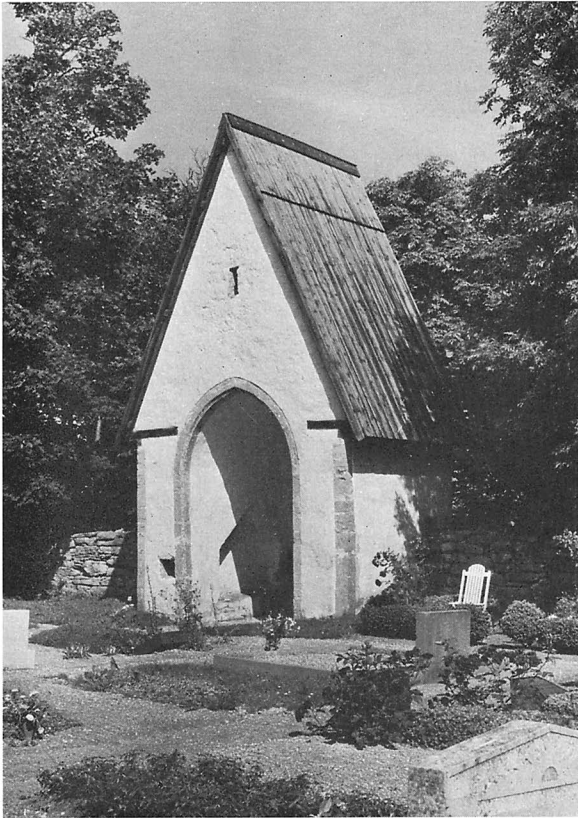

Fig 274. Södra stigluckan, »Telleby lucka», från nordväst. Sannolikt uppförd på 1300-talet. Foto 1969.

S lichgate, "Telleby gate", from NW. Probably erected in the 14th century.

lingen att laga taket på västra stigluckan »innan kyrckans bräder, som ther liggia på loftet förwarade, af dropp och wäta skada taga». Stigluckan täcks av ett sadeltak med brädbördning samt på detta tjärad spån. Takstolen härrör sannolikt från 1781, då man enligt räkenskaperna anskaffade »8 st sparrar till Magazinet». Den stora västra stigluckan i Garde, en av de största i landet (jfr Vendel i Uppland), har troligen uppförts under 1200-talets förra hälft, då även kyrkans torn höjdes.

Den södra stigluckan kallas även »Tällby luke»¹⁹ efter gården med samma namn söder om kyrkan (fig 274). Den är uppförd av tuktad kalksten och flis samt putsad med undantag för omfattningar och hörnkedjor, som är av huggen kalksten. Mot kyrkogården vänder den en bred och hög spetsbårig

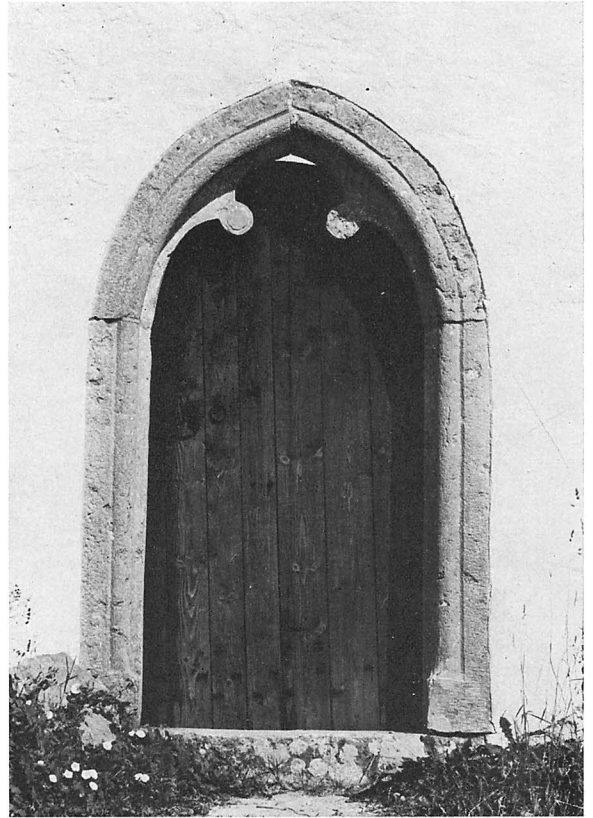

Fig 275. Södra stigluckans yttre omfattning av huggen kalksten. Foto 1969.

The outer surround of S lichgate; tooled limestone.

öppning, medan den utåt har en relativt liten portalliknande öppning med dörr av trä (fig 275). Det spetsiga sadeltaket täcks av tjärade vattrandade bräder. I det inre är stigluckan välvd med ett spetsigt tunnvalv. På ömse sidor finns sittnisher täckta av trubbiga triangelbågar samt med sittplattor av kalksten. Dörren i södra omfattningsbågen är av stående tjärade furubräder, genom skuren inskrift daterad 1754. Under medeltiden stängdes dörren med en bom, vars rännen finns kvar i murarna på ömse sidor, men nu betydligt utvidgade.

Den östra stigluckan, eller »prästluka», är den minsta av kyrkogårdens fyra stigluckor (fig 278). Den för in i prästgårdens trädgård. Liksom de övriga är den uppförd av kalksten samt putsad med undantag för omfattningar av huggen sten. Det

Fig 276. Norra stigluckan, »Robbenarve lucka», från nordost. Foto 1969.

N lichgate, "Robbenarve gate", from NE.

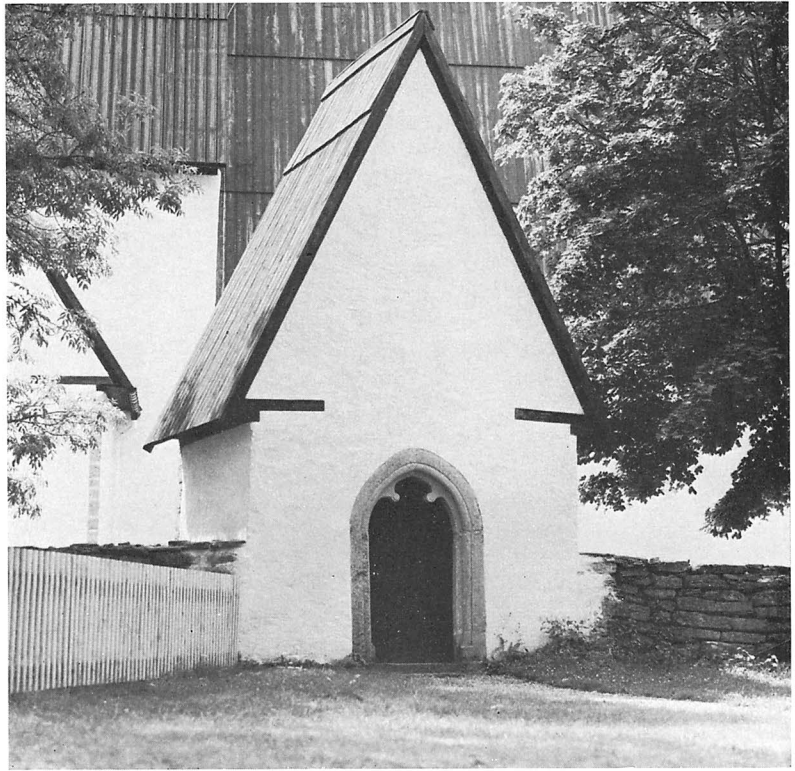
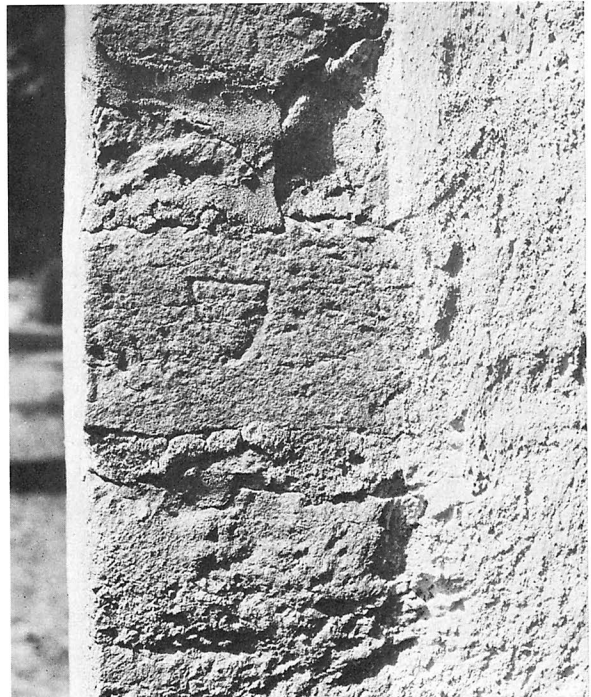

Fig 277. Nedan t h. Stenhuggarmärke på norra stigluckans södra omfattning. Foto 1969.

Below to the right. Mason's mark on the S surround of the N lichgate.

spetsiga sadeltaket täcks av tjärade vattrandade bräder. Den västra bågen, mot kyrkogården, är stor och hög med omfattning av huggen sten, medan den östra, mot prästgården, är låg, portalliknande samt stängs av en dörr av tjärade bräder. I det inre är stigluckan välvd med ett spetsigt tunnvalv. På ömse sidor finns nischer, den norra kvadratisk, klädd med kalkstensplattor, den södra spetsigt triangelbågig. Golvet består av stora oregelbundet formade sandstens- och kalkstensplattor. Ovanför den västra bågen finns en något utskjutande stenplatta, som möjligen ursprungligen uppburet en skulptur av sten eller trä.²⁰

Den norra stigluckan, »Robbenarve luke» efter gården Robbenarve norr om kyrkan,²¹ är både till uppbyggnad och i detaljer identisk med den södra stigluckan (fig 276). Liksom de båda stigluckorna i öster och söder har den norra uppförts under 1300-talet, troligen i direkt samband med det gotiska koret och sakristians tillkomst under århundradets andra fjärdedel. Ett stenhuggarmärke, utformat

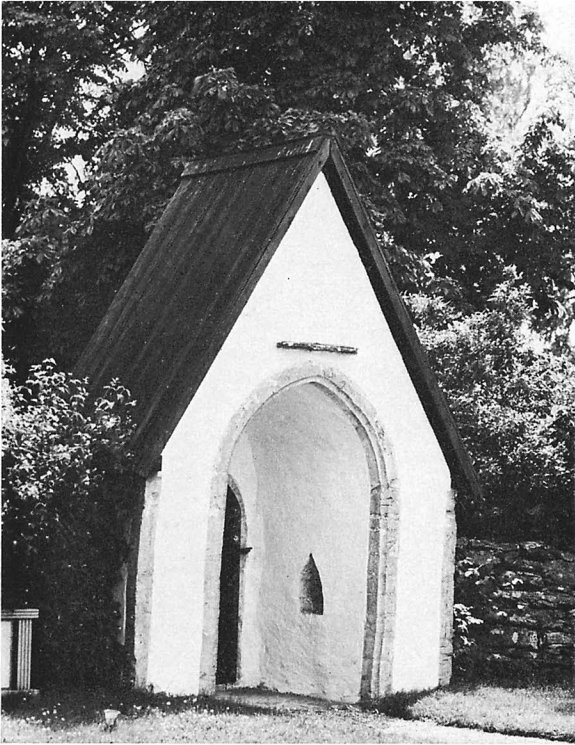

Fig 278. Östra stigluckan, »Prästluckan», från nordväst, 1300-talet. Foto 1969.

E lichgate, "Priest gate", from NW, 14th century.

som en sköld (fig 277) återfinns på fem huggna stenar i stigluckans södra omfattning samt i den sydvästra hörnkedjan. Ett liknande sköldformat stenhuggarmärke återfinns även på byggnadsdelar från 1300-talet i Martebo och Stånga kyrkor (SvK Go I, s 57, fig 42, resp VI, fig 132).

Präster och mera bemärkta sockenbor, såsom kyrkvårdar, begravdes i äldre tid inne i kyrkan.²² Vid 1800-talets början insåg man det olämpliga i detta och beslöt att begravingar i fortsättningen ej

Kyrkobyggnaden

Garde kyrka tillhör den grupp av kyrkobyggnader, som brukar kallas »klövsadelkyrkor», eftersom den har ett högt torn i väster, ett lågt långhus samt ett stort senare tillfogat gotiskt kor. Långhusets och tornets nedre parti är kyrkobyggnadens äldsta

skulle få förekomma i kyrkan. Vid en visitation 1809 antecknades följande: »Församlingarna blefvo tillfrågade om den seden här vore brukelig att begravva de döda i kyrkan? Härtill svarades, att på flere år, utom deras sist afledne Pastor Herr Prosten Johan Gardell och Vice Pastorn Herr Otto Gabriel Sturzenbecker ingen blifvit i Kyrkan begravven.» Vid detta tillfälle beslöts att man skulle avstå från begravingar i kyrkan och i stället begrava alla på kyrkogården.

Kyrkogården, som nu har en mängd resta gravstenar av olika format och färg, såg tidigare helt annorlunda ut. Då fanns en stor mängd liggande stenar över murade gravvalv.²³ Närmast kyrkans murar i söder och öster fanns de stora rika gårdarnas gravar, i väster de fattigas samt i norr de brottsligas. År 1739 upprättades en ny fördelning av gravställena, som dock troligen återgick på äldre delningar.

På kyrkogården har ett stort antal vikingatida gravar påträffats, främst norr och väster om kyrkan. De är orienterade i väst-östlig riktning. Fyndmaterialet består uteslutande av dräktillbehör. Av allt att döma är gravarna kristna.^{23a}

Nya kyrkogården

Den nya kyrkogården är belägen omedelbart väster om den gamla, dock utan att ha någon direkt förbindelse med denna (fig 268). Den tillkom 1955 efter förslag av trädgårdskonsulent Karl Wikesjö, Visby. Den omges i norr, väster och söder av en låg kallmur av kalksten täckt av tuktade kalkstensplattor i bruk, samt i öster av den gamla kyrkogårdsmuren. Ingång i norr med portstolpar av murad kalksten täckta av kalkstensplattor, enkla grindar av svartmålat smidesjärn. Den nya kyrkogården har planterade buskar och träd.

byggnadsdelar, uppförda vid 1100-talets mitt, vilket innebär att Garde kyrka är en av de äldsta av sten på Gotland. Tornet påbyggdes vid 1200-talets mitt till nuvarande ansevärd höjd. Under 1300-talets andra fjärdedel revs det romanska koret och absi-

den, varefter det nuvarande stora gotiska koret samt sakristian uppfördes. Härvid förenades koret med det romanska långhuset genom provisoriska murar i väntan på ett större gotiskt långhus, som dock aldrig kom till stånd.

Material

Kyrkan är uppförd av ljusgrå och gulgrå kalksten samt tegel, det sistnämnda endast som dekorativt inslag i ljudgluggarnas yttre omfattningar (fig 284). Stenen synes till största delen vara hämtad vid det närbelägna stenbrottet på gården Bjärges ägor norr om kyrkan (jfr inledningen).

Koret och sakristian har ovanligt höga skråkantade socklar som uppåt avslutas med rundstav (fig 281). Kyrkans äldsta byggnadsdelar, tornet och långhuset, saknar markerade socklar. De nedersta två stenskiten är dock huggna och således mera bearbetade än de övre som endast är tuktade. Dessa skift har lämnats oputsade, vilket de förmodligen var redan under medeltiden. Att sockel saknas brukar betraktas som ett ålderdomligt drag och utgör således ett av beläggen för att Garde långhus och torn jämte den romanska kyrkan i Källunge skulle vara den äldsta kyrkobyggnaden av sten på Gotland. Johnny Roosval har träffande sagt att de står »barfota» på marken.

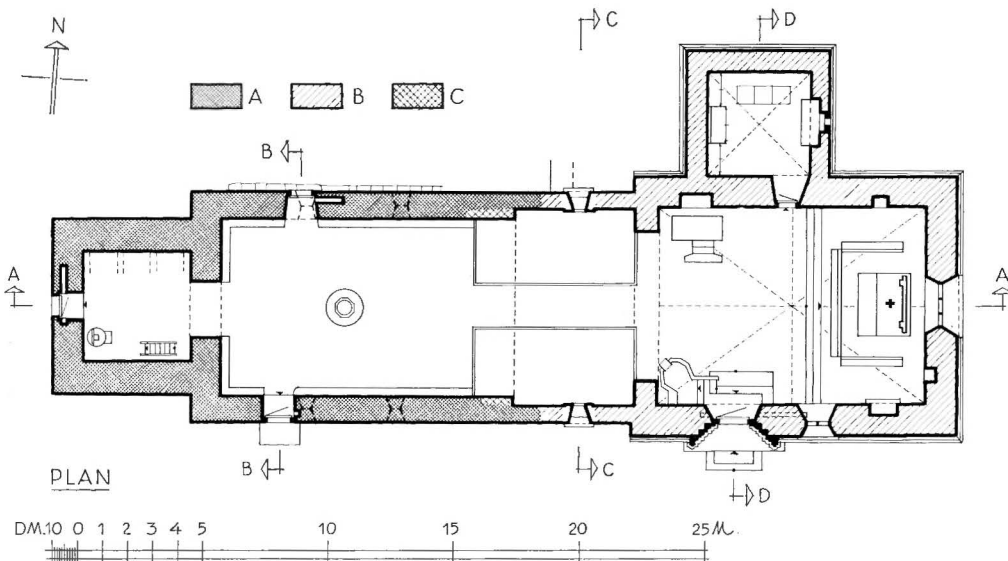
Hela kyrkobyggnaden är putsad och vitkalkad med undantag för omfattningar och hörnkedjor, som är av huggen kalksten. Hörnkedjorna har putsrand, långhuset och tornet ca 20 cm från hörn, koret ca 21 cm från hörn. Kyrkobyggnaden putsades senast i samband med restaureringen 1963–68. Putsning och kalkning omtalas ofta i kyrkans arkivalier. Bl a år 1752 då man betalade »arbetarena för Rappning på Kyrkjan samt hwitlimning». Vid en visitation 1756 anmärktes: »Garde Kyrkia är sedan sidsta Visitation utan til öfr alt Späckat och hwitlimad.»

Ingångar

Kyrkan har fyra ingångar, två i långhuset, en i koret samt en i tornet. Långhusets södra portal, som nu tjänstgör som kyrkans huvudingång (fig 285), är liksom de övriga romanska portalerna ovanligt enkelt utformad. Omfattningen, som ligger i liv med muren, är smal och rundbågig av huggen kalksten. Portalens inre smyg, som saknar huggen omfattning, är raksmygig. Den är i bågen prydd med märklig ornamental målning av samma karaktär som övriga målningar i långhuset, således i rysk-bysantinsk stil från omkr 1200 (se nedan kalkmålningar). Bomrännorna är numera igenmurade. I samband med restaureringen på 1960-talet ob-

Fig 279. Plan, 1 : 300. Uppm J Söderberg 1940, ändrad 1971.

Plan, scale 1 : 300.

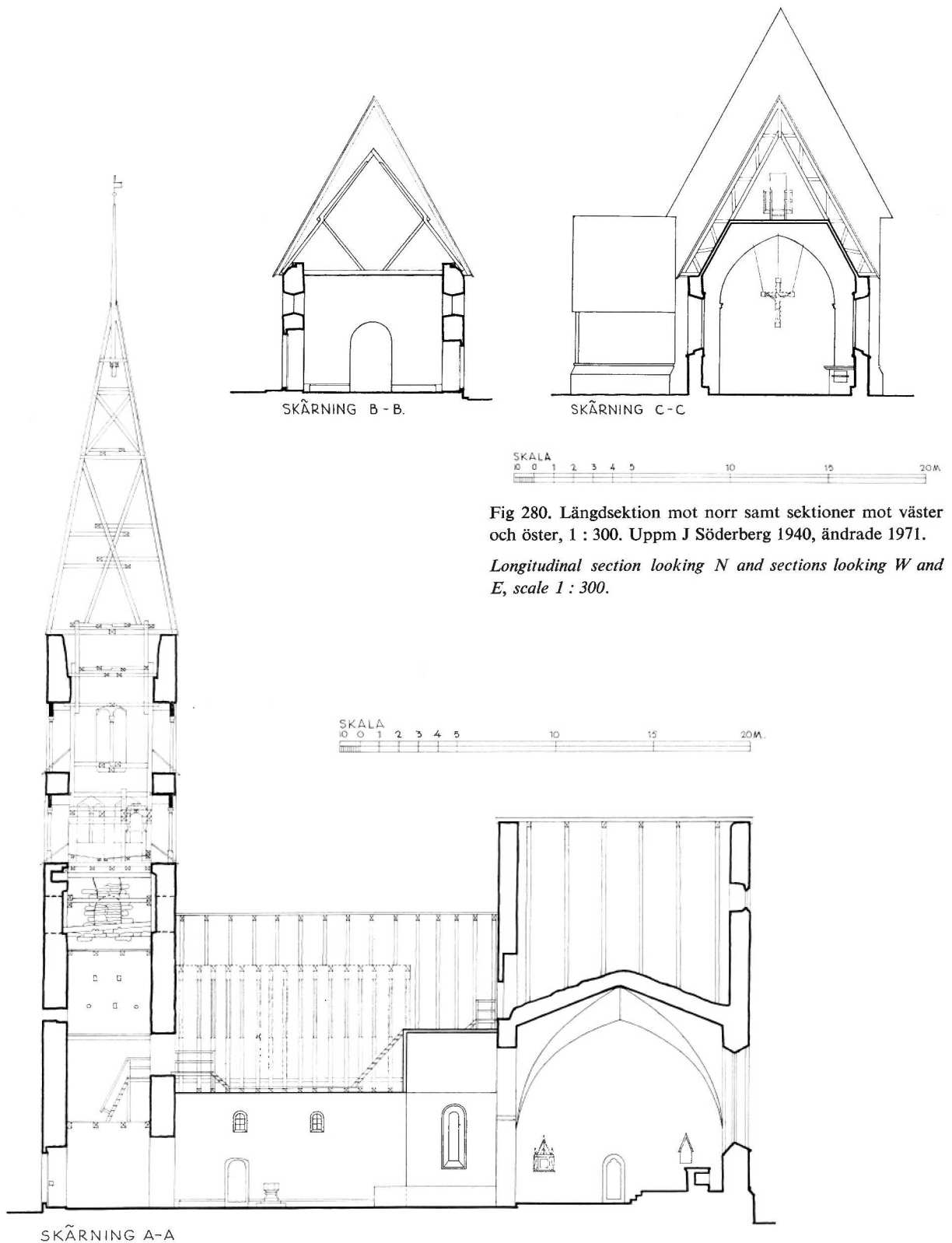

Fig 280. Längdsektion mot norr samt sektioner mot väster och öster, 1 : 300. Uppm J Söderberg 1940, ändrade 1971.

Longitudinal section looking N and sections looking W and E, scale 1 : 300.

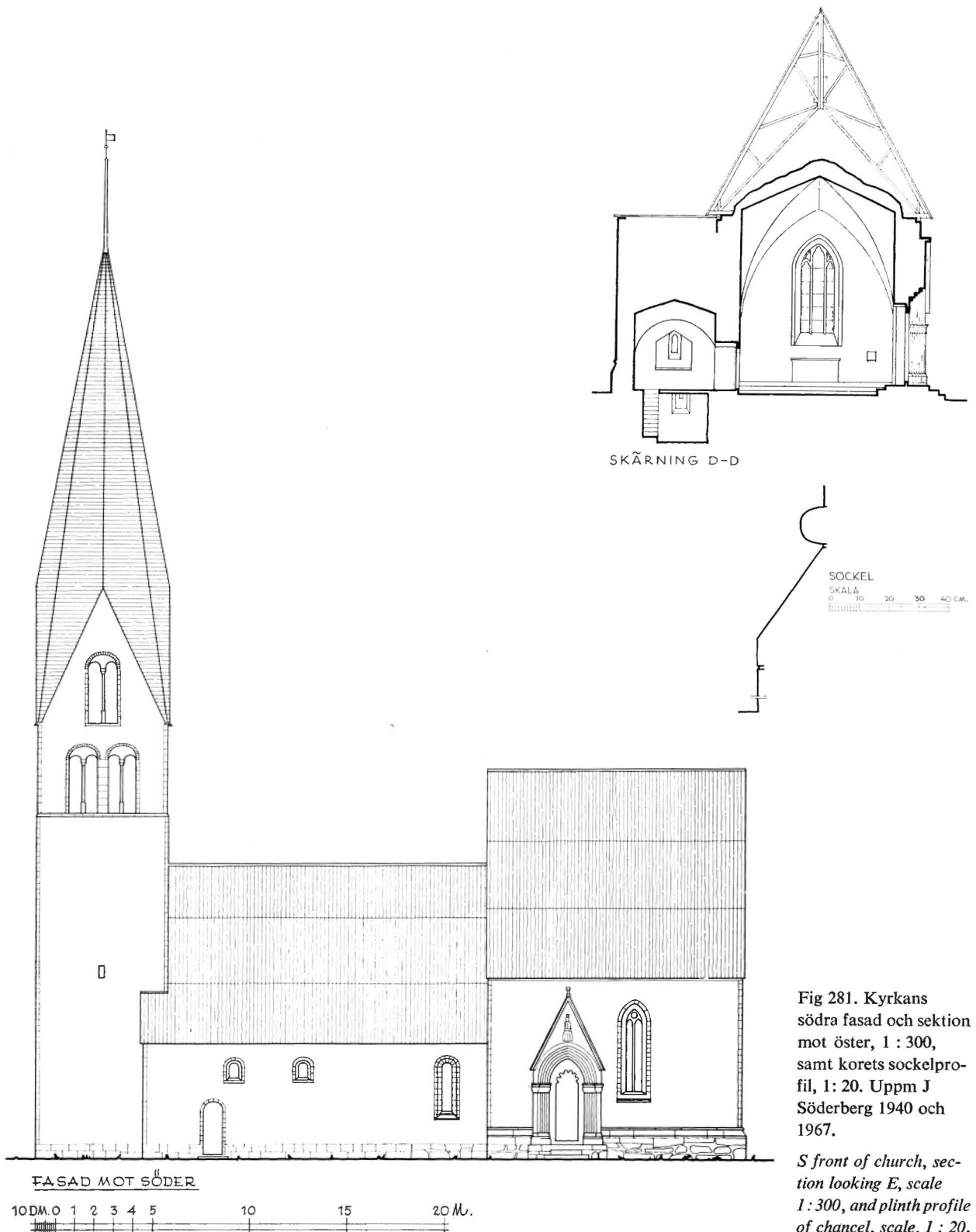

Fig 281. Kyrkans södra fasad och sektion mot öster, 1 : 300, samt korets sockelprofil, 1 : 20. Uppm J Söderberg 1940 och 1967.

S front of church, section looking E, scale 1 : 300, and plinth profile of chancel, scale, 1 : 20.

Fig 282. Långhusetets södra fasad. Foto 1969.
S front of nave.

serverades i östra smygens yttre del en nisch, vars nedre del var putsad och kalkad medan den övre synbarligen hade huggits upp i senare tid (höjd 122, bredd 58, djup 52 cm). Nischen har säkerligen ursprungligen använts för ett vigvattenskärl. — Dörr av stående brunbetsade furubräder, tillkom vid restaureringen 1964–69. Den föregicks av en i ljusbrunt målad dörr från 1870-talet i nygotisk stil, uppåt avslutad i en trepassformad rundning. 1739 omtalas i räkenskaperna nya dörrar av ek; detta gällde samtliga kyrkans portaler.

Långhusetets norra portal (fig 286) är placerad i höjd med den nyss beskrivna södra. Även denna är smal och rundbågig, men skiljer sig från den södra genom att den är uppåt något avsmalnande samt att omfattningen består av fint huggna hela kalkstensblock, två sidoposter samt en överliggare.

Överliggaren har en inhuggen rundbågig fördjupning som markering för bågens ursprungligen tänkta avslutning uppåt. Den inre omfattningen har oregelbundet sneda smyggar och korgbågig avslutning uppåt. Omfattningen är betydligt lägre än den södra. Bomränna i östra smygen med träfodring, bommen kvar. Den västra bomrännan är igenmurad. — Dörr av stående ekbräder med beslag av svartmålat smidesjärn, ursprungligen med trepassformad övre avslutning, förändrad vid restaureringen 1963–68.

Man har förmodat att denna enkla portal ursprungligen varit placerad som korportal till det på 1300-talet rivna koret.²¹ För detta talar att den är annorlunda utformad än de båda övriga romanska portalerna, främst genom att den avsmalnar uppåt (jfr kyrkans byggnadshistoria). Antagan-

Fig 283. Långhusets norra fasad samt sakristian och del av koret.
Foto 1969.

N front of nave, and vestry and part of the chancel.

det att den placerats sekundärt i långhuset bestyrktes vid den undersökning som gjordes i samband med putsens avlägsnande vid restaureringen 1963–68.²⁵ Det visade sig nämligen att ingången var upphuggen i muren så illa att det blivit ett ras, som kunde märkas ända upp till fönstret ovanför portalen. Man observerade även att de sneda inre smygarna var av krossad sten (de övriga romanska portalernas inre smyggar är raka). Portalen har således flyttats hit, säkerligen i samband med det gotiska korets uppförande på 1300-talet.

Tornets portal, placerad på västra sidan (fig 287), är i stort sett utformad som långhusets södra portal, således enkelt rundbågig med omfattning av huggen kalksten. Bågen är utförd i tre block. Den inre smygen är rak utan huggen omfattning. Bomrännor i båda smygarna, den norra längst och med kvar-

sittande bom. Dörr av stående ekbräder, utvändigt brunbetsad samt med beslag av svartmålat smidesjärn. Den tillkom vid senaste restaureringen. Dess föregångare från 1800-talets slut var rikt utformad med två höga rundbågiga fönster samt överst en fyrpassformad öppning med blyinfattat glas.

Koret har på södra sidan en stor, rikt utformad portal, som kröns av vimperg (fig 288). Portalöppningen är avtrappad, i vinklarna är slipade kolonnetter placerade, tre på varje sida. De fortsätter i spetsbågen i form av rundstavar med samma mått. De inre posterna samt tympanonskivan täcks av en rikt ornerad mantel (fig 293).

Kapitälbanden är på båda sidor prydda med huggen växtornamentik i växlingsrik variation (fig 291, 292) i form av blad och stänglar, det västra kapitälbandet har även diamantbårder (jfr

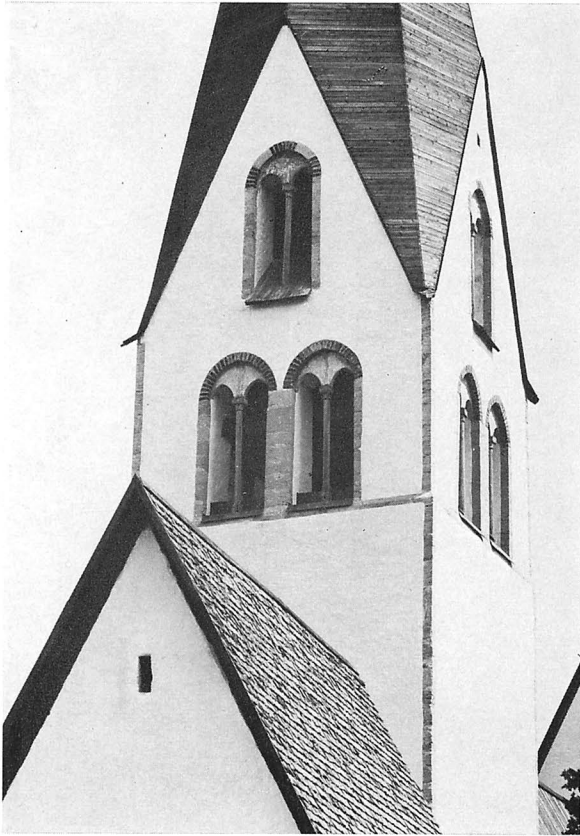

Fig 284. Tornets övre våningar, i förgrunden västra stigluckans gavel. Foto 1969.

Upper floors of tower, in the foreground the gable of W lichgate.

Alskog, ovan s 178). Båda kapitälbanden har spår av bemålning närmast portalöppningen, huvudsakligen grönt. Troligen har större delen av portalen ursprungligen varit målad.²⁶

Vimpergen, som täcks av hålkälade kalkstensplattor, har i mittfältet en figurrelief av grå kalksten, tronande Kristus (fig 290), framställd med en bok stödd mot vänster knä samt höger hand höjd i en välsignande åtbörd (jfr Lye korportal, ovan s 19). Vimpergen har överst ett tornliknande krön med krenelerat övre parti samt inhuggna bågformiga öppningar (fig 289). Trappformigt lagda stora kalkstenshällar leder upp till portalöppningen. På arkivoltens yttersta båge finns följande huggna inskrift: TILL MINNE AF HELA YTTRE MURENS REPARATION/ÅR 1818.

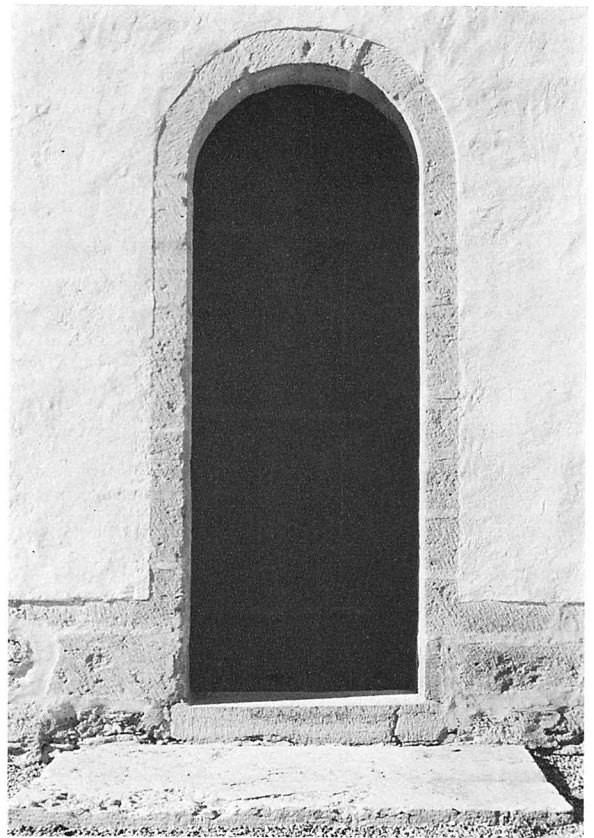

Fig 285. Långhusets södra portal, 1100-talet. Foto 1969.

S portal of nave, 12th century.

Den inre omfattningen har sneda smyggar, på sidorna hörnkedjor av huggen kalksten. Omfattningen avslutas uppåt i en trubbig triangelbåge. I smygarna finns bomrännor på båda sidor, den östra längst ca 200 cm, bommen kvar.

Dörr av stående ekbräder i två delar. Den är troligen ursprunglig, ornerade beslag av smidesjärn (fig 295).

Både till sin uppbyggnad och i detaljer överensstämmer korportalen i Garde med de portaler som brukar tillskrivas den anonyme 1300-talsmästaren »Egypticus». Det råder heller ingen tvekan om att koret och sakristian har uppförts av den byggnadshytta som var verksam vid 1300-talets mitt och som hittills gått under namnet »Egypticus».²⁷

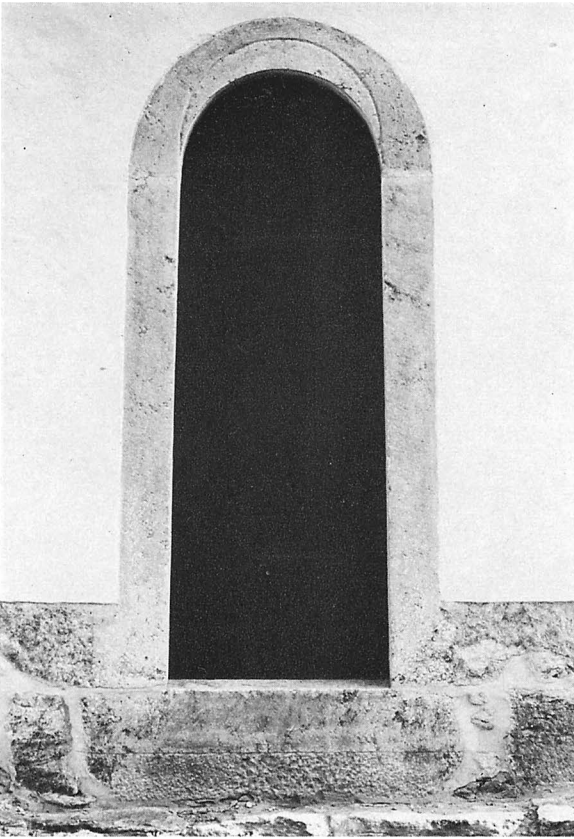

Fig 286. Långhusets norra portal, ursprungligen korportal, 1100-talet. Foto 1969.

N portal of nave, originally chancel portal, 12th century.

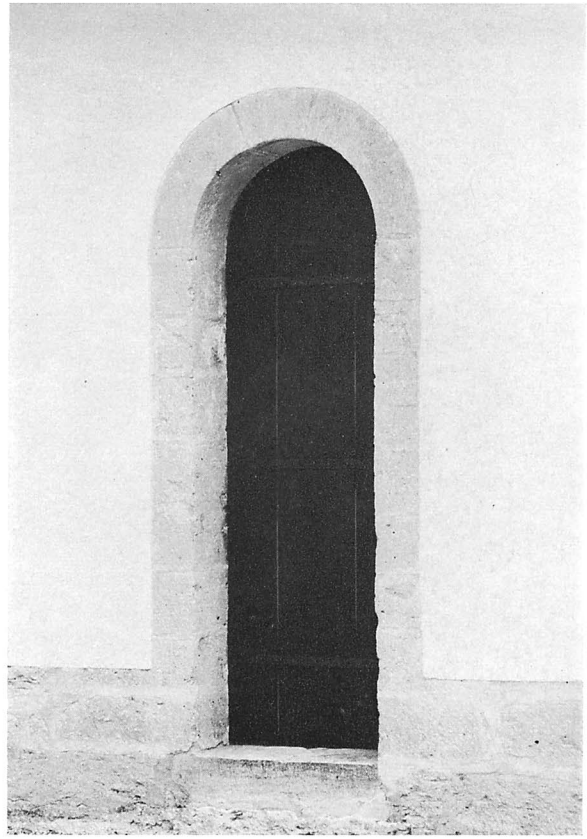

Fig 287. Tornets västra portal, 1100-talet. Foto 1969.

W portal of tower, 12th century.

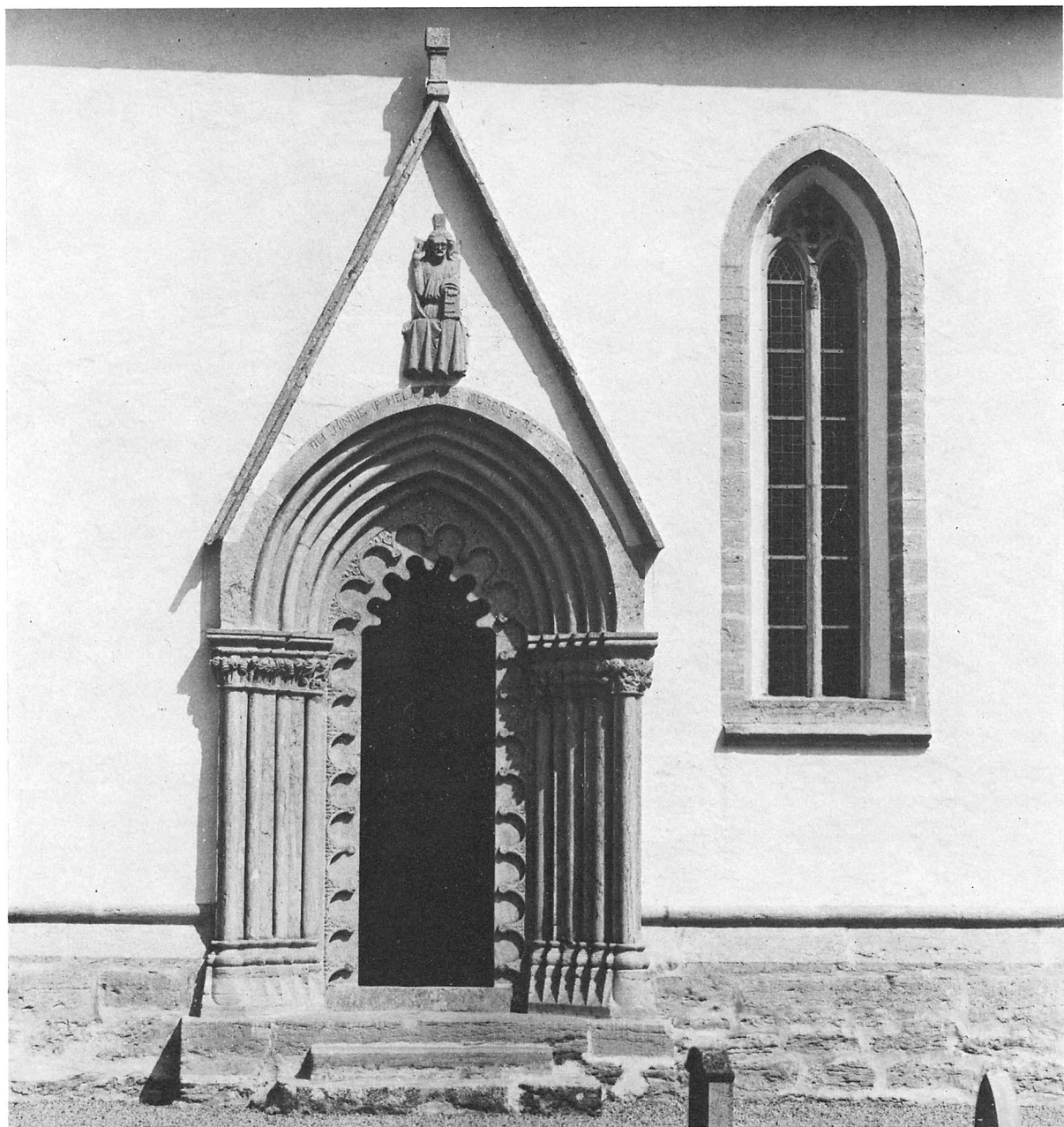
Fönster

Långhuset har nu sex fönster, tre på södra och tre på norra sidan. Fyra av dessa är medeltida, två på varje sida. De två västligaste av dessa fönster har bevarats i stort sett oförändrade, medan de två övriga har återupptagits, vilket skedde vid restaureringen 1963–68. Samtliga är rundbågiga med yttre omfattning av huggen kalksten, svagt sneda smygar (fig 296). De två västligaste fönstren har spår av målad ornamentik, tillkommen vid samma tid som övriga målningar i långhuset, omkr 1200 (fig 335).

I långhusets sekundära förlängning mot öster finns i norra och södra muren två smala fönster från sen tid (se fig 282). De är rundbågiga och har utvändigt huggen omfattning av kalksten, vilket

utförts efter ritningar av byggmästare Nils Pettersson 1869 (räk). Invändigt har de en omramning utförd i puts. Fönster upptogs troligen redan 1798–99, då man företog en inre reparation, som bl a omfattade insättning av två nya fönster i långhuset (vis prot). Före 1960-talets restaurering fanns ytterligare två stora fönster med yttre omfattning av huggen kalksten från 1869 i det romanska långhusets murar.

Det gotiska koret har två stora spetsbågiga fönster, ett i östra muren och ett i södra, båda ursprungliga. Det östra fönstret är brett och tredelat, med poster och yttre omfattning av huggen kalksten. Posterna uppbär trifolieformade avslutningar. Utvändigt avslutas fönstret nedåt med en bred profilerad solbänk av kalksten, en karakteristisk

detalj hos byggnadshyttan. Glas i blyspröjsar mellan järntenar, tillkommet vid restaureringen på 1960-talet. Tidigare var fönstret försett med färgat glas från 1869 och ursprungligen var det fyllt med glasmålningar (jfr nedan). Fönster av denna typ är vanliga inom denna byggnadshytta och förekommer t ex i Väte (SvK Go III, fig 314), Hablingbo

och Grötlingbo. Det södra korfönstret är smalt, högt och spetsbågigt samt har yttre och inre omfattning av huggen kalksten (fig 288). Det delas genom en mittpost av kalksten. Fönstret avslutas uppåt i två trifolieformade bågar samt överst av ett fyrpassformat masverk. Utvändigt har det en kraftigt utskjutande hålkälad solbänk av kalksten.

Glas i blyspröjsar mellan järntenar från senaste restaurering. Av de medeltida glasmålningarna återstår nu intet (se glasmålningar).

I korets östra gavelröste finns en ljusglugg med rundbågig omfattning av huggen sandsten (fig 297). Den har säkerligen ursprungligen tillhört det rivna romanska koret eller absiden.

Sakristian har ett litet spetsbågigt fönster i östra muren (fig 298). Dess yttre omfattning är huggen i ett stycke. Den inre smygen vidgar sig i en stor nisch, täckt av en trubbig triangelbåge samt nedtill försedd med en rektangulär slipad skiva av brunröd kalksten, nu använd som altarbord, vilket även kan ha varit den ursprungliga användningen (fig 306).

Tornet

Tornets nedre partier utgör tillsammans med den romanska delen av långhuset kyrkans äldsta bygg-

Fig 289. Ovan t h. Korportalens vimperg med tornliknande krön. I mittfältet tronande Kristus, 1300-talet, Foto 1969.

Above to the right. Gable of chancel portal with tower-like crown. In the centre field Christ Enthroned, 14th century.

Fig 288. T v. Korportalen samt korets södra fönster, 1300-talet. Foto 1969.

To the left. Chancel portal and S window of chancel, 14th century.

Fig 290. Tronande Kristus, detalj av fig 289. Foto A Edle.

Christ Enthroned, detail from fig 289.

Fig 291. Korportalens västra kapitälband. Foto 1969.

W capitals of chancel portal.

nadsdelar. Ringkammaren förenas med långhuset genom en ovanligt hög och smal tornbåge, prydd med aldrig överkalkade romanska målningar från 1100-talets slut (se kalkmålningar). Ringkammaren täcks av ett bräddtak på bjälkar. Detta rum har aldrig varit välv. Till tornets övre delar leder en smal trätrappa invid ringkammarens södra mur.

Tornets första övervåning täcks liksom ringkammaren av ett bjälktak. I denna våning kan man iakttaga en intressant ursprunglig murbehandling, främst på östra och norra murarna, slätstrukna fogar med kvaderrits (fig 299). Denna murbehandling observeras även på långhusets västra gavelröste, synligt från långhusvinden. — En trätrappa för upp till en smal rundbågig öppning i västra muren, vilken leder in till långhusvinden (fig 280).

Till tornets andra övervåning leder en stege. Denna våning täcks liksom de tidigare av ett bjälktak. Den upplyses av två ljusgluggar, en i södra och en i västra muren, båda ursprungliga. I de inre smygarna finns fragment av bildstenar (se nedan). Flera bjälkhål i norra och södra murarna kan tyda

på att denna våning använts som förvaringsrum med s k bärbjälkar.

Nästa våning, den tredje övervåningen, som nås med stege, var ursprungligen klockvåning. Detta framgår tydligt av de inifrån synliga igenmurade ljudgluggarna, en i varje väderstreck (fig 300–303). Delar av den äldsta klockbocken är också bevarade, delvis på ursprunglig plats (fig 303). Av denna framgår att kyrkan vid denna tid, 1100-talets slut och 1200-talets förra hälft, hade tre klockor.

Då tornet höjdes vid 1200-talets mitt, den första förändringen av kärnkyrkan, var detta säkerligen främst betingat av att man ville ge klockorna en högre placering samt större ljudgluggar, för att de skulle komma bättre till sin rätt. I stället för fyra relativt små ljudgluggar fick man tolv höga och spetsbågiga. Vid förhöjningen förstärkte man de äldre murarna något genom inre påmurning vid igensättningen av de lägre belägna ljudgluggarna (fig 280).

Den nuvarande klockvåningens ljudgluggar, två i varje väderstreck, är smala och höga samt delas

Fig 292. Korportalens östra kapitälband. Foto 1969.
E capitals of chancel portal.

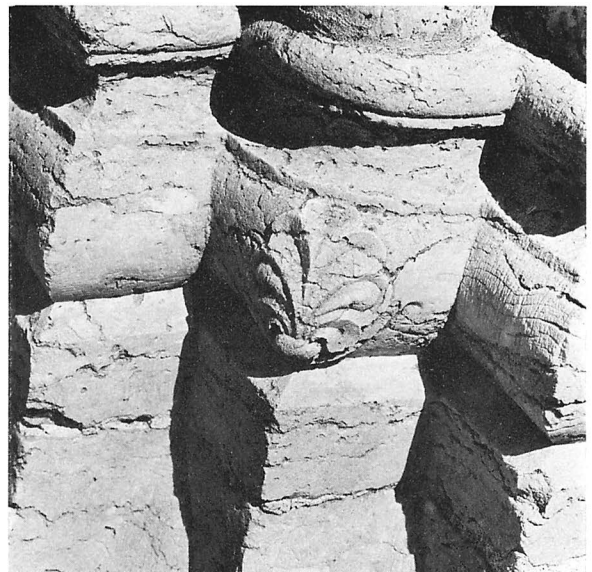
Fig 293. Korportalen, detalj av östra postens mantel. Foto 1969.

Chancel portal, detail of mantle of E post.

Fig 294. Korportalen, detalj av östra basbandet. Foto 1969.

Chancel portal, detail of E bases.

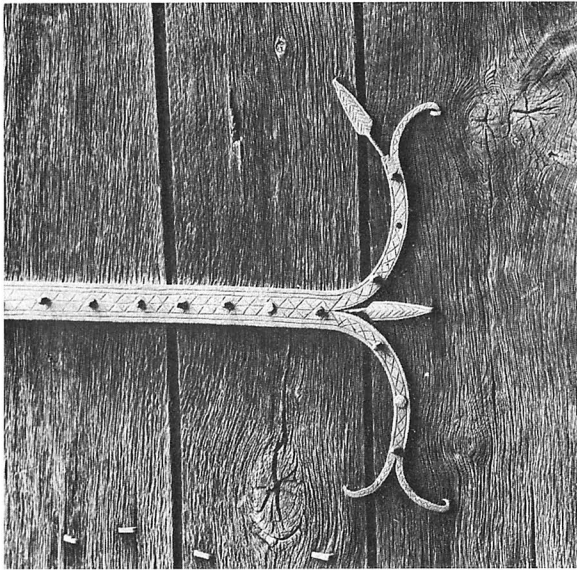
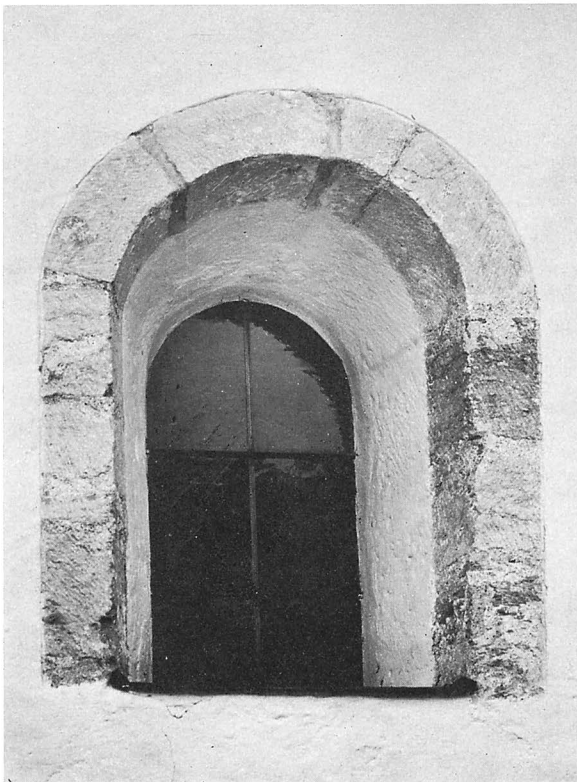

Fig 295. Korportalens dörr med ursprungliga beslag av järn, 1300-talet. Foto 1969.

Door of chancel portal with original ironwork, 14th century.

av en kolonnett av trä, ursprungligen sannolikt av sten. Den yttre omfattningen är av huggen kalksten samt i bågarna tegel, vilket är typiskt för denna tid, 1200-talets mitt (jfr grannkyrkorna Lye ovan s 25 och Burs, SvK Go VI, s 25). Ovanför de parställda ljudgluggarna finns ytterligare en ljudglugg i varje väderstreck av exakt samma utformning och storlek. Även här har tegel kommit till användning i bågarna, men i detta fall använts mera ornamentalt, ömsom kalksten, ömsom tegel i rikt färgspel (fig 284).

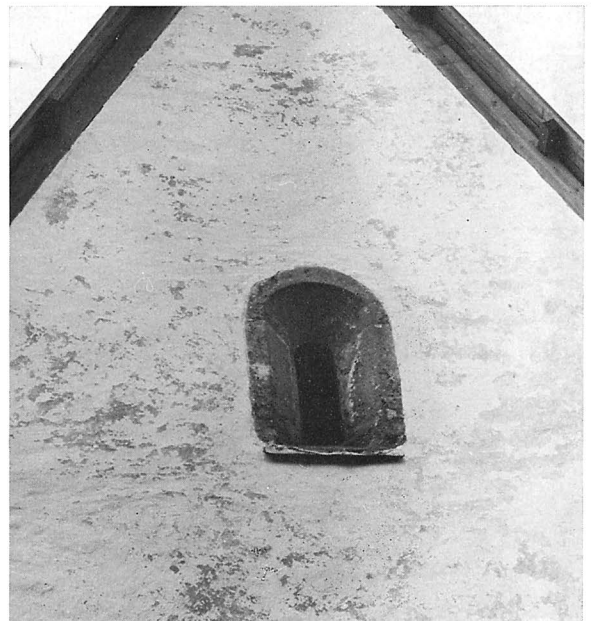
Tornet kröns av en hög åttkantig spira, som i de fyra hörnen dragits ned till klockvåningen i spetsiga tvådelade kappor. Spiran är uppförd av horisontalt lagda bräder på en kraftig bärkonstruktion (fig 280). Den avslutas uppåt med en hög hjärtstock krönt av en vindflöjel av kopparplåt med

Fig 296. Ursprungligt fönster i det romanska långhusets norra mur, 1100-talet. Foto 1971.

Original window in N wall of the Romanesque nave, 12th century.

Fig 297. Romanskt fönster i det gotiska korets östra gavelröste, 1100-talet. Foto 1971.

Romanesque window in the E gable of the Gothic chancel, 12th century.

initialerna GA. Spirans nuvarande utformning härrör från restaureringen 1963–68, men torde vara densamma som den ursprungliga, en av de vanligaste gotiska tornspireformerna på Gotland, (jfr t ex Alskog ovan). Reparationer och ombyggnader har ofta måst företas, vilket framgår av kyrkans arkivalier. 1706 »förbandts» kyrkans tornspira och 1726 tycks hela spiran ha förnyats. Då betalades nämligen »Mästaren som bygde Kyrkio-tornet» (räk). 1779 inköptes 7 st sparrar till kyrkotornets reparation (räk). I ett visitationsprotokoll från 1804 berättas om tornspirans nybyggnad år 1800: »Tornet, som då war swagt och behöfde hjelp har nu sedermera genom wederbörandes goda anstalt och biträde år 1800 undergått en total och hufwudsakelig reparation, så wäl till korsverket och dess inre samansättning som til den yttre beklädnigen, hwartill ansenlig kostnad medelst inköp af spik bräder och annat wirke åtgåt, som i kyrkoräkningarna för åren 1799 och 1800 Specifikt uptagas. Hwarwid må likwäl för en lycklig händelse anses, att dessa utbetalningar till ett så nyttigt och oumgängeligt arbete blifwit gjorde förrän Kyrko- och

Fig 298. Fönster i sakristians östra mur, yttre omfattningen, 1300-talet. Foto 1969.

Window in E wall of chancel, external surround, 14th century.

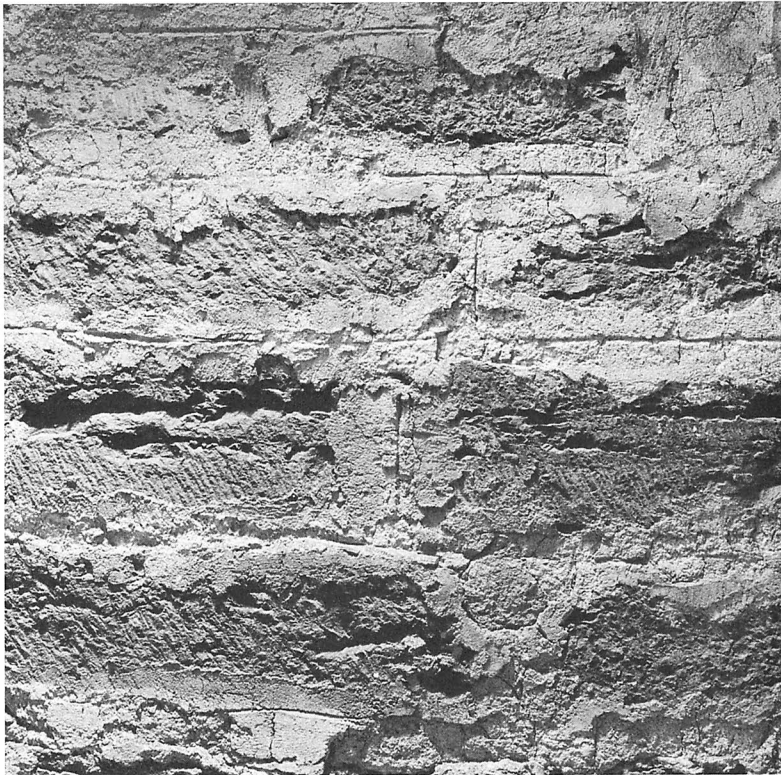

Fig 299. Detalj av andra tornvåningens östra innervägg, ursprunglig kvaderriksning, 1100-talet. Foto 1969.

Detail of E internal wall of second storey of tower, original scratched artificial ashlar, 12th century.

Fig 300. Ovan t v. Igenmurning av romansk ljudglugg i tornets tredje våning. Foto 1969.

Above left. Blocked-up Romanesque sound hole in third storey of tower

Fig 301. Detalj av fig 300. Putsen är ursprunglig. Foto 1969.

Detail from fig 300. The plaster is original.

Fig 302. Igenmurning av ljudglugg i tredje tornvåningen, norra sidan. Foto R Engeström 1972.

Blocked-up sound hole in third storey of tower, N wall.

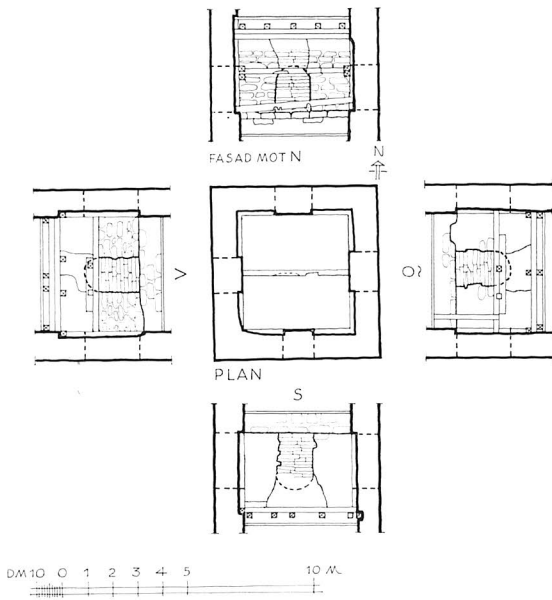

Fig 303. De igenmurade ljudgluggarna i tornets tredje våning, 1 : 300. Uppm J Söderberg 1971.

The blocked-up sound holes in the third storey of the tower.

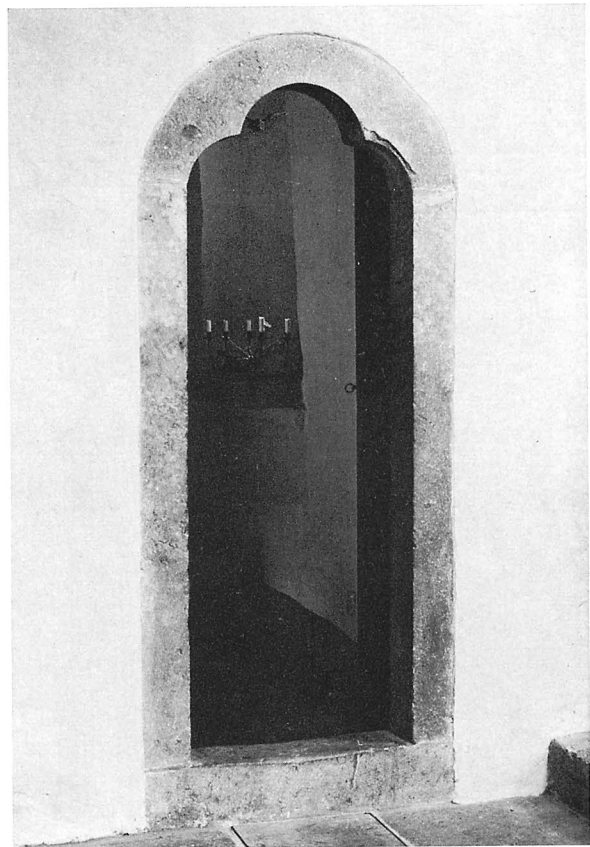

Fig 304. Ingång från koret till sakristian med omfattning av huggen kalksten, Foto 1969.

Doorway between chancel and vestry, with surround of tooled limestone.

Fig 305. Interiör av sakristian mot norr. Foto 1969.

Interior of vestry, looking N.

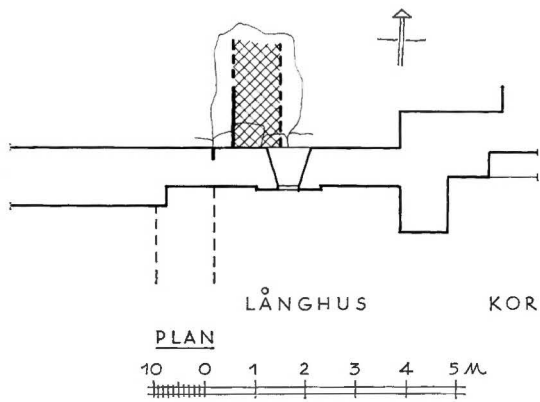
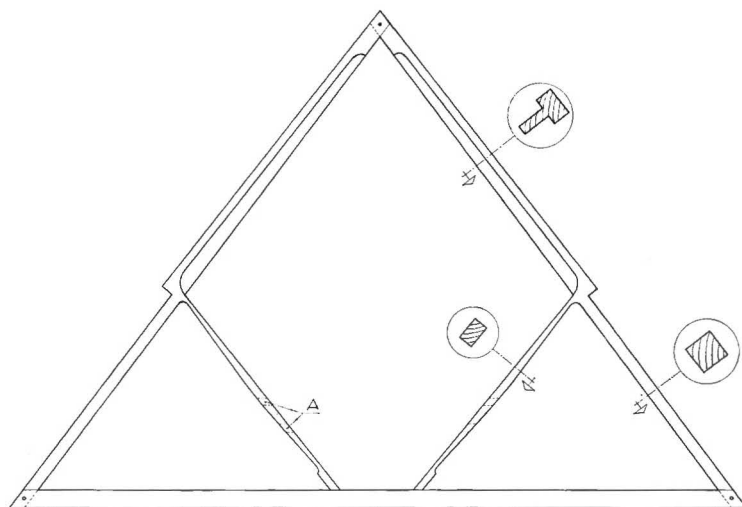

Fig 306. Grundmur till den äldre, romanska sakristian.
1 : 100. Uppm I Anderson 1964.

Foundation of the older, Romanesque vestry.

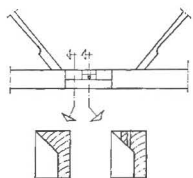
Fig 308. T h. Den romanska takstolen. Uppm E Lundberg 1967. a. Infästning av snedsträvor i huvudsträvorna. Den korrekta formen. b. Arrangemang med spik och avkapning av glidklykan företaget där passning ej stått att ernå vid uppsättandet. c. Taknockens anordning. Huvudsträvorna är sammanhuggna halvt i halvt men med skråskurna ytor som ger något av laxknutens verkan.

Right. The Romanesque roof-truss. a. Joint between strut and rafter; the correct form. b. An arrangement with nails and the "förk" sawn off, where it was impossible to make a correct fit. c. The ridge joint. The rafters are joined together with a halving joint, but the surfaces are sawn obliquely, which gives the function of a dove-tail joint—if the dowel holds.

TAKSTOLAR (16ST) ÖVER LÅNGHUSETS VÄSTRA DEL.

A= URTAG I TAKSTOLSBENEN (7:DE FRÅN VÄSTER). TROLIGEN LÅGE FÖR TIDIGARE BJÄLKAR FÖR DOPFUNTLOCKETS UPPHISSNING.

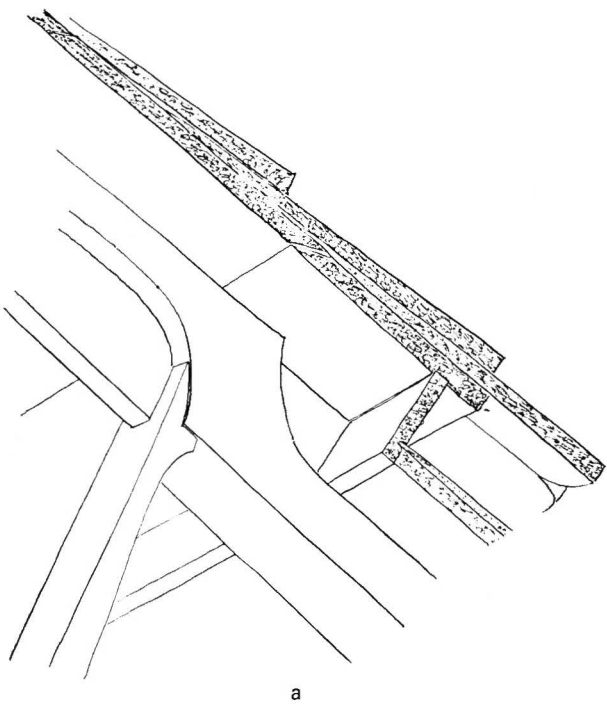

URTAGNING OCH HÅL I DEN ÖSTLIGASTE STOLENS HANBJÄLKE FÖR TRIUMFKRUCFIXETS UPPHÅNGNING.

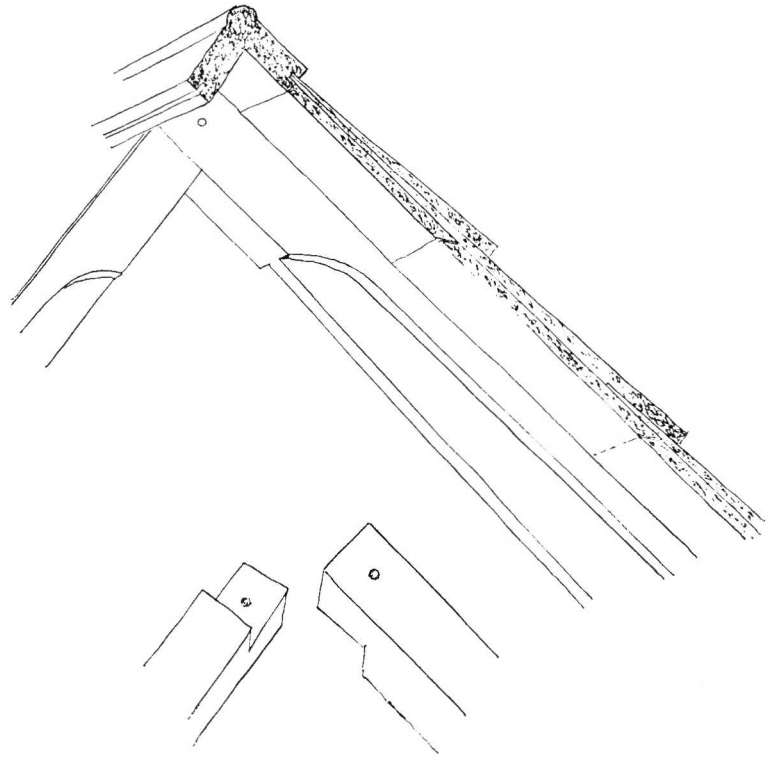

Fig 307. Den romanska takstolen, med konstruktionsdetaljer, 1 : 20. Uppm J Söderberg 1967.

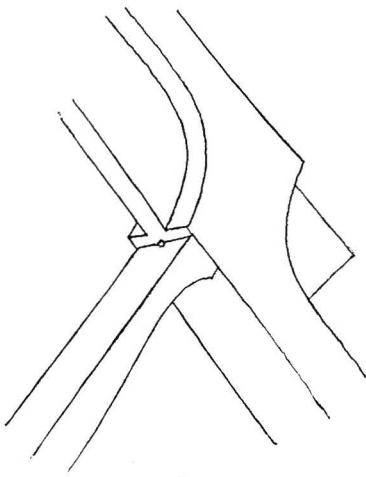
The Romanesque roof-truss, with constructional details.

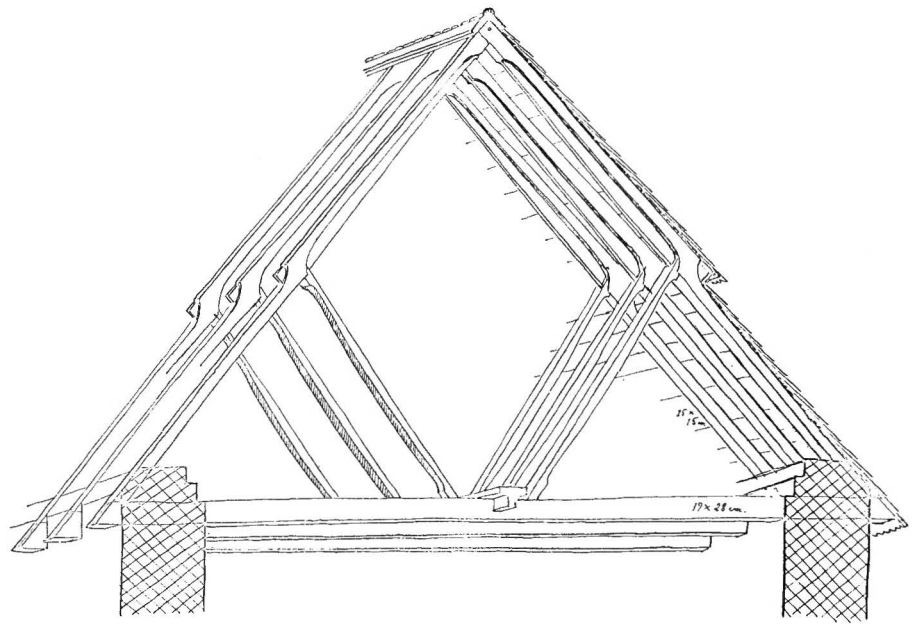
a

c

b

0 5 m

Fig 309. Den romanska takstolen vid en takomläggning 1930. Foto A Edle 1930.

The Romanesque roof-truss when the roof was re-laid in 1930.

Fig 310. Medeltida ekspån på det romanska taket. Foto A Edle 1930.

Medieval oak shingels on the romanesque roof-truss.

Fig 311. Den romanska takstolens taknock med skuren repstav, märk hopfogningen. Foto A Edle 1930.

The ridge of the Romanesque roof-truss with carved cable moulding; note the joint.

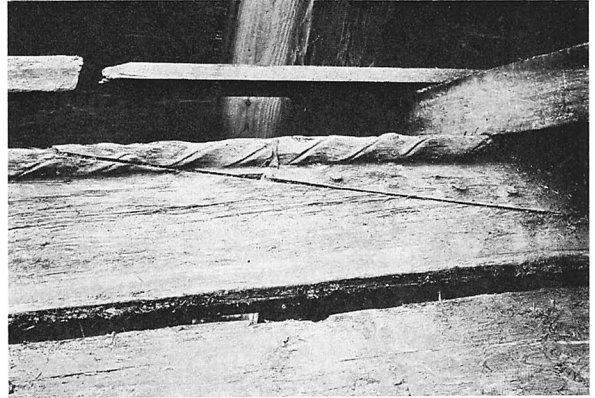

Fig 312. Den romanska takstolen mot väster. Foto 1969.

The Romanesque roof-truss, looking W.

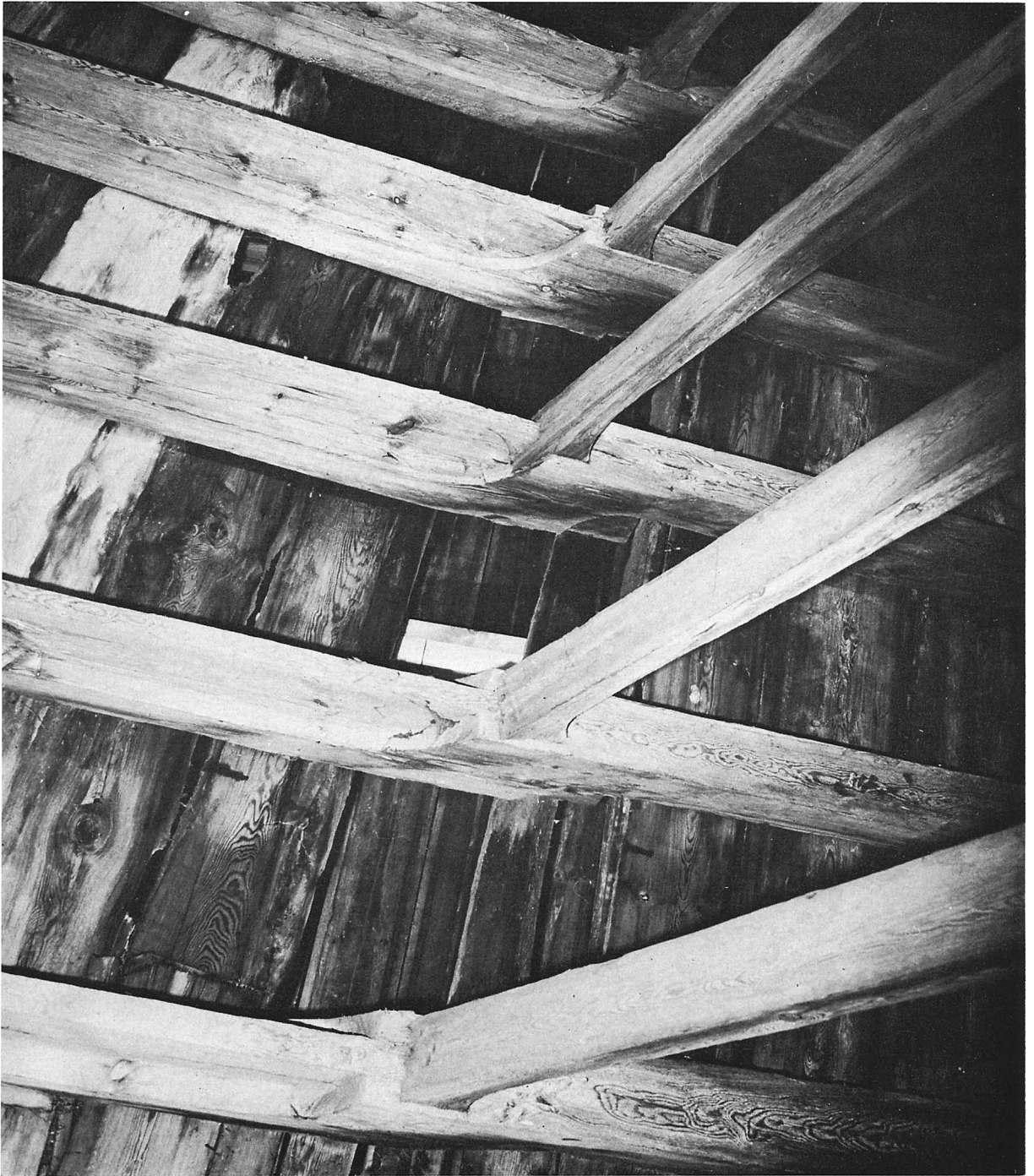

Fig 313. Detalj av den romanska takstolen. Foto 1969.
Detail of the Romanesque roof-truss.

Fattig Cassorna kort efter Tornets förfärdigande af Gudlösa människjor genom inbrotts stöld blefvo plundrade, som kyrko-räkningarna utwisa, då dessa medel om de legat i Cassorna, säkert hade undergått samma öde. Nu är kyrkan således försedd med ett under sin gamla resliga form ej mindre vackert än starkt och wäl bygd Torn.»

Sakristian

Sakristian, belägen på korets norra sida, är av allt att döma uppförd samtidigt som koret under 1300-talets andra fjärdedel. Den är byggd av kalksten, putsad och vitkalkad med undantag för hörnkedjor, sockel och omfattningar, som är av huggen kalksten. Den täcks av ett sadeltak med tjärade vattrandade bräder. Den höga skråkantade sockeln med rundstav överensstämmer helt med korets. På östra sidan har sakristian ett litet spetsbågigt fönster med omfattning av huggen kalksten (se ovan). Från koret leder en uppåt trepassformigt avslutad ingång till sakristian (fig 304). Den har omfattning och tröskelsten av huggen kalksten. Enkel dörr av stående brunmålade bräder. Vägarna och valvet är putsade och vitkalkade. Golv av fernissade bräder (fig 305).

Sakristian är mycket sällan omnämnd i kyrkans arkivalier, vilket innebär att den ej genomgått några mera betydande reparationer. Dock har taket lagats och omlagts vid ett flertal tillfällen och 1752 inköps »2^{ne} st Trä til Knä och murband på Sacerstian» (räk).

1964 gjordes en byggnadshistorisk undersökning av Iwar Anderson. Bl a upptogs ett schakt på kyrkogården omedelbart invid norra långhusmuren. Härvid påträffades en grundmur, som löpte i nord-sydlig riktning i vinkel mot långhusmuren (fig 306). Denna följdes åt norr men avbröts strax helt, troligen på grund av en nedgrävning för begravning. Den påträffade grundmuren bör ha utgjort rester av östmuren till en äldre sakristia, vilken revs på 1300-talet samtidigt med det romanska koret. Den kan ha uppförts på 1200-talet samtidigt som tornet höjdes, vilket skedde vid 1200-talets mitt.

Yttertak

Kyrkobyggnadens samtliga yttertak täcks av tjärade vattrandade bräder, alla pålagda i samband

med restaureringen på 1960-talet. Av arkivalierna framgår att bräder har varit det enda använda tak-täckningsmaterialet i Garde efter medeltiden. Varken tegel eller spån omnämns. Av naturliga skäl omtalas ofta reparationer och omläggningar av yttertaken. 1737 omtalas följande reparation: »d 5 maji begyntes med arbete på Kyrkjan tå öfr hela mellan-kyrkjan Sparren blefvo förbundne, och med nya ankare och knä försedde samt nytt tak på norra sidan, och en del på södra sidan med 20 Tr Bräder ... Mathias Glömsker förestod arbetet och förärte af arbetzlönen till Kyrkian och Klockans hielp 2 Dr ...» (räk).

Takstolen över långhuset tillkom vid senaste restaurering, medan korets är äldre och endast reparerades vid samma tillfälle. Långhusets takstol täcker ett äldre tak, som på grund av sin höga ålder och sin märkliga konstruktion sedan länge har väckt stort intresse (fig 307–313). Följande beskrivning av den romanska takstolen har utarbetats för SvK av professor Erik Lundberg, den främste kännaren av svensk medeltida träkonstruktion.

»Takstolarna är byggda på romanskt sätt, med mycket grova takbjälkar. Dessa hålls i läge av en normal styrplanka, i mittlinjen. Takfotens sammanhuggningar mellan takbjälkar och huvudsträvor är totalförstörda men torde ha motsvarat sammanhuggningen i nocken (fig 308c). Därmed ges nämligen fackverksstriangelns fasthet åt den enskilda takstolen. Detta är en förutsättning för den säregna konstruktionen. Av stort intresse är det förhållandet att takbjälkarna inte vilar på remstycken utan är inlagda direkt i murkrönet. Detta förekommer i regel bara i de allra äldsta landskyrkorna eller i ålderdomliga sådana. Men konstruktionen är den normala i Roms gammalkristna basilikor.

Det mest säregna i Garde-taket är emellertid de finlemmade snedsträvorna vilka varken är infästade med tapp och plugg på normalt gotiskt sätt, eller inhuggna sidledes i sina huvudbjälkar på våra romanska takstolars sätt. De står istället löst inställda mellan takbjälken och huvudsträvorna. Nedtill står de blott och bart i en grund urskålning — utan vare sig tapp eller plugg. Uptill omfattar de gaffelformigt en högst säregen kölanordning i huvudsträvan samt stöder dessutom mot ett knä i sagda sträva. Anordningen är baserad på den idén att

Fig 314. Interiör mot öster, 1800-talets senare del. Foto C F Lindberg 1875.

Interior looking E, end of 19th century.

Fig 315. Interiör mot öster före restaureringen 1963–58. Foto N Lagergren 1960.

Interior looking E before the restoration of 1963–68.

Fig 316. Interiör mot väster före 1960-talets restaurering. Foto N Lagergren 1960.

Interior looking W prior to the restoration in the 1960's.

huvudsträvornas mitt skall med sin tyngande svikt så belasta snedsträvorna att dessa står inspända och låsta. Det är tydligtvis för att åstadkomma tillbörlig nedsviktning i huvudsträvornas mittpartier som dessa huvudsträvor fått sin sällsamma utformning. Varje huvudsträva är uttagen ur en enormt kraftig furustam. Ovanför och nedanför sin mittdelning är virket urtunnat genom bilning. Nedtill medelst avbilning av bjälkens översida, upptill genom framställandet av ovan nämnda »köl» på bjälkens undersida. Det är sålunda endast i sin mitt som bjälken visar utgångsdimensionen (samt i nockpartiets sammanhuggning, där trädstammens smalare toppända är).

De smäckra snedsträvorna är dimensionerade efter vad klykan i toppen krävde. Men man har urskålat dem från undersidan, tydligen för att framhäva smäckerheten. Blott mittpartiet har fått bibehålla virkesdimensionen. Här skulle ju knäckningsrisken ha blivit störst om huvudsträvans svikt blivit för stor. Byggmästaren har utnyttjat detta konstruktiva till elegant linjespel. Men han har inte räknat alldeles rätt ifråga om relationen mellan

huvudsparrens svikt och takbjälkens mittelnedböjning. Snedsträvornas längd har på många ställen måst korrigeras.

Här och var i svenska landskyrkor från 1100-talet möter tecken som tyder på att konstruktioner med inspända snedsträvor ägt en viss giltighet vid sidan om den vanliga med sidledes inhuggna strävor. Kanske har de florerat något tidigare men sedan blivit utträngda. Det finns emellertid en art av bygge som länge höll fast vid den inspända snedsträvan och det är den enkla klockbocken, klockstapeln av mest elementära typ. Där har dock efterhand järnbulten korrumpierat den ursprungliga eleganta självklarheten.»

Denna romanska takstol täcks av en horisontellt lagd bördning av bräder samt där ovanpå ekspån, som av allt att döma varit tjärade (fig 310). Spånen är av ovanligt stora dimensioner, men för övrigt av sedvanlig utformning.

Det romanska yttertaket avslutas uppåt i en kraftig nockstock, som överst är prydd med en snidad repstav (fig 311). Nockstocken, som är ca 11 m lång, har hopfogats av två stora furustockar.

Fig 317. Ovan. Interiör mot öster. Foto 1969.

Above. Interior looking E.

Fig 318. T h. Interiör mot väster. Foto 1971.

To the right. Interior looking W.

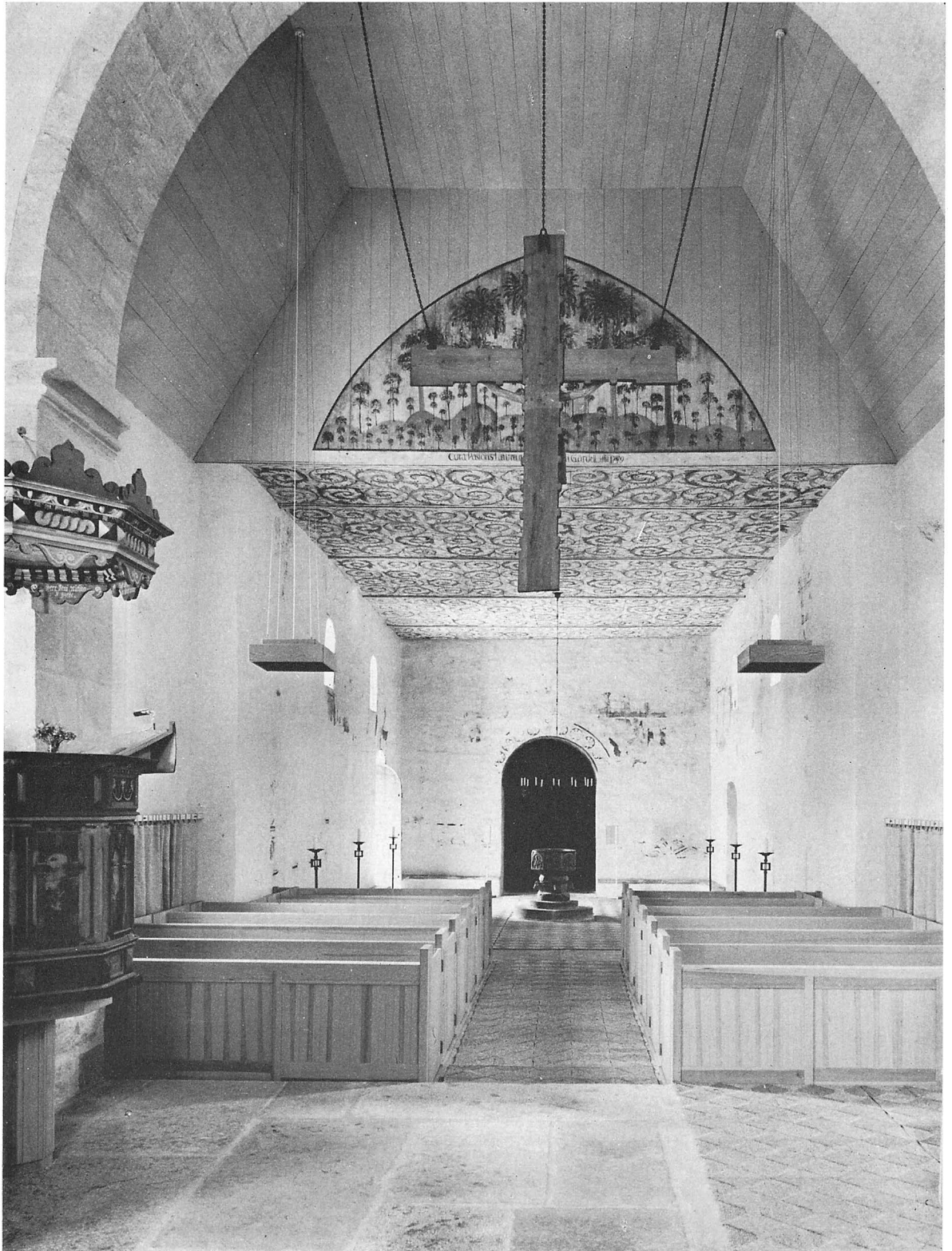

Fig 319. Långhusets innertak med målning daterad 1749. Foto N Lagergren 1960.

Ceiling of nave, with paintings dated 1749.

Fig 320. Det romanska golvet i långhuset bestående av oregelbundet huggna kalkstensplattor samt fragment av bildstenar. Foto 1968.

The Romanesque floor of the nave, of irregular limestone slabs and fragments of picture stones.

Hopfogningen har skett genom en skickligt utförd snedskärning, varefter de båda stockarna sammanfogats med stora järnspikar och tränaglar.

Att döma av takstolens eleganta resning och väl utförda detaljer har den troligen avsetts att synas från kyrkorummet. Kyrkan har således med all sannolikhet haft öppen takstol i långhuset. Det är tänkbart att denna takstol ursprungligen tillhört en träkyrka²⁸ (se nedan under kyrkans byggnadshistoria).

Interiör

Kyrkans interiör kännetecknas främst av sin tredelning, vilken är särskilt markant på grund av det stora tidsavståndet mellan korets och långhusets uppförande. När man kommit in genom långhusets södra portal, kyrkans huvudingång, har man i väster den ganska låga och mörka ringkammaren, förändrad med långhuset genom en trång men hög båge (fig 318). Man ser det ålderdomliga romanska långhuset med dess små högt placerade fönster och dess märkliga fragmentariskt bevarade rysk-bysantinska

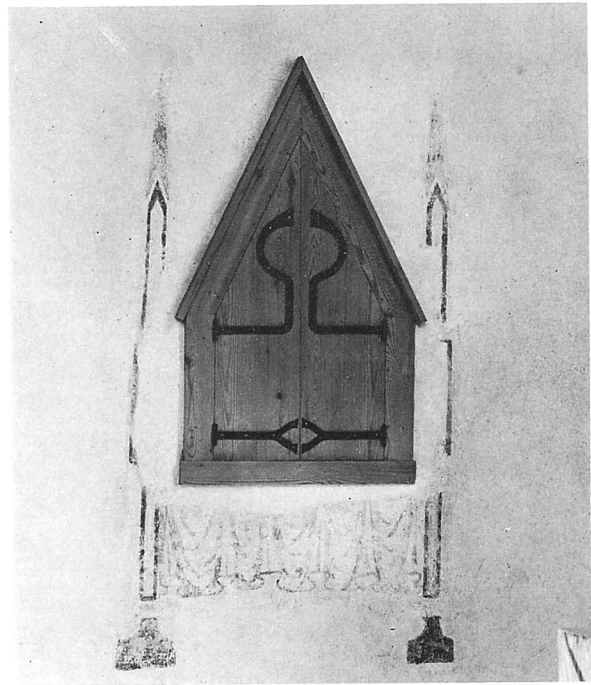
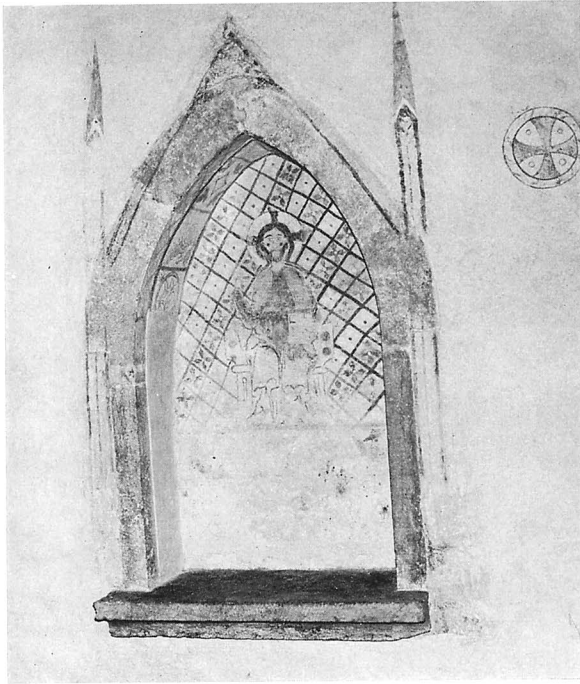

Fig 321. Nisch i korets södra mur med omfattning av huggen kalksten. Målningen ursprunglig, 1300-talet. Foto 1969.

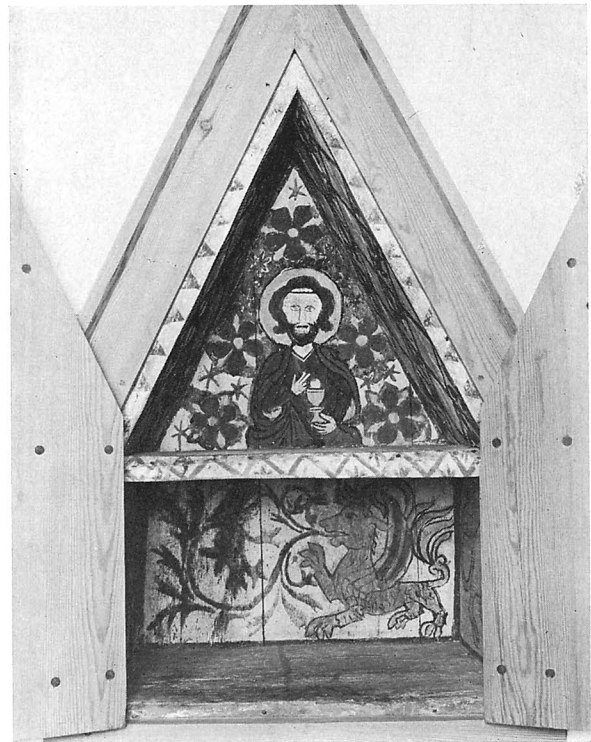
Niche in S wall of chancel with surround of tooled limestone. Original 14th century painting.

Fig 322. Ovan t h. Sakramentskåp i korets norra mur med omgivande målning från 1300-talet. Dörrarna med beslag samt omfattningen av trä tillkom vid 1960-talets restaurering. Foto 1969.

Above to the right. Sacrament cupboard in N wall of chancel with surrounding 14th century paintings. The doors and wooden surround were made in conjunction with the restoration in the 1960's.

Fig 323. Kristus med kalk och oblat samt bevingat lejon, målning från 1300-talet på sakramentskåpets brädfodring. Foto 1971.

Christ with chalice and wafer, and a winged lion, 14th century paintings on wooden lining of the Sacrament cupboard.

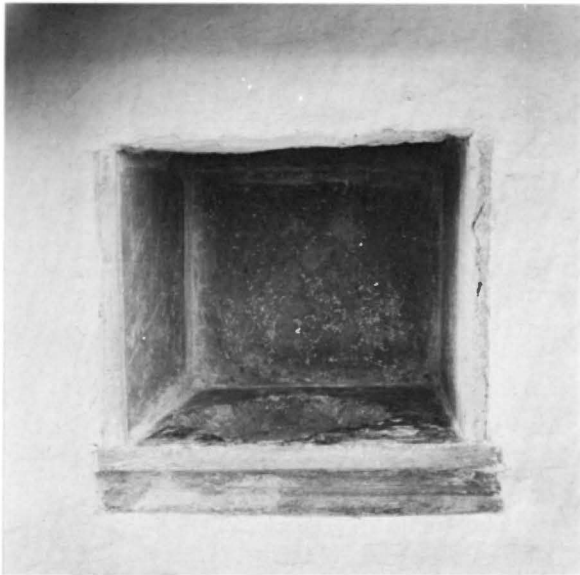
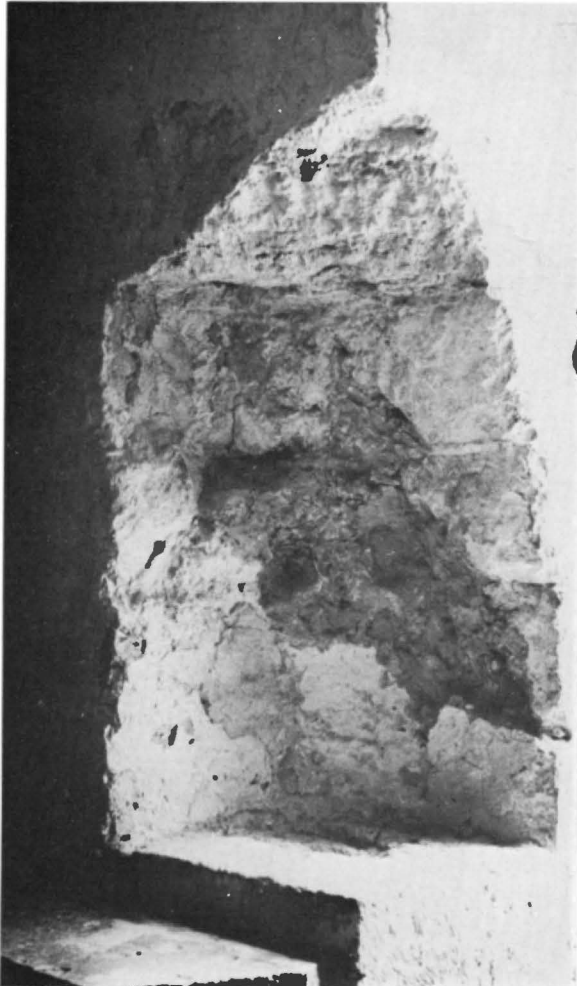

Fig 324. Nisch i korets östra mur med fyrpassformad piscina i bottenplattan. Foto 1969.

Niche in E wall of chancel with quatrefoil piscina in the bottom stone.

Fig 325. Nisch i södra långhusportalens inre smyg, troligen för vigvattenskärl, nu igenmurad. Foto E Olsson 1968.

Niche in internal splay of S portal, probably for a holy-water font.

målningar. Man observerar förlängningen åt öster, som förenar långhuset med det stora ljusa gotiska koret, som upplyses av höga fönster i östra och södra murarna.

Väggar och valv är putsade med undantag för huggna detaljer som omfattningar och bågar. Putsning och kalkning genomfördes vid senaste restaurering, då även de fragmentariska målningarna i långhuset framtogs (se nedan). Målningarna i tornbågen har aldrig varit överkalkade, vilket beror på att ringkammaren under lång tid varit avstängd från långhuset genom en skärmvägg, som gjorde dessa målningar osynliga från gudstjänstrummet. Putsning och kalkning av kyrkorummets väggar och valv har varit den vanliga behandlingen från medeltiden till våra dagar.

Bågar

Tornbågen är samtidig med långhuset och tornets nedre del och har aldrig vidgats. Den saknar anfangslist. I bågens övre del finns väl bevarade figurmålningar, två helgon, från tiden omkr 1200, målade av samme rysk-bysantinske konstnär, som utfört de övriga målningarna i långhuset (329, 330).

Den stora och höga triumfbågen (fig 317) är uppförd av fint huggna kalkstensblock. Den har högt sittande, rikt profilerade anfangslist. Triumfbågens övre del var länge osynlig från långhuset på grund av det platta trätaket (fig 315). Vid restaureringen på 1960-talet höjdes takets östra del, vilket innebar att bågen frilades.

Valv och innertak

Korets höga valv har med all säkerhet slagits i direkt samband med korbygget under 1300-talets

andra fjärdedel. Det är ett skåttvalv av den typ som är vanlig på Gotland vid denna tid.

Långhuset täcks som nämnts av ett platt trätak, som i östra delen höjdes vid 1960-talets restaurering för att frilägga triumfbågen. Den äldsta delen av detta tak, den västra, torde ha inlagts på 1680-talet. Vid en visitation 1680 anmärktes att kyrkan »behöfver it nytt loft in uti» och vid en visitation 1694 påpekades att detta hade utförts. Taket är målat med yviga akantusrankor i rött, svart och vitt samt på det vertikala östfältet med träd och kullar i svart och brunt, vilket enligt en målad inskrift torde ha skett 1749 (fig 319). Inskriften lyder: Cura Pastoris Lauren(tii) Bartholdi Gardell A° 1749. (= Genom pastor Lars Barthold Gardells försorg, anno 1749.)

Ringkammaren täcks av ett platt trätak på bjälkar, vilket delvis förnyades vid restaureringen på 1960-talet.

Golv

Golvet i hela kyrkorummet med undantag för sakristian och östra delen av långhuset, består av grå slipade kalkstensplattor, inlagda vid 1960-talets restaurering. I korgolvet ligger även åtskilliga gravstenar av kalksten och sandsten, företrädesvis från 1600- och 1700-talen. Golvet i korets östra del, omkring altaret, höjer sig tre trappsteg över det övriga korgolvet, säkerligen en ursprunglig anordning. Golvet i långhuset var tidigare av trä, vilket det enligt kyrkans arkivalier varit åtminstone sedan 1700-talet.

Vid bortbrytningen av trägolvet i långhuset i samband med 1960-talets restaurering, påträffades ett äldre golv bestående av oregelbundet tillhuggna kalkstenshällar (fig 320), samt delvis fragmentariska bildstenar (se nedan). Av allt att döma var detta golv ursprungligt, således från den romanska kyrkans byggnadstid, 1100-talets mitt. Detta framgick bl a av ett mycket viktigt fynd, nämligen ett dopfuntsfundament, centralt placerat i långhusgolvet (fig 326). Golvet var lagt omedelbart på ett sandlager med talrika fragment av kalkbruk. Golvets

kalkstenshällar var sammanfogade med kalkbruk som i flera fall gick ut över fogarna och delvis täckte golvstenarna.²⁹

Nischer

I korets väggar finns fem ursprungliga nischer, tre större och två mindre. — 1. I korets södra mur finns en spetsbågig sittnisch (fig 321), med omfattning av huggen kalksten. Den är invändigt vitkalkad samt försedd med kalkmålningar från tillkomsttiden, 1300-talets andra fjärdedel (se kalkmålningar). Den grova sittstenen av grå kalksten är hålkälad. Höjd 190, bredd 110, djup 40 cm. — 2. Sakramentsskåp i korets norra mur (fig 322), spetsbåigt med ursprunglig omfattning samt inklädnings av trä. Dörrar och yttre omfattning tillkom vid 1960-talets restaurering. På den inre brädbeklädnaden finns intressanta målningar från 1300-talet (se målningar). Höjd 100 cm, bredd 64, djup 42 cm. — 3. I korets norra mur väster om sakristieingången finns en stor nisch med omfattning och dörr från 1700-talet, målat i brunt och gult samt med röda lister. Nu dold av orgeln. Höjd ca 150, bredd 115, djup 50 cm. — 4. I korets östra mur finns en nästan kvadratisk nisch, klädd med profilerade kalkstensplattor (fig 324). Bottenplattan, som är hålkälad, har på mitten en fyrpassformad fördjupning med uttömningshål, en piscina. Höjd 40, bredd 45, djup 40, piscinans diameter 32 cm. — 5. I korets östra mur bakom altaret finns en rektangulär nisch utan huggen omfattning, troligen använd som förvaringsnisch. Höjd 40, bredd 57, djup 33 cm. — I nischen ligger nu en rektangulär kalkstensplatta med en rund fördjupning med uttömningshål i mitten. Troligen en piscina. Längd 52, bredd 34, tjocklek 18 cm.

I södra långhusportalens östra innersmyg påträffades vid 1960-talets restaurering en nisch, synbarligen sekundärt förstorad uppåt (fig 325). Placeringen talar för att den kan ha tjänstgjort som vigvattensnisch. Mått: höjd 122, bredd 58, djup 52 cm. Nu åter igenmurad.

Kyrkans byggnadshistoria

Garde kyrka räknas till de mest intressanta bland Gotlands många medeltida kyrkobyggnader. Detta beror till största delen på att så mycket här har bevarats från vår äldre medeltid. Långhuset och tornets nedre delar har på grund av byggnadssättet, bl a avsaknaden av sockel, räknats till de äldsta stenkyrkorna. Kyrkan är vidare invändigt dekorerad med ryskbysantinska målningar av hög kvalitet samt har en unik, elegant utformad medeltida takstol. Bland inventarierna märks en rikt skulpterad dopfont av mästare »Byzantios» och ett triumfkrucifix från tiden omkring 1200.

Den nuvarande stenkyrkan har troligen föregåtts av en kyrka av trä. För detta talar viktiga fynd som gjordes i samband med den omfattande restaureringen som kyrkan genomgick 1963–68. Vid en utgrävning som härvid företogs i långhuset påträffades nämligen stolphål, som med största sannolikhet härrör från en byggnad, troligen en äldre träkyrka (fig 326).

Utgrävningen, som företogs av Gustaf Trotzig,²⁹ fördröjdes något genom att man tvekade att bryta upp det ovanligt väl bevarade romanska stengolvet (se ovan). När den till sist igångsattes återstod endast en vecka tills nytt golv skulle inläggas i hela långhuset, varför undersökningen måste forceras. Dessutom ville man ej, av förklarliga skäl, bryta upp mer än absolut nödvändigt av det unika romanska stengolvet. Trots dessa inskränkningar gav utgrävningen vetenskapligt mycket betydelsefulla resultat.

Efter dokumentation genom uppmätning och fotografering, bröts golvstenarna upp tvärs över långhuset, så att en nord-sydgående profil kunde erhållas i höjd med långhusportalen. I detta schakt påträffades ca 1 m från norra väggen en cirkelrund fördjupning med en diameter av ca 70 cm. Nergrävningen hade en fyllning av kalkblandad sand. Dess form talade för att det var ett stolphål som påträffats, stolphål 1 (fig 326). Omkr 1 m norr om södra långhusväggen påträffades ett liknande stolphål med ungefär samma diameter, 60–70 cm, och av samma djup, stolphål 2 (fig 326).

Eftersom man var angelägen att undersöka om flera stolphål kunde påträffas, men samtidigt ville skona det romanska golvet, upptogs ett litet schakt invid norra muren, längre åt öster på ett avstånd som överensstämde med de redan påträffade stolphållens mittpunkter. Det visade sig mycket riktigt att ytterligare ett stolphål av samma karaktär fanns på denna plats.

På detta sätt uppdagades ytterligare 4 stolphål, sammanlagt således 7 st (fig 326). Det är ovisst hur dessa stolphål skall förklaras. Det är rimligt att antaga att de är spår efter stolpar, som uppburit en byggnad av trä. Man kan dock ej utesluta att de tjänstgjort i samband med stenkyrkans uppförande som ställningsstolpar eller möjligen fyllt någon funktion som bärande element i en tidigare inredning i den romanska kyrkan. Stolphållens stora dimensioner tyder dock på att de knappast kan ha använts för byggnadsställningar vid stenkyrkans uppförande. Rimligare är att de skulle vara spår efter stolpar som uppburit en takstol eller annan inre konstruktion i kyrkan. Med tanke på stolphållens inbördes placering och dimensioner förefaller det dock mest sannolikt att de härrör från en träkyrka, som föregått nuvarande stenkyrka. Den skulle i så fall ha varit nästan lika bred som nuvarande långhus och ungefär lika lång, att döma av stolphållens placering inom den romanska kyrkans murar. Några andra spår efter en träkyrka, i form av plankrester eller dylikt, har ej påträffats i Garde. Det är dock möjligt att den ålderdomliga takstolen (se ovan) ursprungligen kan ha hört till en träkyrka och vid stenkyrkans uppförande vid 1100-talets mitt överförts till denna. Vid en C 14 analys som företagits på prover från en av takstolsparrarna, utförd av Laboratoriet för radioaktiv datering, Stockholm (analysnr 100/st 2877–28 78), visade det sig att takstolen måste vara av ansevärd ålder nämligen 1010 ± 100 BP/ AD 940. Åldern BP anger år före 1950. Enligt undersökningen skulle osäkerheten kunna anges med standarddeviationen 1, vilket innebär att möjligheten att de beräknade värdena är riktiga är 65 %.³⁰

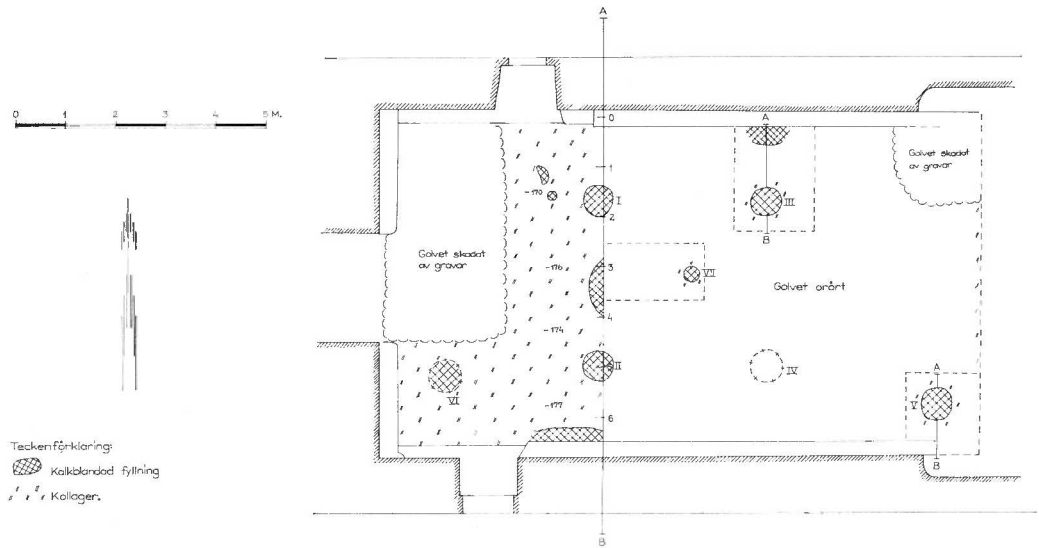

Fig 326. Plan över stolphålens placering i långhuset, 1 : 300. Uppm G Trotzic 1968.

Plan showing the situation of the post-holes in the nave.

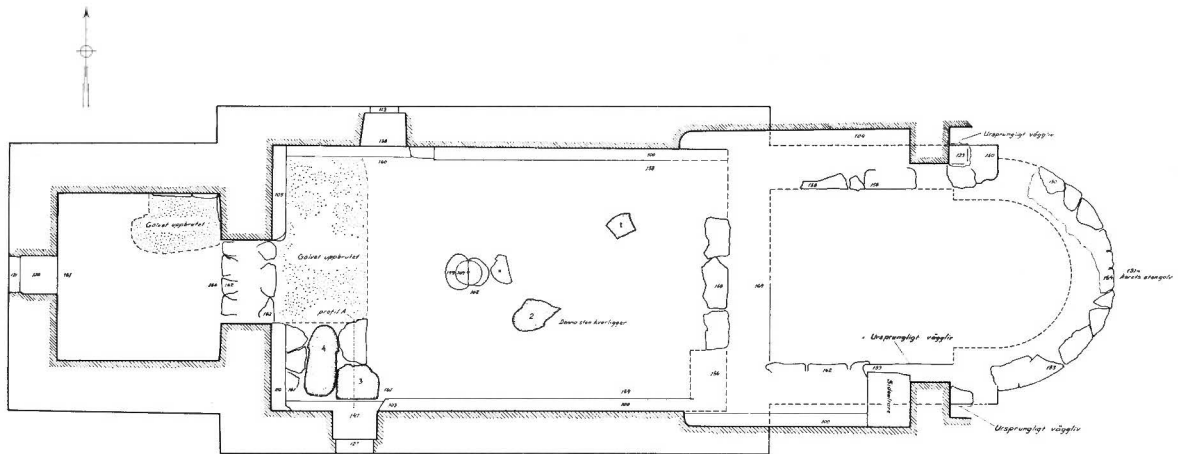
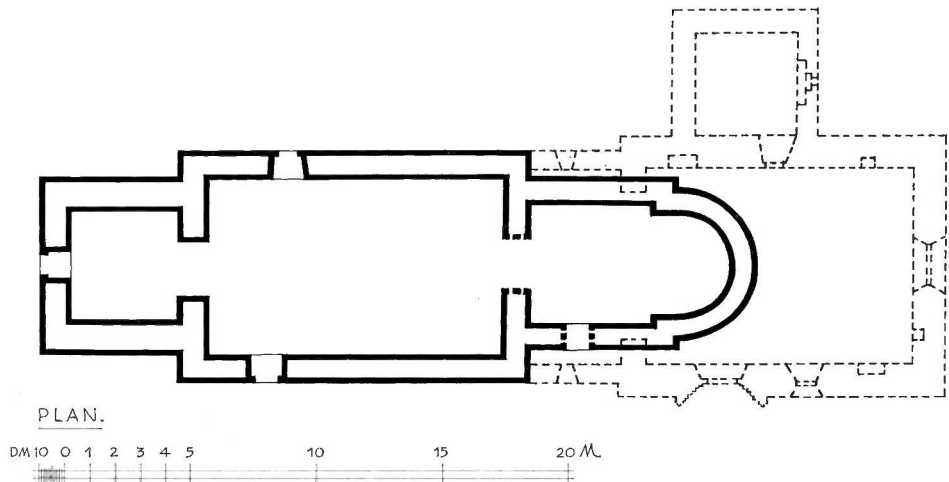

Fig 327. Det romanska korets och absidens grundmurar, 1 : 300. Uppm G Svahnström 1968.

Foundations of the Romanesque chancel and apse.

Fig 328. Rekonstruktion av den romanska kyrkans plan, 1 : 300. E Lagerlöf 1971.

Reconstruction of plan of the Romanesque church.

Eftersom spåren efter den förmodade träkyrkan är relativt obetydliga, är det omöjligt att göra en rekonstruktion av den. Det kan dock konstateras att den varit något större än den väl bevarade stavkyrkan från Hemse,³¹ samt delvis av annan konstruktion.

Vid 1100-talets mitt ersattes träkyrkan av en större kyrka av sten, av allt att döma en av de första stenkyrkorna på Gotland. Kanske byggdes koret först, men det förefaller som om hela kyrkobyggnaden, kor med absid, långhus och torn planlagts och uppförts under en och samma byggnadsperiod. För detta talar den enhetliga utformningen i portaler och fönster samt förhållandet att hela den romanska kyrkobyggnaden står utan sockel. Säkert är att hela byggnaden stått färdig omkr 1200, då ej endast kor och långhus, utan även tornbågen pryddes med kalkmålningar. Ett invigningsdatum som nämns i linköpingsbiskoparnas taxuslista,³² 1200, är väl värt att beakta i sammanhanget. Det skulle alltså gälla invigningen av hela den äldsta stenkyrkan, då den försetts med målningar av en ryskbysantisk mästare (se nedan). Vid denna tid anskaffades viktiga kultföremål såsom dopfunten, tillskriven anonymmästaren »Byzantios», samt det vackra triumfkrucifixet.

I samband med restaureringen på 1960-talet företogs som nämnts en omfattande utgrävning i långhuset och koret för att om möjligt klarlägga kyrkans byggnadshistoria.³³ Härvid påträffades bl a det romanska korets grundmurar (fig 327). Det visade sig att detta kor varit försett med absid, som av allt att döma byggts i förband med koret. Murarna var lika tjocka som i den bevarade romanska delen av långhuset, dvs ca 110 cm. Koret hade varit 4,8 m långt och 4,6 m brett, således nästan kvadratisk. Den breda absiden hade haft ett djup av ca 3 m. Genom utgrävningen kunde även långhusets ursprungliga längd fastställas till 12 m, bredden är 6,9 m.

Garde romanska kyrka har, som ovan framhållits, betraktats som en av de allra första stenkyrkorna på Gotland, av Johnny Roosval daterade till 1000-talets slut.³⁴ Utmärkande för dessa tidiga, »primitiva» kyrkobyggnader är stenens behandling, dvs kalkstensblocken saknar kantslag men är behuggna, dock ej med fint jämnade godsidor. Vidare saknar de sockel och har enkla rundbågiga portaler

av vilka flera avsmalnar uppåt, t ex Garde norra långhusportal.

Roosval antog på goda grunder att dessa första gotländska stenkyrkor hade haft rakslutna kor i öster. Han hade nämligen kunnat konstatera att Havdhems kyrka ursprungligen haft rak koravslutning och att absid senare tillfogats, troligen på 1200-talet. Vid en undersökning i Atlingbo kyrka utförd av Evald Gustafsson 1956, kunde fastställas att även den äldsta stenkyrkan här, som av allt att döma tillhört denna grupp av »primitiva» stenkyrkor, hade haft rakslutet kor.³⁵

Det har dock visat sig att några av de kyrkor som bör ha tillkommit samtidigt och med samma nyss angivna »primitiva» kännemärken har haft kor med absid. Detta gäller kyrkorna i Källunge³⁶ och Garde, som båda nyligen varit föremål för arkeologiska undersökningar, varvid man som nämnts påträffat tydliga grundmurar till absid. Man bör alltså kunna konstatera att de båda byggnadsformerna, med och utan absid, har förekommit samtidigt på Gotland under de första stenkyrkornas tid.

Vad beträffar dateringen av dessa tidiga stenkyrkor har meningarna gått starkt isär. Roosval daterade dem i Kirchen (1911) till 1100-talets förra hälft, men kom i sin senare forskning att ge dem en betydligt högre ålder, nämligen 1000-talets senare hälft.³⁷ Med utgångspunkt från utgrävningen av den romanska kyrkan i Atlingbo har Evald Gustafsson kunnat visa att man säkerligen ej började bygga kyrkor av sten på Gotland förrän vid 1100-talets mitt.³⁸ Vid 1200-talets mitt gjordes den första förändringen av kärnkyrkan. Tornet påbyggdes till sin nuvarande höjd, troligen främst för att ge klockorna en högre placering. Samtidigt tillfogades sannolikt en sakristia norr om koret. Den östra grundmuren till denna sakristia påträffades vid en utgrävning i samband med restaureringen på 1960-talet.

Under 1300-talets förra hälft påbörjade församlingen en ny kyrkobyggnad, varvid det romanska koret och absiden revs. I dess ställe uppfördes ett stort, mäktigt kor och en sakristia, de nuvarande. Avsikten var sannolikt att uppföra en helt ny kyrkobyggnad i gotisk stil. I väntan på den fortsatta byggnadsverksamheten förenades det ro-

manska långhuset med det nya koret genom tunna provisoriska murar³⁹ (fig 279). Det mäktiga koret är ett verk av den betydande byggnadshyttan, som var verksam på Gotland vid denna tid, med anonymmästaren »Egypticus» som ledande kraft.⁴⁰ Detta framgår av de monumentala måtten, det höga valvet och den stora triumfbågen, men kanske främst av den rikt skulpterade portalen på södra sidan (fig 288). Koret försågs samtidigt med kalkmålningar, främst av ornamentala karaktär (se nedan) samt med glasmålningar i samtliga fönster. Dessa har tyvärr ej bevarats, men fragment av dem avtecknades på 1800-talet och finns på så sätt belagda (se nedan).

Restaureringar

Kyrkan har efter reformationen genomgått en mängd reparationsarbeten samt några omfattande restaureringar. Vid en visitation 1680 anmärktes att ringkammaren skulle avskiljas från långhuset med en träskärm, samt att ett nytt innertak borde inläggas över långhuset (vis prot). Detta utfördes på 1690-talet. 1746 hette det i ett visitationsprotokoll: »Garde Kyrkia såväl uth- som innan till är uti sitt fullkoml. goda stånd, men som bänckar och loft ej ännu war måladt, lofwades at thet förra på socknens omkostnad med första skie skulle, och thet sednare på kyrckans så snart — ther till i Casan insamlas kan, till hwilken ända Pastor gaf förslag, om icke Taflorna (kollekttaflorna) kunde få omföras åthmindstone på the Tre stora högtiderna, en gång hwarje högtid hälst på the tider gierna främmande sig infinna pläga.» Målningen kunde verkställas några år senare, nämligen 1749, då målaren Nils Salin fick betalt för utfört målningsarbete i kyrkan: »1° för Lofftet — 2do Gardinen kring muren — 3^{tio} Korset, 4^{eo} Skåpet i Choret med bänken, 5^{eo} Bordet i Sacerstian. — Noch för Funtens målning och Crona» (räk).

1701 vitlimmades hela kyrkan invändigt (räk), vilket säkerligen innebar att samtliga medeltida målningar, med undantag för dem i tornbågen, redan vid denna tidpunkt blev överkalkade.

Vid en visitation 1799 antecknades följande: »Garde kyrka befans uti godt stånd och hade nyligen genom Pastors och kyrko wårdarnes goda försorg samt sokne männernas biträde wid arbetet

innan till fåt en betydelig reparation i så måtto, at alla väggar och stora hwalfwet i Choret blifwit jämnade och klistrade samt hwitlimade, 2^{ne} nya Fönster med Karmar och Bågar å nyo på norra sidan insatte m. m. — Utwärtens war hon äfwen til murar och tak i god belägenhet, men Tornet sades wara så swagt och förfallit att det behöfwer en total Reparation, hwartil nödiga anstalter redan woro fogade» (vis prot).

1818 blev hela kyrkobyggnaden utvändigt »späckad och vitlimmad» (räk). Detta framgår även av en huggen inskription i korportalen (se ovan). År 1869 utfördes en del stenhuggeriarbeten efter förslag av byggmästare Nils Pettersson, Visby, bl a omfattningar till de nyupptagna fönstren i långhuset. Vid samma tillfälle insattes nytt glas, delvis färgat, i både långhuset och koret. Troligen försvann då den sista resten av de medeltida glasmålningarna.

1960-talets restaurering

Kyrkan genomgick 1963–68 en omfattande restaurering efter förslag av arkitekt Karl Erik Hjalmarsson, Stockholm. Restaureringen varade således i fem år och under denna långa tid var kyrkan avstängd för gudstjänstbruk. Detta berodde dels på att man hade svårt att enas om restaureringsåtgärderna, dels på att församlingen hade ekonomiska svårigheter att genomföra dem. Kyrkans märkliga kalkmålningar från tidig medeltid, vilka skulle framtagas och konserveras, komplicerade restaureringen ytterligare.

Den utvändiga restaureringen påbörjades i maj 1963 med omputsning och kalkning av yttermurarna. Samtidigt utfördes förstärkningsarbeten på tornspiran och täckningen av bräder ersattes med ny. Sedan detta utförts låg arbetet nere till 1967 då man fortsatte den yttre restaureringen genom att lägga på nya tak över långhuset och koret. Takstolarna över långhuset utbyttes mot nya, medan korets endast reparerades. Samtidigt företogs omfattande förstärkningsarbeten av kyrkans murar.

Även restaureringen av kyrkans interiör påbörjades 1967. Den inleddes med en byggnadshistorisk undersökning, som bl a omfattade en utgrävning i långhuset och koret (jfr ovan), vilken delvis kom att påverka restaureringens utformning. Bl a på-

träffades dopfontens ursprungliga fundament i långhusets mitt, vilket kom att styra en stor del av inredningens placering.

Bland de viktigaste åtgärderna vad den inre restaureringen beträffar, var de medeltida kalkmålningarnas framtagande. Detta arbete leddes av konservator Erik Olsson, Sanda. Det visade sig tyvärr att målningarna i långhuset befann sig i ett utomordentligt fragmentariskt skick, främst på grund av sentida åtgärder i kyrkorummet som fönsterupptagningar och läktarbyggen. En stor del av målningarna, framför allt de på västra väggen, hade skadats genom läckor på långhustaket.⁴¹

Bland de övriga inre restaureringsåtgärderna märks följande. Taket i långhusets östra del höjdes för att frilägga triumfbågen. Bänkarna från 1800-talet slopades och i deras ställe tillkom en ny bänkinredning, som uppställdes i långhusets förlängning åt öster. Därigenom kom det romanska långhuset att

stå nästan helt tomt. Här uppställdes nu dopfonten på sin ursprungliga plats, nästan mitt i rummet. Predikstolen som stått på ett sidoaltare i långhusets sydöstra hörn flyttades in i koret, där den uppställdes på en plint. Sidoaltaret revs märkligt nog, troligen för att ge större utrymme åt bänkarna. En ny orgel placerades vid korets norra mur. Den gamla orgeln som stått på en läktare i långhusets västra del såldes 1967 till Frimurarlogen i Visby. Altarskranket från 1800-talet ersattes med ett nytt i flyttbara sektioner. Triumfkrucifixet, som en lång tid hängt på långhusets norra mur, vanställt av övermålning, renoverades och upphängdes i triumfbågen. En ny typ av uppvärmningsanordning, strålningsvärme, kompletterad med bänkvärmare och radiatorer installerades. Den ersätter en värmeledning från 1932.

Kyrkan återinvigdes den 15 december 1968 av biskop Olof Herrlin.

Kalkmålningar

Garde kyrka är kanske mest känd för de romanska kalkmålningarna i tornbågen och i långhuset. Särskilt de båda helgongestalterna på ömse sidor i tornbågen, aldrig överkalkade och av sällsynt hög kvalitet, har sedan länge tilldragit sig forskningens uppmärksamhet⁴² (fig 329, 330). Det var därför med stort intresse man såg fram emot en restaurering av kyrkobyggnaden, som även skulle omfatta framtagning av ytterligare målningar på långhusets väggar, av allt att döma utförda av samme mästare som målat helgonen i tornbågen. Provknackningar 1961 hade nämligen visat att alla långhusets väggar var bemålade i en stil som starkt påminde om tornbågens helgonfigurer och ornamentiken omkring dessa. Tyvärr visade det sig vid framtagningen att endast fragment och små rester återstod av den en gång rika målningsskruden. Fönsterupptagningar, läktarbyggen samt skrapning av väggarna hade raserat det mesta av de märkliga målningarna. Västra väggens målningar hade dessutom skadats av fukt från det läckande yttertaket.

Trots målningarnas fragmentariska tillstånd kan man få en ganska klar bild av scenernas disposition

och placering i kyrkorummet. Konservator Erik Olsson, som var ansvarig för målningarnas framtagande, har på grundval av fragmenten gjort en intressant rekonstruktion, som är värd att beakta i detta sammanhang (fig 342). Av denna framgår att hela väggytorna varit bemålade, både med berättande scener, helgonframställningar och ornamentala målade fält.

I samband med restaureringen på 1960-talet avslogs även den yttre putsen på det gotiska koret för att ersättas av ny puts och kalkning. Härvid iaktogs ett stort antal stenar med kvarsittande äldre puts med målning av samma karaktär och färgskala som den i det romanska långhuset. Detta tyder på att man vid det nya korets uppförande använt material från det rivna romanska koret och dess absid, som således även det var prytt med målningar. De påträffade fragmenten var små och obetydliga, men gav ändå otvetydiga bevis för att de tillhörde samma grupp av målningar som återfinns i det romanska långhuset. Bland dessa fragment fanns ett större parti med en vackert tecknad hand. Att dessa målningrester bevarats beror på att man vid det

Fig 329. Manligt helgon, kalkmålning i rysk-bysantinsk stil i tornbågen, södra sidan. Omkr 1200. Foto G Gådefors 1962.

Male saint, mural in Russo-Byzantine style on the S side of the tower arch. Ca 1200.

Fig 331. Fragmentarisk kalkmålningfris på långhusets norra mur, tronande apostlar och helgon, omkr 1200. Foto 1969.

Fragmentary painted frieze on N wall of nave, enthroned apostles and saints, ca 1200.

Fig 332. Ovan t h. Kristusbarnet i krubban, fragment av en födelsescen på långhusets norra mur. Foto 1969.

Above to the right. The Child Christ in the manger, fragment of the Birth of Christ on N wall of nave.

Fig 333. T h. Kalkmålningfragment från omkr 1200 på långhusets norra mur. Foto 1969.

To the right. Fragment of mural, ca 1200, on N wall of nave.

Fig 334. Ornamental bård, kalkmålning i långhusets nordvästra hörn, omkr 1200. Märk även den medeltida stenbänken. Foto 1969.

Ornamental border, mural in NW corner of nave, ca 1200. Note the medieval stone bench.

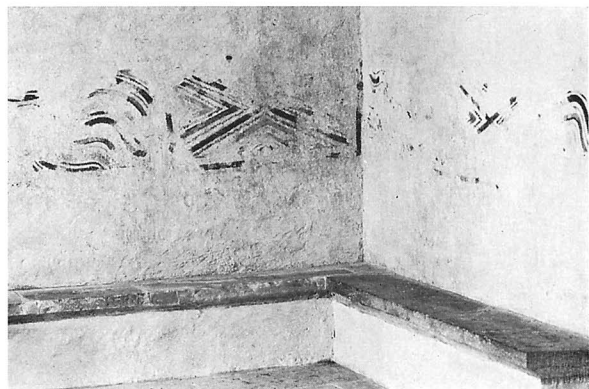

Fig 330. T v. Manligt helgon, kalkmålning från omkr 1200 i tornbågen, norra sidan. Foto G Gädefors 1962.

To the left. Male saint, mural ca 1200 on the N side of the tower arch.

äldre stenmaterialalets återanvändande avstått från att slå bort putsen, utan murat in blocken i det nya koret utan någon behandling.

Målningarna i långhuset överkalkades och doldes därmed för eftervärldens ögon redan 1701, då en murmästare fick betalt för att han »hvitlijmatt hela Kyrckian innan före» (räk). De enda målningar som härvid fick förbli synliga var helgonframställningarna i tornbågen, vilket kan tillskrivas den skärmvägg, som anbefalldes vid en visitation 1680 och som bör ha tillkommit senast på 1690-talet. Enligt räkenskaperna förnyades den 1749.

De romanska målningarna i Garde har sammanställts med en fragmentarisk målningssvit i Källunge kyrkas romanska långhus samt med en ornamentalmålningssvit i Havdhem, möjligen har de utförts av samme mästare. För övrigt står de ensamma i det gotländska måleriet från medeltiden och har knappast heller några motsvarigheter på det svenska fastlandet. Däremot uppvisar de både vad ornamentiken och figurstilen beträffar stora överensstämmelser med östeuropeisk konst, främst

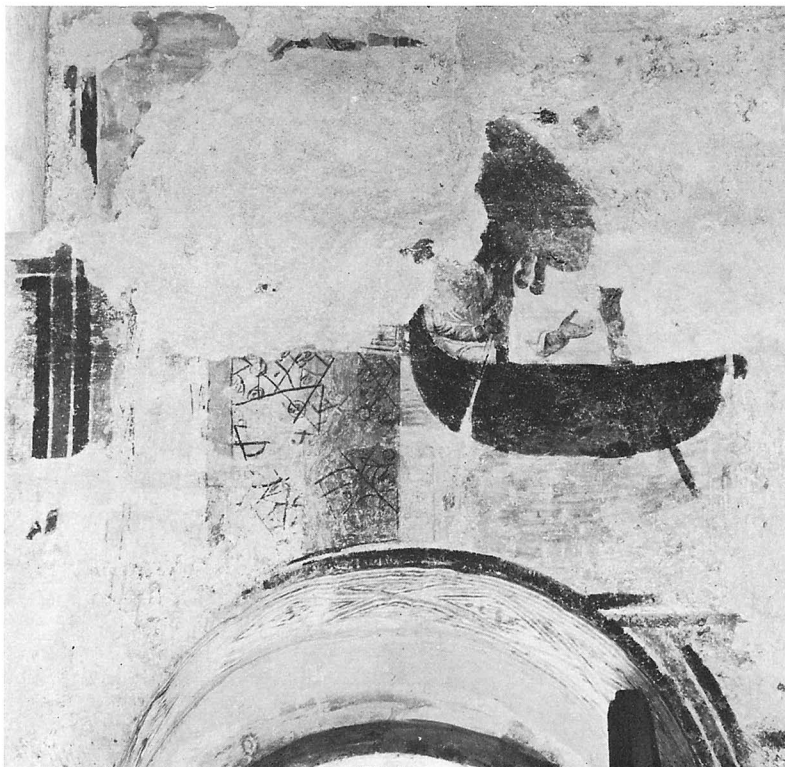

Fig 335. Ovan. Långhusets sydvästra fönster med kalkmålning från omkr 1200. Foto 1969.

Above. SW window of nave with murals dating from ca 1200.

Fig 336. »Fiskafänget», kalkmålning på långhusets södra mur, omkr 1200. Foto 1969.

«The Miraculous Draught of Fish», mural of S wall of nave, ca 1200.

Fig 337. Södra långhusportalens inre smyg med målningsrester från omkr 1200. Foto 1969.

Internal splay of S portal of nave, with remains of paintings, ca 1200.

rysk-bysantinskt måleri, dock med några västerländska inslag, mest märkbara i ornamentiken. De gotländska kontakterna österut var livliga under tidig medeltid. Gutarnas handelsfaktori i Novgorod och de ryska köpmännens kyrka i Visby talar sitt tydliga språk om dessa handelsförbindelser.⁴³ Det är möjligt att den ryska kyrkan i Visby omkr 1200 dekorerades av en i Ryssland utbildad mästare, och att denne senare fått flera uppdrag på Gotland, bl a Garde och Källunge. Men det är också tänkbart att gutarna själva vid besök i Novgorod

anställt en mästare, som togs med till Gotland för att utföra kalkmålningarna.

Gardemålningarna och den bysantinskt influerade konsten på Gotland från medeltiden har under senaste tid varit föremål för konstforskningens intresse både utom och inom landet. Mest utförligt har de behandlats av Anthony Cutler, som i en inträngande analys främst av ornamentiken, har kunnat påvisa att paralleller finns inte bara i Ryssland utan även i Grekland och på Sicilien.⁴⁴ Han anser också att en del östbysantiska ornamentsmotiv

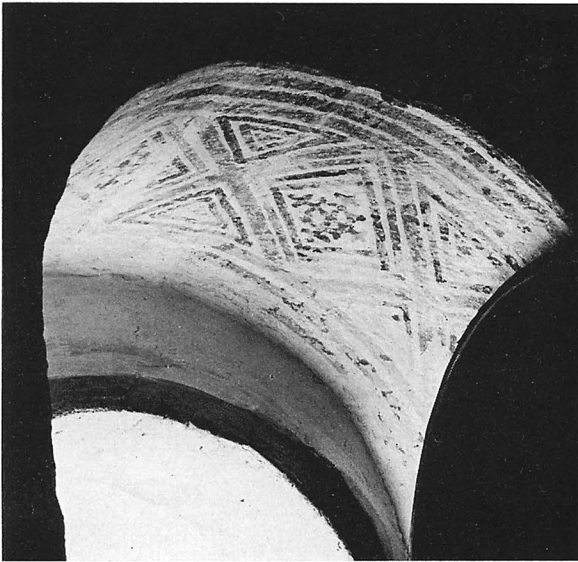

Fig 338. Ornamental målning i södra långhusportalens inre smyg, omkr 1200. Foto 1969.

Painting in internal splay of S portal of nave, ca 1200.

Fig 339. Målningensfragment på långhusets västra vägg invid tornbågen, omkr 1200. Foto 1969.

Fragments of paintings on the W wall of the nave near the tower arch, ca 1200.

Fig 340. Långhusets västra vägg samt tornbågen med kalkmålningar från tiden omkr 1200. Foto 1969.

W wall of nave and tower arch with murals dating from ca 1200.

Fig 341. Ängel med utbredda vingar, detalj av målningarna på långhusets västra vägg, omkr 1200. Foto 1969.

Angel with outstretched wings, detail of painting on W wall of nave, ca 1200.

Fig 342. Rekonstruktion av de rysk-bysantinska målningarna i långhuset. Efter akvarell utförd av Erik Olsson 1968.

Reconstruction of the Russo-Byzantine paintings in the nave. After a watercolour by Erik Olsson, 1968.

Rekonstruktion av Byzantinska målningar
Gårde kyrka 1968. Långhuset, sydväst.

ERIK OLSSON Sönda 68

Fig 343. Tronande Kristus, målning i nisch i korets södra mur, 1300-talet. Foto 1969.

Christ Enthroned, painting in a niche in the S wall of the chancel, 14th century.

Fig 344. Målad växtornamentik i nischens båge, 1300-talet. Foto 1969.

Painting in the arch of the niche, 14th century.

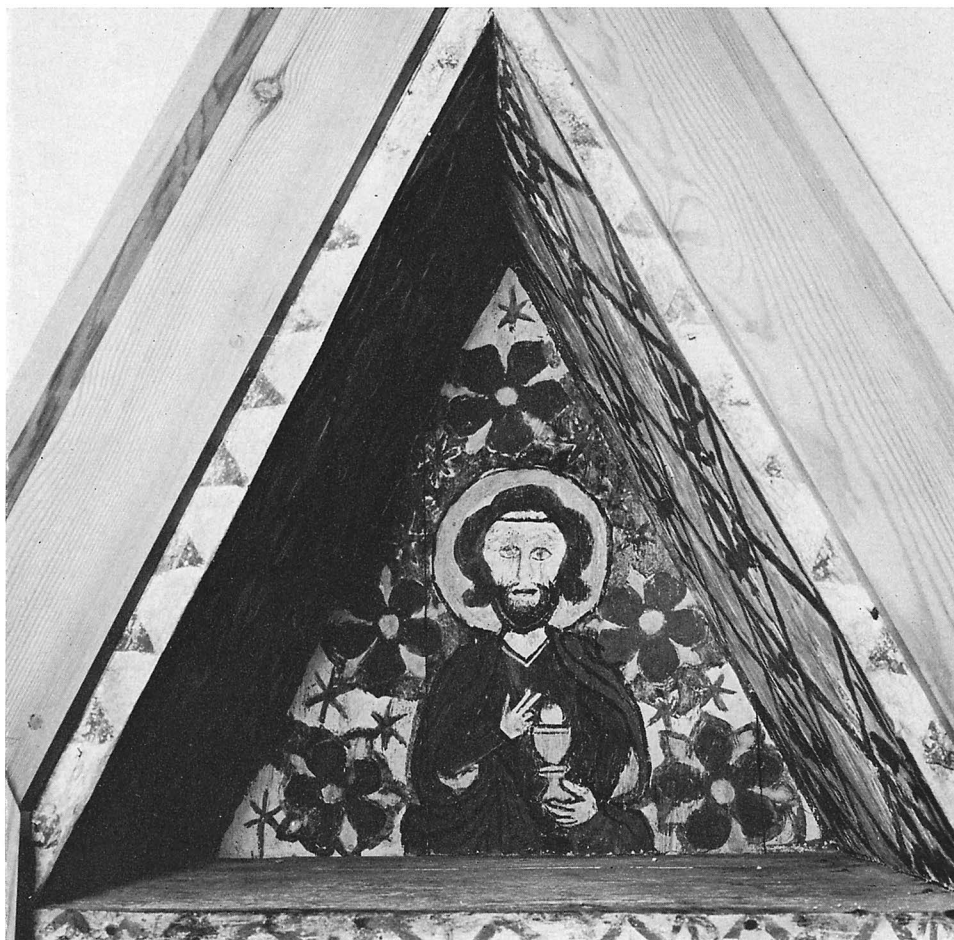

senare har influerats och förvandlats vid mötet med den västliga lokala konsten. I en nyligen publicerad uppsats, som även kommenterar Cutlers bidrag, har Armin Tuulse påvisat att den mästare som utfört målningarna i Garde har fått östbysantinsk skolning, men säkert arbetat efter förlagor, vilka vid denna tid främst utgjordes av miniatyrer, som hade stor spridning.⁴⁵ Man vet att det både i Kiev och Novgorod, som livligt besöktes av gotlänningarna vid denna tid, fanns skrivarstugor, där man också kopierade förlagor från andra konstområden. Det är troligt att impulserna till de bysantiskt präglade målningarna på Gotland kommit just denna väg.

Gardemålningarna har sedan länge nämnts i samband med vissa ryska målningssviter från 1100-talet, nämligen målningar i Nereditza vid Novgorod,

Fig 345. Tronande Kristus med kalk i vänster hand, målning på sakramentsskåpets brädfodring, 1300-talet. Foto 1971.

“Christ Enthroned” with a chalice in His left hand, painting on the wooden lining of the Sacrament cupboard 14th century.

daterade till 1198, samt målningar i Georgskyrkan i Staraja Ladoga, daterade till 1160-talet eller något senare. Redan Ture J Arne nämner dessa två viktiga exempel i den första presentationen av Gardemålningarna 1912. Överensstämmelserna med dessa målningar är stora, men som Cutler påpekat har det ornamentala i Gardemålningarna gotiska inslag, som återfinns bl a i Capella Palatina i Palermo.⁴⁶

Förteckning över målningarna

I MÅLNINGARNA I DET ROMANSKA LÅNGHUSET:

Tornbågen: 1–2. Två manliga helgon under palmettsmyckade bågar som uppbärs av kolonnetter med rikt ornerade kapitäl (fig 329, 330). Helgonen står frontalt i en högtidlig pose med den vänstra handen höjd i en välsignande åtbörd, medan de i höger hand håller ett kors. De är iförda praktfulla dräkter och har framtill i manteln ett romboidformat tygstycke,

vilket skall tyda på hög dignitet vid den östromerska kejsarens hov. Eftersom båda helgonen saknar bestämmande attribut är de svåra att identifiera. Med all sannolikhet är det ryska helgon som avbildats. Man har föreslagit de två ryttarhelgonen S Florus och S Laurus,⁴⁷ vilka dock brukar framställas med svärd som attribut. Med tanke på hästens betydelse vid denna tid, är det ett rimligt antagande.

Långhusets norra mur: Överst en fris med sittande helgon inom rundbågar (fig 331). Nästa register omfattar stora scener med motiv ur Kristi barn-domshistoria (nästan helt utplånade). Registren åtskiljs av en ornamentalt utformad bård i form av palmetter och andra växtmotiv. Den västligaste av de stora scenerna har med all säkerhet framställt Kristi födelse (fig 332). Man urskiljer det lindade barnet i krubban samt längst ned troligen den so-

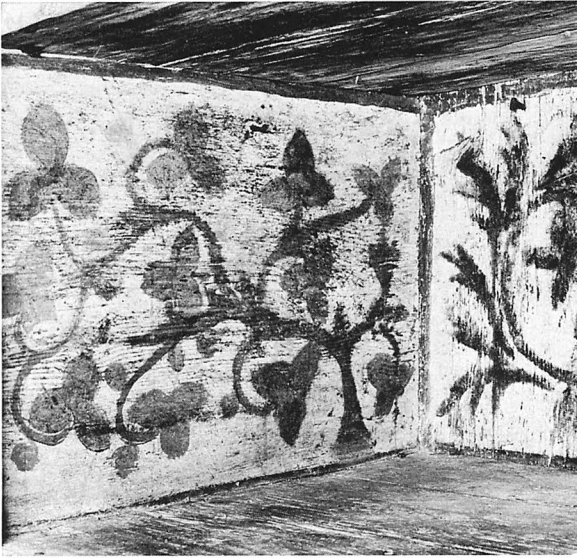

Fig 346. Stiliserad bladornamentik, målning på sakraments-skåpets brädfodring, 1300-talet. Foto 1971.

Stylized leaves, painting on the wooden lining of the Sacrament cupboard, 14th century.

Fig 348. Fabeldjur med trumma, målning i sakraments-skåpet, 1300-talet. Foto 1971.

Centaur with drum, painting in the Sacrament cupboard, 14th century.

Fig 347. Bevingat lejon vars tunga förlängts i en stiliserad bladranka, målning i sakraments-skåpet från 1300-talet, Foto 1971.

Winged lion, with the tongue lengthened into a stylized trailer of leaves, in the Sacrament cupboard dating from the 14th century.

vande Josef. Nästa scen har sannolikt varit Konungarnas tillbedjan. På grund av dess fragmentariska skick är det dock nu svårt att fastställa vad scenen ursprungligen framställt. Liksom på södra väggen har även här funnits två register med storfiguriga scener; det nedre är så gott som helt utplånat. Längst ned finns en bred bård indelad i rektangulära fält med geometrisk ornering i form av vågiga och brutna ornament i gult, rödbrunt och grått, en marmorimitation (fig 334).

Långhusets södra mur: Registerindelningen är i stort sett densamma som på norra sidan. Överst finns således en fris med helgon i bröstbild under palmettornerade arkader, på denna sida dock nästan helt utplånad. De storfiguriga scenerna har säkerligen framställt Kristi under och hans lidandes historia i enlighet med det allmänna bysantinska schemat.⁴⁸ Av detta återstår nu endast rester. Tydligast urskiljbar är en scen omedelbart ovanför södra långhusportalen. Här framställs uppenbarligen ett av Jesu under, Det stora fiskafänget. Man ser nu endast en båt med två figurer mot blå bakgrund samt där bredvid ett nät (fig 336). Under det västligaste fönstret ses ett huvud med korsgloria, Kristus, nästan det enda som återstår av en stor figurmålning (fig 335). I det västra rundbågiga fönstrets inre smyg finns målad ornamentik i form av rött och gult ramverk samt ungotiska rankor i gult och

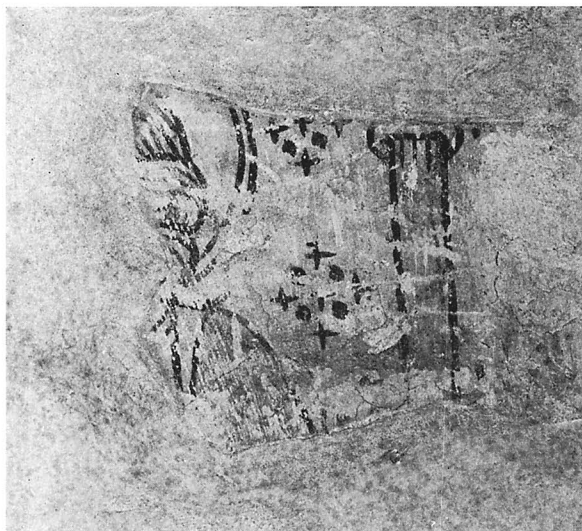

Fig 349. Målningens fragment på långhusets norra mur, "Passionsmästaren", 1400-talet. Foto 1969.

Fragment of painting on N wall of nave, by "The Passion Master", 15th century.

Fig 350. Konsekrationskors på korets södra mur. Troligen från 1300-talet. Foto 1969.

Consecration cross on S wall of chancel. Probably 14th century.

svart (fig 335). Sydportalens inre smyg har i bågen en ornamentalmålning i gult och svart (fig 337).

Långhusets västra mur: Tornbågen som således pryds med de två välbevarade helgonframställningarna, omges av en bård av röda rundlar med vit rand, i varje rundel en stor palmettblomma i gult, grönt och blått, i svicklarna gula palmettblad mot blå grund. — Ovanför bågens hjässa finns spår av en blå mandorla, säkerligen ursprungligen med en tronande Kristusfigur. Den har flankerats av sittande apostlar (fig 342), sex på varje sida, av vilka nu endast fragment återstår. På ömse sidor om tornbågen kunde målningens fragment framtagas; bl a på norra sidan en storfigurig ängel med en elegant tecknad vinge (fig 341). Det är ganska troligt att målningarna på västra muren alla tillhört en stor scen, Yttersta domen, som förekommer i den bysantinska konsten på motsvarande plats.

II 1300-TALET:

Målningarna i denna grupp förekommer endast i koret och har av allt att döma tillkommit i direkt samband med korets uppförande under 1300-talets andra fjärdedel.⁴⁹

— 1. I anslutning till sittnischen i korets södra mur. Omramning i form av röda fialer med gula

spiror. På nischens fondvägg en tronande Kristus iförd röd dräkt och grön mantel samt med mörkrött hår och skägg (fig 343). Bakgrunden är rutmönstrad med prickar samt gula och röda korschabloner i rutorna. I bågen bladornament, en ranka målad i grönt med svarta konturer, eklöv och ollon (fig 344). — 2. Sakramentsskåpet i korets norra mur omges av dekorativa målningar, fialer och draperier (fig 322). På brädfodringen inuti nischen finns målade figurer och ornament. Överst tronande Kristus med kalk och oblat i vänster hand, välsignande med den högra (fig 345). Nedanför ett bevingat lejon med stor yvig svans samt med bladranka i gapet, till vänster ranka med röda och gröna blad, samt till höger ett fabeldjur med människohuvud ifört en röd klädnad och trakterande en trumma (fig 348). — 3. På korets väggar finns tre konsekrationskors målade i rött och svart (fig 350).

III 1400-TALET:

På södra väggen i långhusets förlängning åt öster finns en liten målningensrest (fig 349), som tyder på att kyrkan försågs med målningar även på 1400-talet. Av den lätt igenkännliga stilen att döma har målningarna utförts av »Passionsmästarens» verkstad, verksam under 1400-talet.⁵⁰

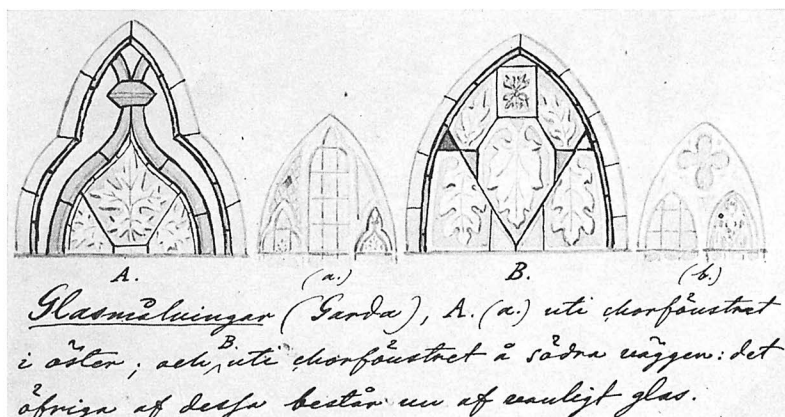

Fig 351. Glasmålningsfragment i korets södra fönster, troligen från 1300-talet. Efter akvarell i ATA av P A Säve.

Fragment of stained glass in the S window of the chancel, probably 14th century.

Glasmålningar

Kyrkans fönster pryddes under medeltiden med glasmålningar, åtminstone gäller detta koret. Detta framgår bl a av teckningar av P A Säve på 1860-talet.⁵¹ Vid denna tid hade både det stora fönstret i korets östra mur och det i södra muren medeltida glasmålningsrester, två topprutor (fig 351), som även gör det möjligt att relativt säkert tidsfästa glasmålningarna. Den bladornamentik, som förekommer i de båda rutorna har sina närmaste motsvarigheter i de berömda glasmålningarna i grann-

kyrkan Lyes kor, daterade till 1300-talets andra fjärdedel.⁵² Denna datering stämmer väl överens med den antagna tillkomsttiden för koret. Korets fönster försågs således med glasmålningar i samband med uppförandet. Troligen hade den byggnadshytta som ansvarade för korbygget både stenhuggare, målare och glasmästare i sin arbetsstab med tanke på den relativa enhetlighet dessa byggnader eller byggnadsdelar uppvisar (jfr kalkmålningar).

Ristningar

På kyrkans väggar finns en mängd ristningar. De är främst koncentrerade till ringkammaren och tornbågen. Det är både runristningar (som behandlas för sig) och figurativa ristningar (fig 352). Bland ristningarna med figurmotiv märks ett fågelhuvud, en man till häst (fig 352) samt främst skeppsrisingar. De sistnämnda är anbringade på ringkammarens norra mur. De återger relativt stora klinkbyggda fartyg med master och segel, troligen från senmedeltiden (fig 353).

Även runristningarna är koncentrerade till väg-

garna i ringkammaren samt tornbågen. — 1. (i västportalens smyg på norra sidan, G 107a) tre rader ristade i putsen. Texten lyder i översättning: »Garde kyrka ... (en) av våra kyrkor. Och där hava varit många präster. Bedjen för Nikulas' själ.» Möjligen var Nikulas präst i Garde. — 2. (I tornbågen, södra sidan, G 107d), en rad som i översättning lyder: »Vi hava ristat efter ...» Runorna i runskriftens slut är mycket svårlästa och kan möjligen vara en otymplig stavning av namnet Lars.

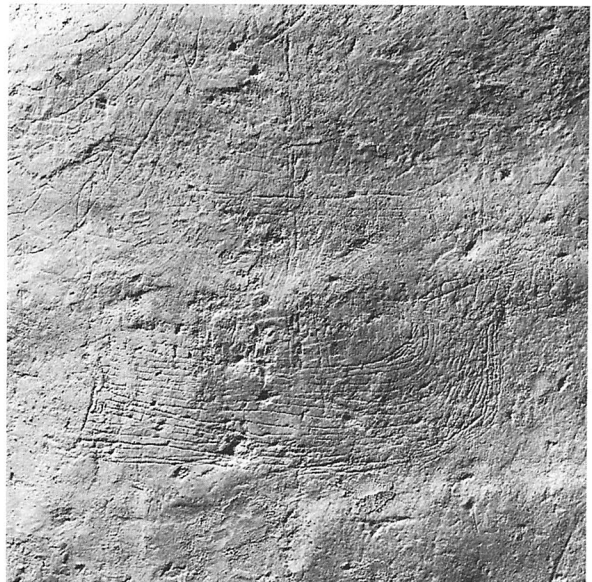

Fig 352. Ristningar på ringkam-
marens norra innermur, skepp och
hästar. Foto 1969.

*Engravings on the N interior wall
of the ringing chamber, ships and
horses.*

Fig 253. Skeppsristning på
ringkammarens norra innermur.
Foto 1969.

*Engraving of a ship on the N
interior wall of the ringing
chamber.*

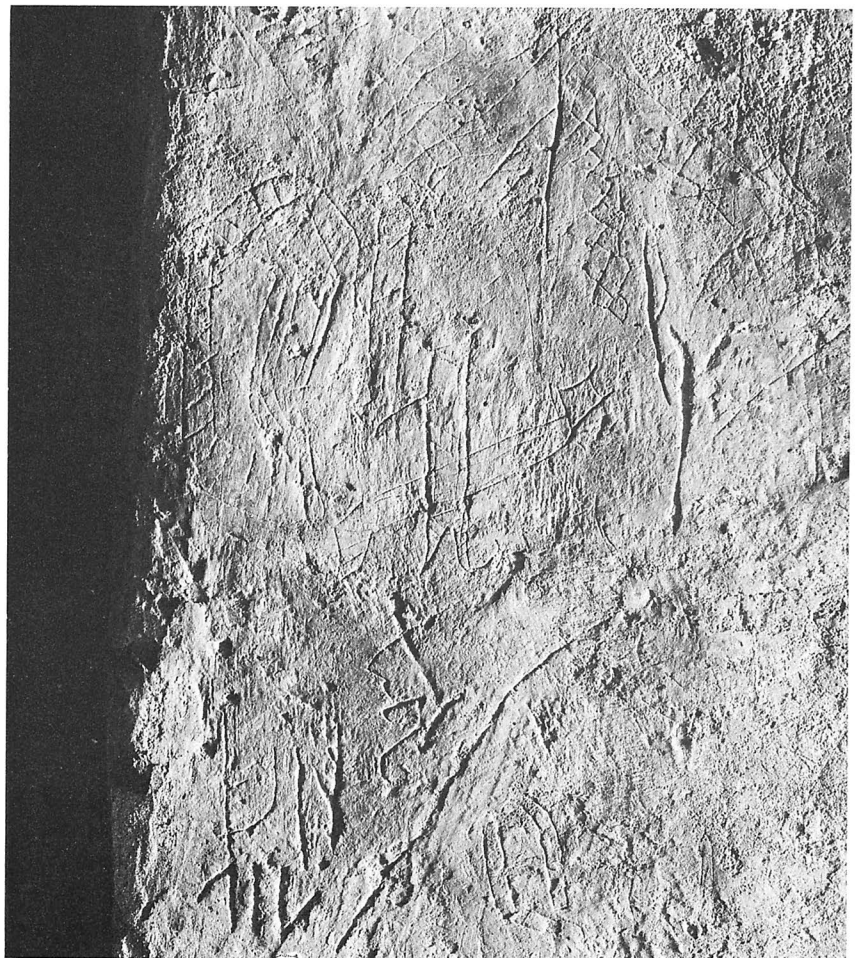

Fig 354. Ristningar i tornbågens
puts, de flesta medeltida. Foto
1969.

*Engravings in the plaster of the
tower arch, most of them medieval.*

Inredning och inventarier

Altaranordning

På sedvanlig plats i korets östra del står kyrkans huvudaltare (fig 355). Altarbordet är fristående murat och putsat samt täcks av en slipad, hålkälad altarskiva av ljusgrå kalksten (250 × 137, tj 23 cm). Den har på översidan fem inhuggna likarmade kors. Altarbordet har på baksidan en stor nisch, som sannolikt använts som förvaringsrum (nischens mått: 54 × 60, dj 61 cm). På framsidan finns en liten nisch med kvadratisk mynning (13 × 13, dj 44 cm), en relikgömma som stängs med en täcksten av kalksten.

I det förlängda långhusets östra del har det funnits två sidoaltaren. Det södra stod kvar till senaste restaurering och uppbar något förhöjt predikstolens korg. Det täcktes av en hålkälad och slipad altarskiva av kalksten. Altaret hade på framsidan en stor förvaringsnisch, som stängdes med en helt järnbeslagen lucka. Denna tillkom troligen 1739 då man enligt räkenskaperna gjorde ett nytt skåp »til Collekt medlens förvahr». Sidoaltaret revs vid restaureringen på 1960-talet, för att bereda större utrymme åt de nyanskaffade bänkarna, en märklig åtgärd. Det norra sidoaltaret, Mariaaltaret, har säkerligen funnits på sedvanlig plats i långhusets nordöstra hörn, men grunden påträffades ej vid utgrävningen, troligen på grund av senare begravingar på denna plats. Vid den utgrävning som företogs i samband med 1960-talets restaurering påträffades grunderna till det romanska långhusets sidoaltaren (fig 65). De var placerade på sedvanlig plats mot östra muren och mätte i plan 160 × 90 cm.

På högaltaret i koret står en altaruppsats av skulpterad och målad sandsten (fig 355). Mittavlan med en målad nattvardsframställning (fig 356), flankeras av två stående figurer, t v Moses med lagens tavlor och t h Aron med uppslagen bok vari läses inskriften: *Verbum Dei est fons vivus* (= Guds ord är livets källa). Skulpterat understycke med kartuscher och fruktknippen samt i mitten ett stort änglahuvud. Här fanns tidigare enligt inv 1830 följande latinska inskrift: *Benedictus est qui venit in nomine Jesu — 1689*. (= Välsignad vare han som

kommer i Jesu namn.) Årtalet 1689 torde åsyfta altaruppsatsens tillkomstår eller dess målning (se nedan). Här finns också den målade inskriften: *Renovata cura Pastoris Laurentii Bartholdi Gardell — Anno 1759* (=Renoverad genom försorg av pastor Lars Barthold Gardell,⁵⁴ år 1759). På överstycket står följande latinska inskrift: *Tu qui cuncta scis et vales | qui nos pascis hic mortales | tuos ibi commensales | cohaeredes et sodales | fac sanctorum civium*. (= Du som vet och förmår allt, och som föder oss dödliga här, gör de dina där till de heliga medborgarnas bordskamrater, medarvingar och vänner.) Altaruppsatsen kröns av en kartusch med Karl XI:s namnchiffer. Den flankeras av två liggande putti. Den nuvarande målningen i klara färger, rött, grönt, gult samt marmorering i rödbrunt och grått härrör huvudsakligen från renoveringen 1759. Altaruppsatsen konserverades vid senaste restaurering av konstnären Erik Olsson (rapport i ATA). Mått: höjd 329, bredd 230 cm.

Årtalet 1689 som finns målat på altaruppsatsen kan som nämnts ange dess tillkomstår, men kan också endast gälla dess målning. På korportalens östra inre post finns ett bomärke jämte initialer samt årtalet 1682 inhugget. Initialerna åsyftar stenhuggaren Hans Skotte,⁵⁵ som var verksam i Burgsvik vid denna tid. Det är tänkbart att denne är altaruppsatsens mästare och att den således höggs redan 1682, då pastoratet för övrigt fick ny kyrkoherde, nämligen Vilhadus Herculis,⁵⁶ vilkens initialer tidigare var målade på altaruppsatsen.

Det nuvarande altarskranket består av fem hopfogade sektioner av laserade furubräder (se fig 317), tillkommet vid 1960-talets restaurering. På knäfallsbänkarna ligger dynor av grönt ylletyg kantade med läderband. Denna anordning föregicks av ett rakt, vitmålat altarskrank i nygotik, vars knäfallspall var klädd med röd sammet (se fig 315). Detta

Fig 355. Altaruppsats av sandsten tillverkad 1689, enligt inskrift renoverad 1759. Foto 1969.

Sandstone reredos, made in 1689, according to documents restored in 1759.

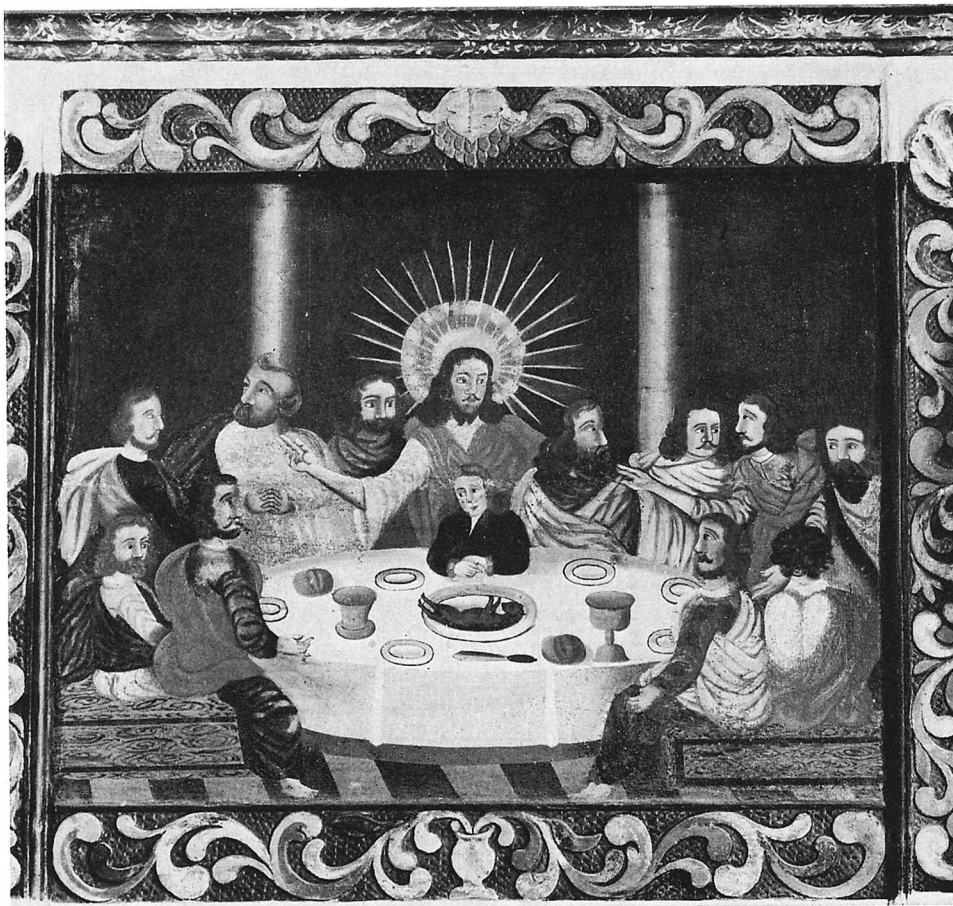

Fig 356. Nattvardens instiftande, målning på altaruppsatsen från 1689. Foto 1969.

“The Institution of the Holy Communion”, painting on the rederos, 1689.

Fig 357. Nedan. Detalj av altaruppsatsen fig 355. Foto 1969.

Below. Detail from rederos in fig 355.

hade i sin tur föregåtts av ett rakt skrank med kraftigt armstöd uppbyggt av balusterformade dockor (se fig 314), möjligen det skrank som omtalas 1697: »D 21 Majj bleff disken i Garde Kyrckia heel omgjort och för bättrat, med silfr arbetslöhn och förgyllning ...» (räk).

Bekännelsepall av furu (fig 358). Bröstvärnets blåmålade mittparti upptages av en listomgiven fyllning med en svart stjärna. Mittpartiet flankeras av svarvade balustrar samt kontursågade sidopartier. Knäfallspallen täcks av ett grovt ylletyg i flera färger, sannolikt ursprungligt. Enligt målad inskrift tillkom pallen 1741. Höjd 100, bredd 80 cm.

Triumfkrucifix

Triumfkrucifix av snidat och målat trä (fig 359–361). Kristusfiguren av ek är bågböjd, benen paral-

lilla med brett mellanrum, de smala fötterna är fästade vid korset med två spikar. Det brunmålade korset av furu med kvadratiska ändplattor och blåmålade rundlar samt med halvrunda utbuktningar på sidorna är sekundärt, troligen från 1700-talet. Krucifixets ursprungliga färger framtofs vid en renovering utförd av Erik Olsson 1968 (rapport i ATA). Färgskala: Gråvit karnation, hår och skägg brunsvart, ländklädet brunt med röda bårder. Vid renoveringen borttogs en törnekrona av rep. Den ersattes med en hög krona av ek med krucifixet i Lokrume som förebild. Kristusfiguren är ett kvalitativt högtstående arbete från tiden omkr 1200⁵⁷ och har sin närmaste motsvarighet i det nyss nämnda Lokrumekrucifixet (SvK Go I, s 345 och fig 400). Triumfkrucifixet som nu åter hänger i triumfbågen, utfördes för den romanska kyrkans betydligt lägre triumfbåge. Ända fram till 1800-talets senare hälft hängde krucifixet på ursprunglig plats, delvis stött av en trabesbjälke med följande målade inskrift: »Låt oss se uppå Jesum som trona begynt och fullkomnat hafwer. — Hwilken tå Han måtte haft glädie led korset. Ebr 12: V.2.» Vid kyrkans inre renovering 1881 nedtogs troligen krucifixet, varefter det upphängdes på långhusets norra mur, där det var placerat till 1960-talets restaurering. Mått: Höjd ca 250, bredd 180 cm.

Predikstol

Predikstolen består av korg, ljudtak och trappa (fig 362). Korgen vilar på en plint av trä tillkommen vid 1960-talets restaurering. Korgen har överst en överliggare med tandsnitt och äggstav samt avslutas nedåt med rektangulära fält samt diamantkvadrar under pilastrar. De smala bågfälten inramas av lisener, på bågarna plattskärning. I fälten figurmålning, stereotyp tecknade träd, troligen tillkomna samtidigt med långhustaketets trädmålning (fig 316), daterad 1749. Trappans barriär är utformad som korgen och försedd med samma ornamentik, men tillkom vid en renovering troligen 1881, då hela predikstolen målades mörkbrun. Barriärens målning är utförd av Erik Olsson 1968, vilket anges i en målade inskrift. Det platta polygonala ljudtaket kröns och avslutas nedåt av kontursågade kartuscher, där under en list med äggstav och tandsnitt. De rektangulära fälten indelas av diamant-

Fig 358. Bekännelsepall av trä tillverkad 1741. Foto 1969.
Confessional, wood, made in 1741.

kvadrar. På ljudtakets insida finns en målade inskrift: »Anno / 1662 Herr Jens Nielsön⁵⁸ / i Garde / Disse effter skrefne / ere kircke werge / Erick Jensön Folcke / Darfwe / Oluff Peersön / Hemor / Lars Hanson / Nygaard / Peder Poffuelson / Autzarfwe.» Målning i rött, blått, gult och grönt i klara färger.

Enligt den nyss citerade inskriften tillkom predikstolen 1662. Den är troligen utförd av den vid denna tid verksamme kyrksnickaren Jochim Sterling,⁵⁹ som bl a utfört de likartade utformade predikstolarna i Halla, Kräklingbo⁶⁰ och Levide. Predikstolen målades liksom korstolen och triumfkrucifixet 1699 (räk), samt fick en försilvrade duva 1733 (nu i sakristian). Den stod ursprungligen på södra sidoaltaret varifrån den flyttades till sin nuvarande plats i koret vid 1960-talets restaurering, då även de ursprungliga färgerna framtofs (konserveringsrapport i ATA). Timglas med ställ av mässingsplåt för fyra glas, nu delvis sönder. Troligen från 1600-talet. Höjd 21, bredd 21 cm. Förvaras i skåp i sakristian.

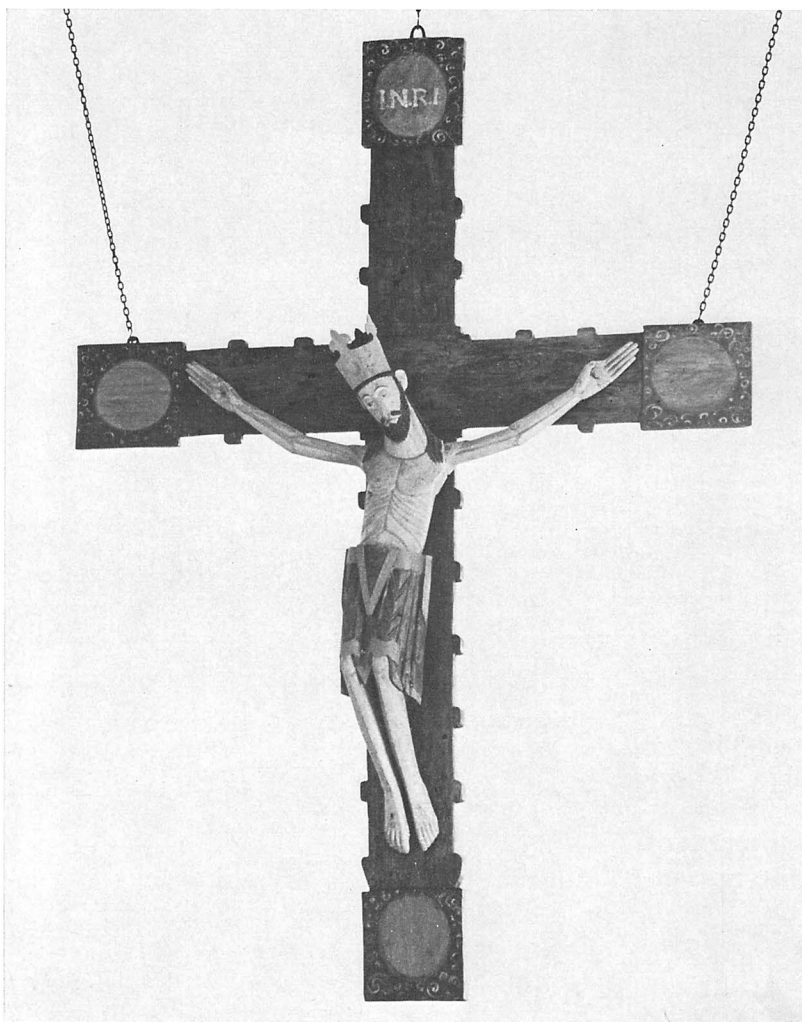

Fig 359. Triumfkrucifix, Kristusfiguren från omkr 1200, korset tillverkades på 1700-talet. Foto 1969.

Rood, the figure of Christ ca 1200; the cross was made in the 18th century.

Bänkinredning

Längs långhusets södra, västra och norra väggar löper en medeltida bänk av sten täckt av slipade kalkstensplattor (fig 334). Den torde ha tillkommit vid långhusets uppförande på 1100-talet. Nuvarande höjd ca 50 cm. Kyrkans nuvarande bänkinredning av trä är placerad i det romanska långhusets förlängning åt öster (fig 317). Den tillkom vid restaureringen på 1960-talet. Bänkarna är slutna, utförda i laserad furu med enkla listförsedda dörrar och något förhöjda gavlar. Denna nya bänkinredning fick ersätta en äldre, även den slutna, med listomgivna fält på dörrar och skärmar samt målad i brungult och gråvitt (fig 316). Den hade tillkommit 1861 (räk), men

omgjordes delvis och målades vid en omfattande reparation 1881. Den ursprungliga bänkinredningen tillkom säkerligen på 1600-talet. 1740 och 1741 gjordes några nya bänkar och 1749 målades hela bänkinredningen, vilket bekostades av »Pastorskan» dvs Christina Assersson Gardell⁶¹ (räk). 1793 betalades för »Nedre Bänkarnas omlagning och ophöijande. Hängslar (gångjärn) till Bänkarna. Do öfra bänken på Qvinsidan Lagat och lagt nytt golfw» (räk).

Vid korets norra mur stod till senaste restaurering en korbänk (fig 363). Den undanställdes vid detta tillfälle i västra stigluckans mellanvåning, för att ge plats åt den nyanskaffade kororgeln (se nedan). Korbänkens rikt snidade bröstning är in-

Fig 360. Detalj av fig 359.
Foto 1969.

Detail from fig 359.

Fig 361. Detalj av fig 359.
Foto 1969.

Detail from fig 359.

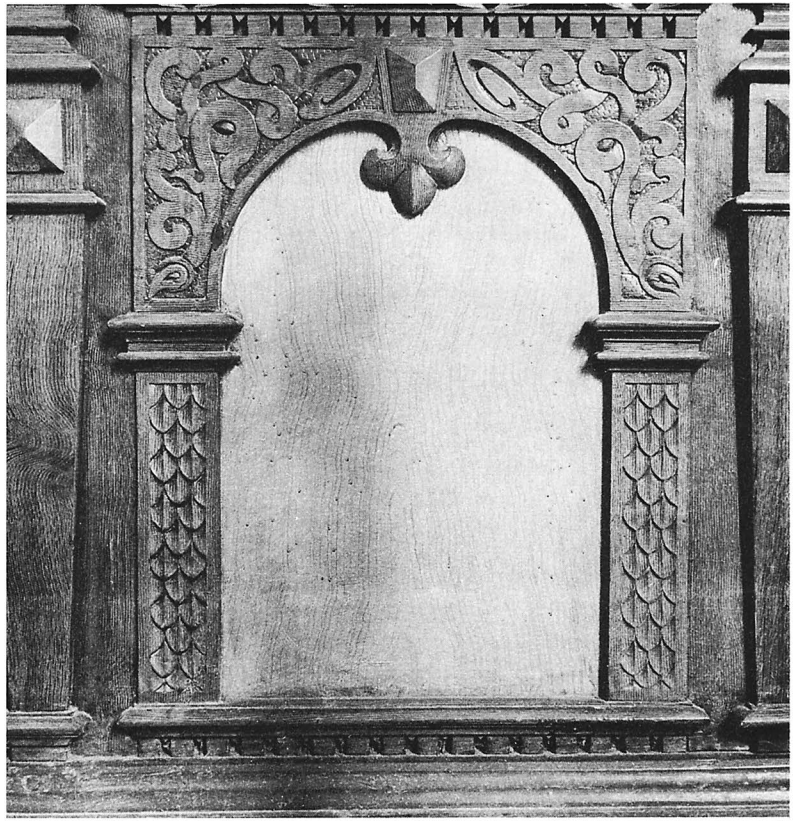

Fig 363. Korbänk från 1600-talets senare hälft, detalj, nu undanställd i västra stigluckan. Foto 1971.

Choir stall, detail, latter half of 17th century, now in W lichgate.

Fig 362. T h. Predikstol tillverkad 1662, troligen av Jochim Sterling. Foto 1969.

To the right. Pulpit made in 1662, probably by Jochim Sterling.

delad i fem fält åtskilda av lisener. Inom fälten finns smala bågar ornerade med plattsörning. Bröstningen avslutas uppåt med en överliggare prydd med äggstav och tandsnitt. Liksom bänkinredningen från 1800-talet var den målad i gulbrunt och gråvitt. Denna övermålning avlägsnades delvis vid restaureringen, varvid den ursprungliga bemålningen i rött, blått, gult och grönt blottades. Bänken tillverkades under 1600-talets senare hälft och målades 1699 samtidigt med predikstolen och triumfkrucifixet (räk). — Mått: Längd 465, höjd 103. — Kyrkan har även haft en prästbänk. Den reparerades 1829 (räk).

En bänklängd upprättad 1746 hade följande lydelse:

»På Manfolks Sidan

No 1. Präste Bänk

No 2. Ausarfwe, Häguls och Telleby

No 3. Bierges, Robbenarfwe och Austerby

No 4. Folkedarfwe, Petarfwe, Frindarfwe

No 5. Nygår, Kulde

No 6. Sindarfwe, Halwans

No 7. Guffrede, Smits

No 8. Mårtens, Jufwes, Bote

No 9. Hemmor, Bolarfwe

No 10. Kyrebols, Sutarfwe

No 11. Prestebänk til Drängarna

No 12. Fattig Benk

No 13. Dito

No 14.15.16. Nybygda Nedan för Funten.»⁶²

Bänkarna på kvinnosidan var indelade på liknande sätt. De främsta bänkarna på denna sida var »Prästänkiö Bänck» och »Prestegårds Bänck». Bänklängden avslutas med följande rader: »Föregående Bänkelängd är efter then Gambla, som år 1690 d. 1 Julii af tå Warande Pastore herr Wilhado Herculis, är upprettadt och underskrefwen, här införd, jemte the sedan nybygda Bänkarnas tillsättjande, och innehafwas af hwarjom och enom, som föreskrifwit står ... Garde d. 13 Aprilis 1746. Lars Barthold Gardell / p.t. Pastor.»

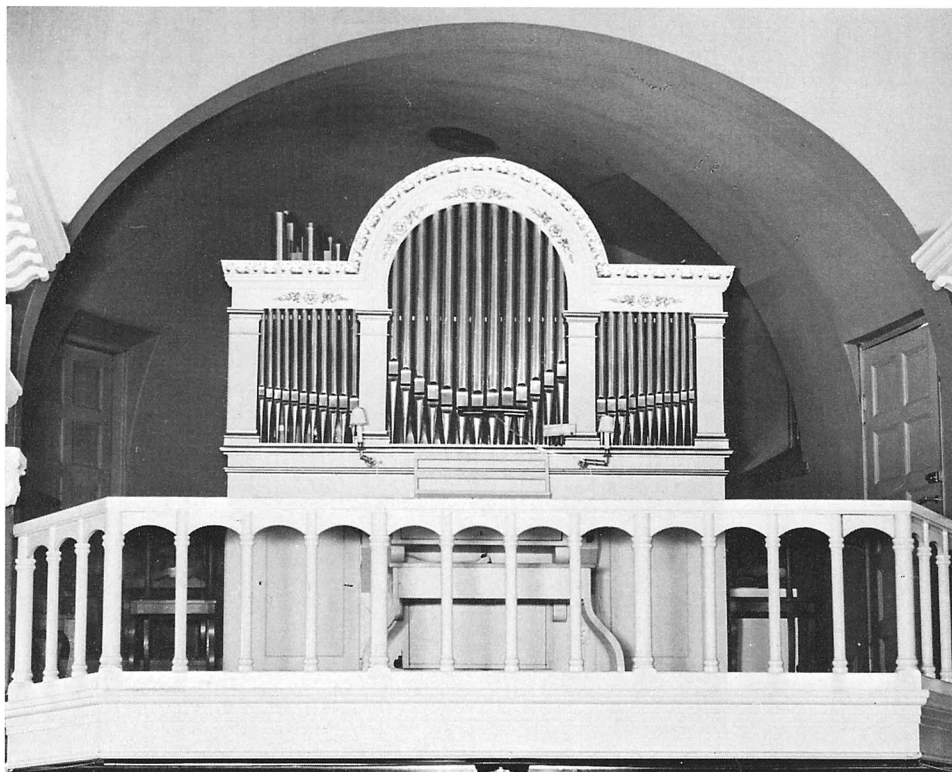

Fig 364. Orgel tillverkad av C G Cederlund i Stockholm 1858 på dess nuvarande plats i Frimurarlogen i Visby. Foto 1970.

Organ by C G Cederlund, Stockholm. Built in 1858, now in the Freemasons' Hall in Visby.

Läktare

Fram till senaste restaurering hade kyrkan en läktare i långhusets västra del (fig 316). Den uppbars av fyra träkolonner med kontursågade kapitäl och hade en hög bröstning med 10 listomgivna fält, målade i vitt. I räkenskaperna 1758 omtalas en utgift för en ny »läcktra bygd nedre i Kyrkjan» samt för dess målning 1759. Den reparerades i samband med en orgels tillkomst 1859 och vitmålades vid samma tillfälle (räk). Vid en visitation 1761 anmärktes: »... sedan sidsta vistration är här en Nymålade wacker läktare om 4 bänckar på hwarje sida tilbygd.» I inv 1830 beskrivs läktaren på följande sätt: »En så kallad Lectare längst ned i Kyrkan i Wester i senare tider uppbyggd till inrymmande af en ökad folkmängd, warandes dess yttre sida målade med hvarjehanda figurer utan att man der till kan uppgifwa några idealer.» Denna figurmålning från 1759 doldes således vid läktarens ommålning 100 år senare. Läktaren revs vid 1960-talets restaurering med motiveringen att det ro-

manska långhuset skulle komma bättre till sin rätt genom denna åtgärd, samt för att man skulle kunna ta fram de bysantinska målningarna.

Orgel

Den nuvarande orgeln, som tillkom vid 1960-talets restaurering, är uppställd vid korets norra vägg. Orgelverket omfattar 6 stämmor, 1 manual och pedal (manualen: Gedackt 8', principal 4', rörlflöjt 4', valtflöjt 2', mixtura 3 chor, — pedalen: Subbas 16'). Tillverkad av A Magnussons Orgelbyggeri AB, Mölnlycke.

En äldre orgel, som slopades vid 1960-talets restaurering, är byggd 1858 av C G Cederlund, Stockholm. Den har 5 stämmor, en manual, bihangspedal samt mekanisk traktur och registratur. Orgelfasaden är utförd i nyklassisk stil (fig 364) med ett rundbågigt pipfält i mitten om 13 pipor, flankerat av två rektangulära fält med 11 pipor i varje. Denna orgelfasad samt del av innerverket är sedan 1967 uppsatt i Frimurarlogen i Visby. Enligt Einar Erici

hade orgeln »en mjuk sjungande klang, i fullt verk något vek». ⁶³

Nummertavlor

Nummertavla av snidat målat och förgyllt trä med profilerade kantlister (fig 365). Ramen kröns av ett rikt utformat överstycke bestående av en snidad kartusch omgiven av bladornament samt överst en krona. Ramens nedre del pryds av hängande snidade »tofsar». Färger: svart, guld och silver. Höjd 113, bredd 66 cm. Enligt arkivalierna tillverkades den 1743: »Åhr 1743 Blef en Ny Nummer-Tafla förgyld och försilfrad på Bildhuggararbetet samt med tilhöriga försilfrade Zifror af Pastore Laur. Barth. Gardell i Garde Kyrkjo ingifwen» (vis prot). Den är troligen tillverkad av den kände kyrksnickaren Johan Hernell. ⁶⁴ 1744 såldes en gammal nummertavla (räk).

Dopredskap

Dopfundt av grå sandsten (fig 366) bestående av åttkantig cuppa med uttömningshål samt skaft och fot i ett stycke. Den är placerad på två cirkelrunda baser av kalksten, av vilka den undre åter hopfogades vid 1960-talets restaurering. Cuppan och foten är prydda med figurreliefer. Cuppans scener omramas av rundbågiga arkader uppburna av låga kolonnetter med enkla kapitäl. I svicklarna palmettliknande ornament. Dopfundtens fot har fyra kraftigt utspringande huvuden, två lejon, ett bockhuvud samt ett människoansikte. Mellan huvudena framställs de fyra evangelistsymbolerna i låg relief inom rundlar (fig 373).

Cuppans figurscener är följande: — 1. Helgon, stående med händerna i välsignande åtbörd bredvid ett murat altarbord som uppbar en kalk, ovanför denna ett likarmat kors (fig 367). Möjligen en etimasiaframställning, ⁶⁵ således tillbedjan av Kristi tomma tron, en inom bysantisk konst relativt vanlig framställning. — 2. Agnus Dei, Kristuslammet med fana på korskrönt stång (fig 368). Scenen skall symbolisera offret. — 3. Lejon, vars långa svans slutar i en palmett. Kristusymbol? — 4. Hjort som biter om grenen på ett livsträd (fig 369). Skall troligen symbolisera längtan efter Guds ord. — 5. Livsträd (fig 370), symboliskt motiv för den kristna tron. »Jag är vinträdet, I ären grenarna» (Joh.

Fig 365. Nummertavla av målat och förgyllt trä, tillverkad 1743 troligen av Johan Hernell. Foto N Lagergren 1960.

Hymnboard of painted and gilded wood, made in 1743, probably by Johan Hernell.

15: 5). — 6. Grip med högt lyftad svans (fig 371). Gripen symboliserar Kristi två naturer. Lejondelen syftar på Kristi mänskliga natur, örndelen på hans gudomliga. — 7. Lejon med gloria, som med höger klo griper om en bok, möjligen Markus-symbolen. — 8. Livsträd (se nr 5).

I vulsten under cuppan finns ett kvadratisk hål (ca 10 × 10 cm, fig 372), som för in till stenens mitt. Det är troligen ursprungligt och eftersom det för in till avloppsrännan har det troligen samband med att man under medeltiden var ytterligt angelägen om att intet av det heliga dopvattnet fick spillas,

Fig 367. Helgon framför murat altare med kalk och kors, detalj av dopfunten. Foto 1969.

Saint before a masonry altar, with chalice and crucifix, detail of font.

Fig 366. T v. Dopfunt av sandsten av den bysantiniserande verkstaden, 1100-talets senare hälft. Dopfunten står nu på ursprunglig plats i långhuset. Foto 1969.

To the left. Sandstone font, latter half of 12th century, made in a workshop influenced by Byzantine art. The font is now in its original place in the nave.

Fig 368. Kristuslammet med korsfana, detalj av dopfunten. Foto 1969.

Agnus Dei with banner, detail of font.

Fig 369. Hjort som biter över en trädgren, detalj av dopfonten. Foto 1969.

Deer biting the branch of a tree, detail of font.

utan allt skulle ner i vigd jord (se nedan). Funtens mått: höjd 90 cm, cuppens diameter 78 cm.

Fonten hör till den stora grupp dopfontar av mycket likartad utformning, som av Johnny Roosval tillskrivits »Byzantios», den bysantinskt påverkade verkstad, som var verksam på Gotland under 1100-talets senare del.⁶⁶ Dess närmaste motsvarighet finns i Atlingbo och Hogrän kyrkor (SvK III, s 117, fig 134, samt s 101, fig 114). På fontens cuppa finns spår efter bemålning i flera färger: rött, gult, grönt, blått. Denna målning kan

vara medeltida, men troligare är att den härrör från 1749 då fonten målades (räk), varvid man dock kan ha tagit hänsyn till en äldre, medeltida målning. Fontens evangelistsymboler inom rundlar har också väl bevarade färgspår, främst i brunt. Dessa är troligen ursprungliga (jfr restaureringsrapport av E Olsson i ATA).

Dopfonten är nu placerad i långhusets mitt, med någon dragning mot väster (fig 279). Detta är den ursprungliga placeringen. Man påträffade nämligen, vid den ovan omtalade utgrävning som

Fig 370. Livsträd, detalj av
dopfunten. Foto 1969.

Tree of life, detail of font.

Fig 371. Grip, detalj av
dopfunten. Foto 1969.

Griffin, detail of font.

Fig 372. Dopfundens fot med bockhuvud samt Markus' evangelistsymbol. Märk den kvadratiska öppningen i vulsten. Foto 1969.

Base of font with goat's head and the symbol of St Mark. Note the square opening in the torus.

Fig 373. Kvinnohuvud samt Matteusängeln med språkband. Detalj av dopfundens fot. Foto 1969.

Head of woman and the St Matthew angel with scroll. Detail of base of font.

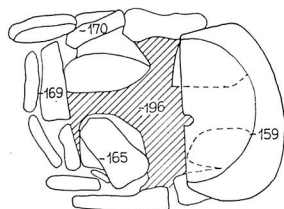

Fig 374. Dopfuntsfundamentet med avrinningsanordning. Uppm G Trotzig 1968.

Foundation of font with arrangement for drainage.

företogs i samband med restaureringen på 1960-talet, ett dopfuntsfundament. Detta var infogat i den romanska golvbeläggningen och bestod av två hällar, som på översidan var försedda med en halvcirkelformig, några cm djup försänkning med en största diameter av 75 cm (fig 375). Hällarna var så placerade att de med en slåthuggen yta låg mot varandra och huggna skårar bildade ett avloppshål för dopvattnet. Dessutom fanns omedelbart öster om detta fundament en sten med ett ca 5×5 cm kvadriskt hål, troligen för att fästa en bokpulpet eller dylikt. När man senare under utgrävningen avlägsnade den västligaste av de två hällarna till dopfuntsfundamentet visade det sig att de vilade på kantställda kalkstensblock, som bildade ett ca 110×120 cm stort och 50 cm djupt hålrum, som i hörnen fortsattes genom där placerade stenar. På så sätt bildades ett likarmat kors med armarna orienterade i öst-väst och nord-syd för dopvattnets avlopp i kyrkans grund (fig 374). Man har förmodat att »Där bakom kan ligga en urgammal föreställning om dopvattnet som paradiset källa, varifrån det heliga vattnet strömmar ut över världen i fyra floder.»⁶⁷ Anordningen är inte tidigare påträffad i Sverige, varför det var ett synnerligen värdefullt fynd som gjordes.

Fig 375. Dopfunts ursprungliga fundament i det romanska golvet. Foto 1968.

The original foundation of the font in the Romanesque floor.

Funtens centrala placering nära nog i långhusets mitt betonar den stora vikt som lades vid dopets sakrament under tidig medeltid. Senare placerades dopfunten i allmänhet längre åt väster i närheten av en ingång, för att det okristnade barnet ej skulle föras för långt in i det heliga rummet. Det är inte uteslutet att Garde en tid tjänstgjorde som dopkyrka, vilket skulle förklara funtens centrala placering.⁶⁸

Till dopfunten har säkerligen även hört ett lock med anordning för dess upphissande.⁶⁹ Detta kan utläsas av urtagningar i den romanska takstolens sparrar för att fästa hissanordningen (fig 307). Urtagningarna finns nämligen rakt ovanför det ursprungliga dopfuntsfundamentet, således den plats där dopfunten nu står. Locket är ej bevarat.

Dopbäcken av mässingsplåt, djup skål med smalt brätte, lagad vid flera tillfällen. Diameter 18 cm, djup 11 cm. Troligen det »becken thil funten», som upptas bland inventarierna redan 1594. Enligt räkenskaperna lagades »bäckenet till funten» 1771.

Dopskål av metall, på det breda brättet inskriften: »Låten barnen komma till mig. Marci 10 Cap. 14.» Diameter 31 cm. Anskaffad 1896 (räk).

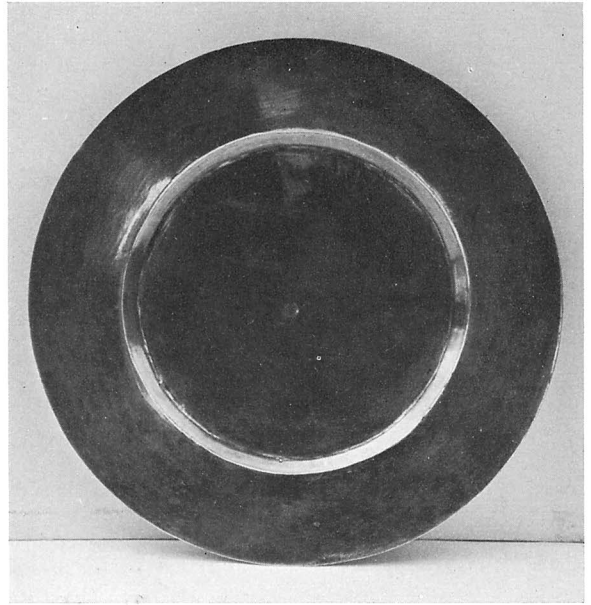

Fig 377. Paten av silver tillverkad av Karsten Fedder d y i Visby 1697. Foto N Lagergren 1960.

Silver paten, made in 1697 by Karsten Fedder the younger, Visby.

Fig 376. T v. Kalk av delvis förgyllt silver tillverkad av Johan Niklas Palm i Visby 1856. Foto N Lagergren 1960.

To the left. Chalice, partly silver-gilt, made by Johan Niklas Palm in Visby, 1856.

Fig 378. Sockenbudstyg av tenn anskaffat 1712. Foto 1971.

Pewter viaticum communion vessels, acquired in 1712.

Nattvardskärl

Kalk av delvis förgyllt silver med klockformig cuppa och sexpassformig fot (fig 376). På den bukiga noden kvinnohuvuden av gjutet silver samt på foten ett litet krucifix. Under foten den graverade inskriften: »Prost m m J. Dedekind⁷⁰ / Kyrkowärdar 1856 / L. H. Halwans / J. N. O. Halwans / P. O. Kyrkbols / H. H.:s Österby.» Enligt stämplrar tillverkad av Johan Niklas Palm, mästare i Visby 1842–94. Höjd 28,5, cuppans diameter 13,5, fotens diameter 17,5 cm.

Paten av silver med brett brätte (fig 377). Enligt stämplrar tillverkad av Karsten Fedder d y, mästare i Visby 1686–1706. Genom inskrift daterad 1697. Diameter 15 cm.

Oblatask av silver, bukig skål på kulfötter samt med kupigt lock krönt av ett kors. Skålen är på sidan graverad med ett törnekrönt kors samt bok inom palmkvistar. Enligt stämplrar tillverkad av Guldsmedsaktiebolaget, Stockholm 1913. Höjd 15 cm.

Sockenbudstyg av tenn (fig 378), bestående av kalk och paten, utan stämplrar, enligt räkenskaperna inköpt 1712. Kalkens höjd 15 cm, cuppans diameter 7,5 cm, patenens diameter 8 cm.

Kyrkan har enligt inventarierna ägt åtminstone två äldre nattvardsuppsättningar. I inv 1594 upptages »En förgylt Kalck och diske». År 1705 anskaffades enligt räkenskaperna en helt ny kalk; troligen tillvaratogs dock silvret från den gamla kalken. 1838 lagades denna kalk (räk). I ett visitationsprotokoll 1747 anmärktes: »Blef en glasflaska om ett stop med ten skruf til at ha win uti, af Madame Caisa Heråker ingifwen.» Den omtalas senare som sönderslagen.

Ljusredskap

Ljuskronor: — 1. Av mässing, för sex ljus i en krans samt sex prydnadsarmar, vid rund skål nedåt avslutad med knopp och blomma, runda droppskålar. Troligen den ljuskrona som skänktes av kyrkoherde Jakob Svensson⁷¹ 1891 (vis prot). Höjd 107 cm. Hänger nu i sakristian. Den omfattade tidigare två kransar med sex ljus i vardera. Hängde då i koret. — 2. Av mässing, för 32 ljus i fyra kransar samt med prydnadsblommor i tre kransar, nedåt avslutad i kula med knopp. Graverad inskrift på ku-

Fig 380. Ljuspip av mässing, senmedeltida. Har troligen tillhört en ljuskrona. Foto 1971.

Brass candle socket, late medieval. Has probably belonged to a chandelier.

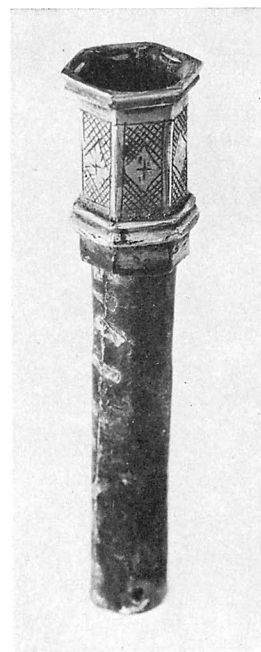

Fig 379. Ljusstake av mässing, troligen från 1500-talet. Foto N Lagergren 1960.

Brass candlestick, dating probably from the 16th century.

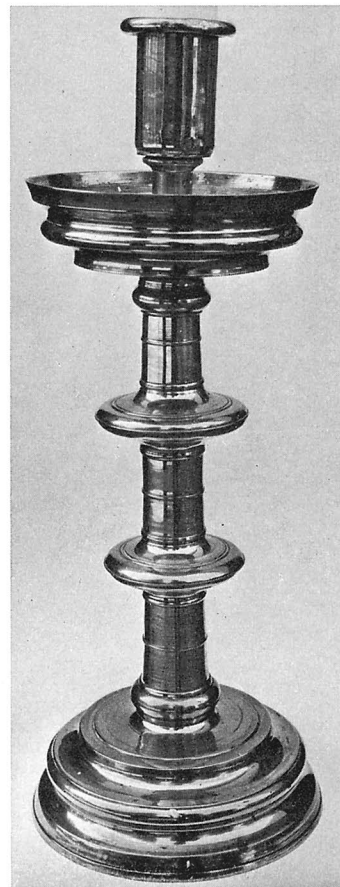

Fig 381. Mässhake av röd sammet med knypplade silverspetsar. Troligen från 1745. Foto 1971.

Red velvet chasuble with silver bobbin lace. Probably made in 1745.

lan: »Skänkt af Garda församlings syförening / till Garda kyrka / Julen 1908.» Monterad för elektrisk belysning. Hänger nu i koret. Höjd ca 150 cm. — 3. Av svartmålat smidesjärn bestående av ring med 12 ljushållare, som nedtill avslutas i löst hängande ringar, runda droppskålar. Höjd ca 80 cm, diameter 130 cm. Hänger över dopfunten i långhuset. Tillkom vid 1960-talets restaurering. — 4. Av snidat och målat trä, för 12 ljus i tre kransar, samt med rikt snidade prydnadsarmar, nedåt avslutad i kula med knopp (se fig 315). Höjd 91 cm. Förvaras nu i prästgården. Daterad genom inskrift 1753.

Ljustakar: — 1. Ett par av mässing (fig 379), vardera för ett ljus, med rikt profilerad stam och stor rund fot, vid rund droppskål. Möjligen de ljustakar som nämns i inv 1594. Höjd 52 cm. — 2. Ett par av mässing, vardera för två ljus med runda droppskålar och vid rund fot. Båda med graverad

inskrift: »AML Kyrkbols 1/1 1892.» Höjd 31 cm. — 3. Kandelaber av mässing med sju ljusarmar, på stammens mitt en kula samt där under två flankerande fåglar, vid rund fot. På kulan graverad inskrift: »Af Garda / Ungdoms Syförening / 1913.» Höjd 90 cm. Stämplor: M. AX GEFLE. — 4. 12 st golvljustakar av svartmålat smidesjärn, vardera för ett ljus (se fig 317). Anskaffades i samband med restaureringen på 1960-talet. Höjd 141 cm. — 5. Ett par av svartmålat smidesjärn, vardera för tre ljus, med runda droppskålar, kan sammanställas till en krans om sex ljus. Tillkom vid 1960-talets restaurering. Höjd 20 cm.

Ljuspipa av mässing och koppar med sexkantig ljushållare prydd med graverade geometriska ornament (fig 380). Har troligen ursprungligen tillhört en ljuskrona eller en ljustake, senmedeltida. Längd ca 10 cm. Förvaras nu i sakristian.

Textilier

Altarbrun av vitt ylle med applikationer och broderier i rött, guld och gult. På mitten likarmat kors. Längd 245, höjd 22 cm. Anskaffades i samband med kyrkans återinvigning 1968.

Mässhakar: — 1. Av röd sammet med knypplade silverspetsar kring kanterna (fig 381). På ryggsidan stort kors av genombrutna breda silverspetsar. 1700-talet, troligen identisk med den mässhake som enligt räkenskaperna inköptes 1745. — 2. Av mörkröd sammet med guldgaloner kring kanterna. På framsidan applicerad Jehova-sol med Gudsnamnet i hebreiska bokstäver. På ryggsidan stort applicerat kors av guldgaloner. Anskaffad omkr 1910. — 3. Av vitt ylle med applikationer och broderier i rött, gult och guld, rött foder. Broderad inskrift på fodret: »Garda kyrka 1968. / Gotlands hemslöjd. M. L.» (Mia Langeström.)

Predikstolskläden: — 1. Av röd sammet med broderier i vitt, svart, guld, gult och silver, samt applicerade band. Motivet delvis hämtat från tornbågens rysk-bysantinska målningar (fig 383). Troligen utfört av textilkonstnärinnan Helena Anschütz 1903 (räk). 45 × 50 cm. — 2-4. Av ylle, tre st i vitt, rött och lila med broderier och applikationer i flera färger. Samtliga anskaffade 1968. Tillverkade av Gotlands hemslöjd, Visby. 51 × 28 cm.

I Gotlands Fornsal förvaras två stycken »lång-

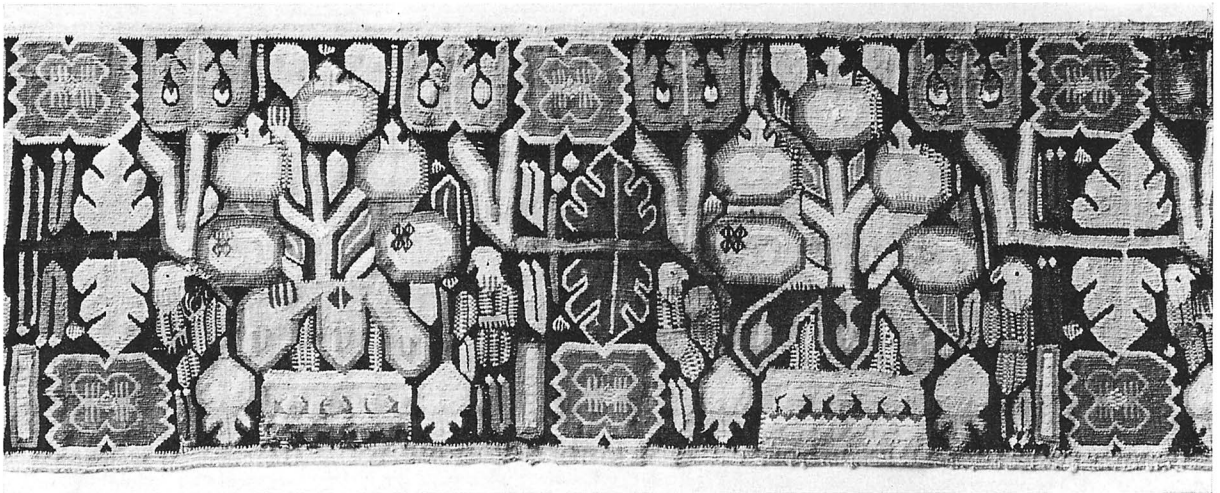

Fig 382. a. Flamskvävnad med granatäpplemotiv. Har troligen ursprungligen tjänstgjort som bänkdyna eller knäfallsdyna, 1600-talstyp. b. Flamskvävnad med päronmotiv. Använd på samma sätt som a. 1600-talstyp. Nu i Gotlands Fornsal. Foto Nordiska museet.

a. Flemish weave with pomegranate motif. Was probably originally made for a bench cushion or kneeler, 17th century type. b. Flemish weave with pear motif. Used in the same way as a, 17th century type.

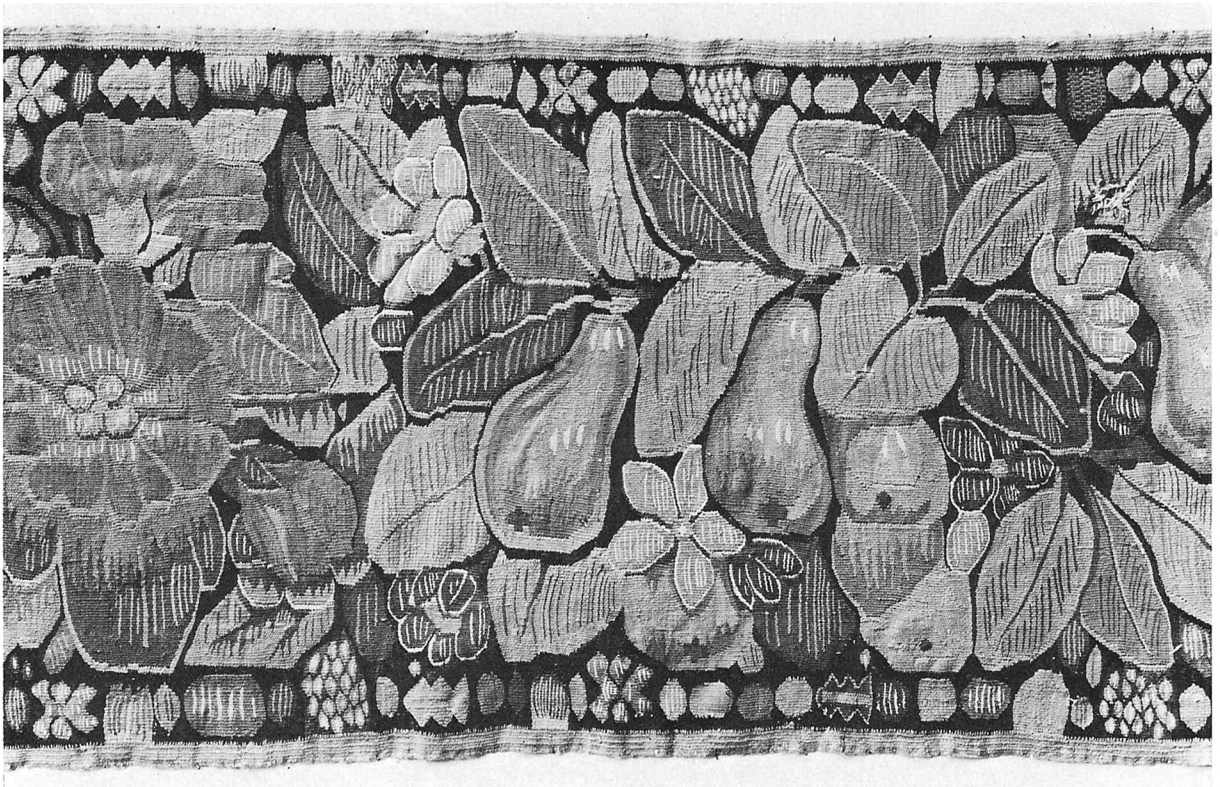

Fig 383. Predikstolskläde, troligen utfört av Helena Anschütz omkr 1910. Foto 1971.

Pulpit cloth, probably woven by Helena Anschütz, ca 1910.

Fig 384. Kollekthåv av svart sammet skänkt av Anna Catharina Gardell 1779. Foto N Lagergren 1960.

Collection bag of black velvet, donated by Anna Catharina Gardell, 1779.

dynor», som ursprungligen tillhört Garde kyrka.⁷² Båda är s k flamskvävnader, som troligen tjänstgjort som »hyenden» i bänkar eller möjligen som knäfallsdynor vid altarskranket. — 1. Med starkt stiliserat blomstermotiv samt parställda fåglar i flera färger mot mörkbrun botten (fig 383a). Grov varp med ganska ojämna inslag, 33 trådar på 10 cm. Längd 465, bredd 54 cm. Inv nr Dep.C.1404: 1. 1600-talstyp. — 2. Med mönster i form av en långsträckt stjälk med hängande päron och enkla stora blad i grönt och brungult samt olikfärgade blommor och knoppar mot mörkbrun botten (fig 383). Fin varp, 54 trådar på 10 cm, mycket väl vävd. Längd 350, bredd 48 cm. Inv nr Dep.C.1404: 2a-b. 1600-talstyp.

I snabbinventeringen 1924 anges att de båda vävnaderna, som då ännu var kvar i kyrkan, användes som »brudmattor». Enligt en uppgift skall de 1899 ha legat lösa över altarpallens dynor, så att »den fjädertäckta avigsidan lätt kunde iakttagas».⁷³

Kollekthåvar av svart sammet (fig 384) på läderstomme, prydd med silveraloner. Enligt broderad inskrift från 1779. Holk av vitmetall med hängande klocka. På ringen graverade initialer: A C G (Anna Catharina Gardell⁷⁴), som enligt räkenskaperna skänkte håvarna 1779. Svartmålat svarvat skaft. Total längd 180, pungens djup 20, ringens diameter 15 cm.

FÖRSVUNNA TEXTILIER

Kyrkan har tidigare ägt en mängd textilier av olika slag, främst liturgiska plagg och föremål, som mässhakar, antependier etc. I det äldsta bevarade inventariet, från 1594, upptages följande textilier: »ii Altirkläd och ith Alterlagen — ii Messeshageler — Eth Röckelin — Een Messeskiorta — Eth handlagen — Eth grönt Klæde at ligge påå alterith, när någon communion her er forhanden.» — Tillskriivet 1680: »I Altarkläde tillstædes Nyt som hans Würdighet Kyrkioherden Herr Vilhado Herculi förärdt till Kiyrkian.» I Haqvin Spegels inventarium 1680 upptages följande textilier: »Twå alterklæde och it alterlaken — Een Messeshake — Een Messeskiorta — et handh Lakan.» — Enligt räkenskaperna köptes vid Karl XI:s död 1797 »en Qvinfolks Kåpa att klæda prædikestoolen medh».

— År 1722 inköptes en ny »skiön Mässe Särck» och 1745 »En ny Mässe haket». År 1774 betalade man för ett nytt altarkläde och samma år för »diskdynans» lagande och för röda altardukar.

Kollekttavlor

— 1. Av snidad och målad ek (fig 385) med i ena änden rundad skopa till hälften täckt av ett lock, som på översidan prytt med målad figurframställning, kvinna i dok, möjligen ett helgon. På skopans undersida ett inskuret bomärke. Gavel saknas. Senmedeltida. Längd 17,5, bredd 10 cm. — 2. Av snidat och målat trä, bestående av skopa, skaft och gavel (fig 386). Framför gaveln som uppåt avslutas med krenelering, en snidad figur med bok i höger hand, ett helgon, samt med delvis väl bevarad polykromi, rött, gult och svart. Skopan sekundär. Senmedeltida. Längd 28, bredd 12,5, höjd 25 cm. — 3. Av snidad och målad ek (fig 387), bestående av skopa med konturerat lock, gavel med målade inskrifter samt skaft. Inskriften lyder: »1665 / Erick Jensen / dommere / oc kirckever / ge for ehret / denne tawla.» Längd 44, bredd 12,5, höjd 23 cm. Färger: grön med inskrifter i gult, röda kanter. — 4. Av snidad ek (fig 388), bestående av skopa med litet lock, kontursågad genombruten gavel med Karl XII:s namnchiffer samt skaft. Omålad. Troligen den kollekttavla som anskaffades 1708 (räk). Längd 30, bredd 13,5, höjd 13 cm. — 5. Av svarvat och målat trä (fig 389) bestående av framåt rundad djup skopa med litet kontursågat lock, hög konturerad gavel med Adolf Fredriks namnchiffer samt målade inskrifter, svarvat skaft. Inskriften lyder: »Gifwer / så warder eder /

Fig 385. Kollekttavla av ek med målat kvinnligt helgon på locket, 1400-talet. Foto N Lagergren 1960.

Oak collection tray, with female saint painted on the cover, 15th century.

Fig 386. Kollekttavla av trä med medeltida gavel och figurskulptur. Foto N Lagergren 1960.

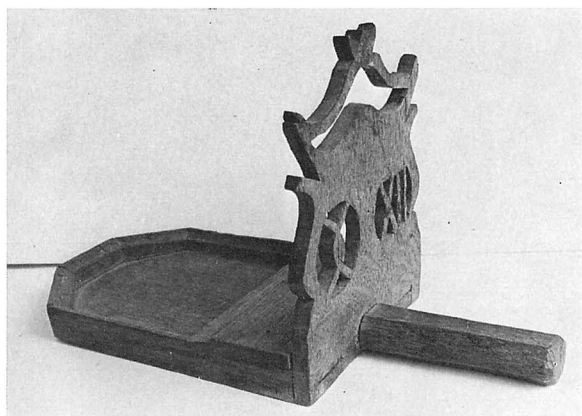
Wooden collection tray with medieval gable and carved figure.

Fig 387. Kollekttavla av trä, enligt målad inskrift skänkt 1665 av kyrkvärden Erick Jensen. Foto N Lagergren 1960.

Wooden collection tray, according to a painted inscription donated in 1665 by Churchwarden Erick Jensen.

gifwit / Luc: 6: 38» samt initialerna O N S och årtalet 1769. Längd 37,5, bredd 11, höjd 23 cm. Färger: ljusblå med röda kanter.

Gravminnen

Gravstenar: — 1. Av grå kalksten, svagt trapetsformad, på mitten ett kors av georgstyp samt ett bomärke (fig 390). Kort inskrift i runor utefter stenens vänstra sida. Inskriften som är omgiven av två parallella ramlinjer lyder i översättning: »Olav från Robbenarve». ⁷⁵ Längd 190, bredd 94 resp 84 cm. I korgolvet. — 2. Av grå kalksten med kalk och oblat på stenens mitt (fig 391) under inskriften: ANNO 1620 DEN 3 MART / ER SALIG I HERREN HEN / SOFVIT HEDERLIG OC / WELLÆRDT MAND H POVEL / NIELSON EFTER AT HAND / DISSE SOGNER I 34 AAR / HAFDE MED FLITIGHED OC / TROSKAB BETIENT OC LIG / GER HANS LEGEME HER VNDER / BEGRAFVIT FORVENTENDIS / EFTER EN GLEDELIG OPSTANDELSE DEN EVIGE GLÆDE OC / SALIGHED. Mått 175 × 108. I korgolvet. — 3. Av sandsten med änglahuvuden i de fyra hörnen samt kalk och oblat på mitten under inskriften som lyder: ANNO 1630 DEN 16 / AVG ER ERLIGE OC GVDFRYCTIGE QVINDE ANNA POVELSDOTTER SALIGEN / I HERREN HENSOVET EFTER AT HVN MED SIN / HOSBONDE NIELS LAVRITSØN SOGNEPREST / TIL GARDE O(C) ETELHEM CHRISTELIGEN HAFDE / LEFVET 22 AAR HARIMELLEM FØD HANNEM / 9 BØRN I VERDEN AF HVILCKE 5 MED / HINDE HVILER VNDER DENNE STEEN FORVENTEN / DIS DEN GLÆDELIGE GVDS BØRNS ALMINDE / LIGE FORLØSNINGS DAG. Mått 210 × 135. I korgolvet. — 4. Av sandsten med evangelistsymbolerna inom rundlar i hörnen. På stenens mitt inskriften: (nu delvis dold av kororgeln) ANNO MDCLX DEN 18 APRILIS DØDE ERLIG OC GVDFRYCTIG HUSTRU ELISABETH / IENSDATTER OC LIGGER HER-

Fig 388. Kollekttavla av ek med Karl XII:s namnchiffer på gaveln. Foto N Lagergren 1960.

Oak collection tray with Charles XII's monogram on the gable.

Fig 389. Kollekttavla av målat trä med Adolf Fredriks namnchiffer på gaveln, skänkt 1769. Foto N Lagergren 1960.

Collection tray of painted wood with Adolf Fredrik's monogram on the gable, donated 1769.

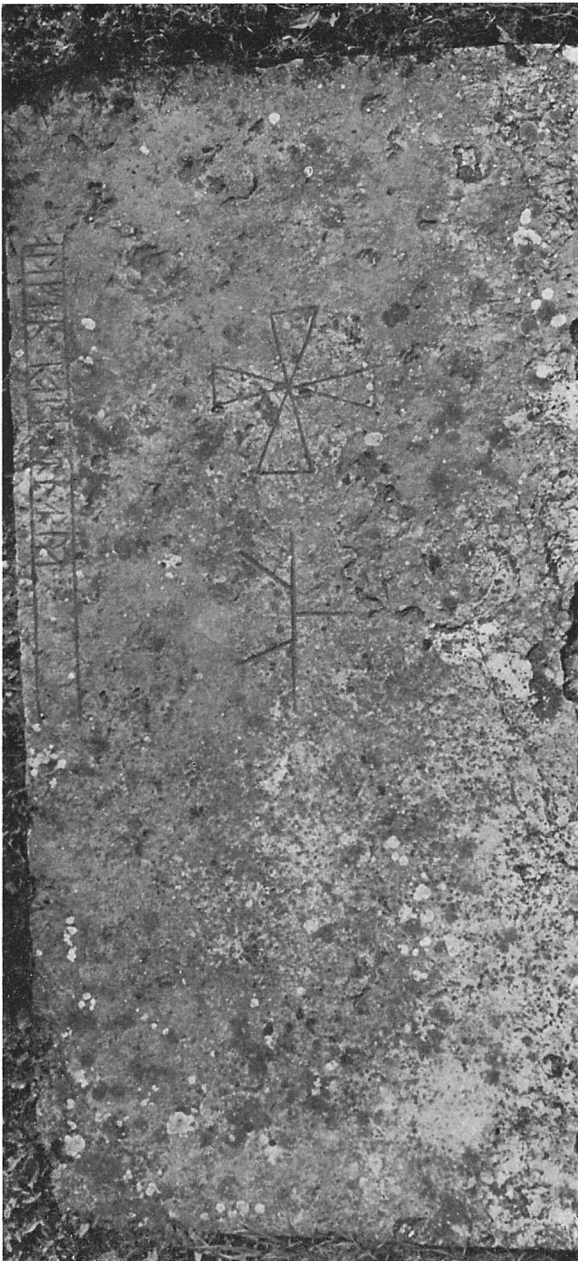

Fig 390. Gravhäll (nr 1) av kalksten med runinskrift, på mittfältet Georgskors och bomärke. Foto N Lagergren 1960.

Limestone grave slab (no 1) with runic inscription, in the centre field St George cross and owner's mark.

VNDER MED HENNIS KIERE HUSBOND OC 5 HEN / NIS
BØRN BEGRAFVEN FORVENTER EN / GLEDE(LIG) OP-
STANDELSE PAA DEN YDERSTE / DAG OC FRIDEFVLD
INGANG I DET EVIGE / LIF AMEN. Mått 200 × 115. I

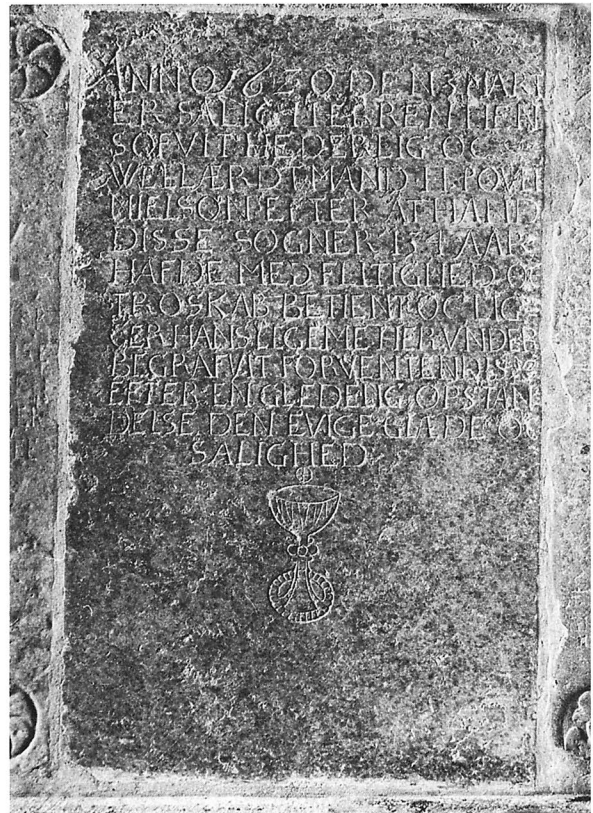

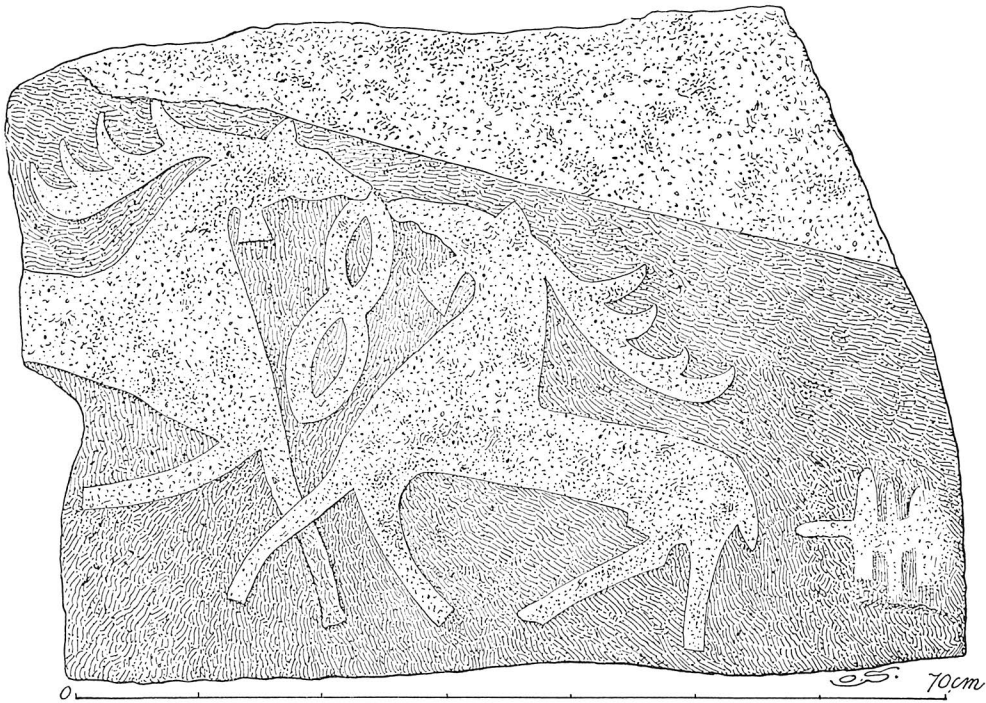
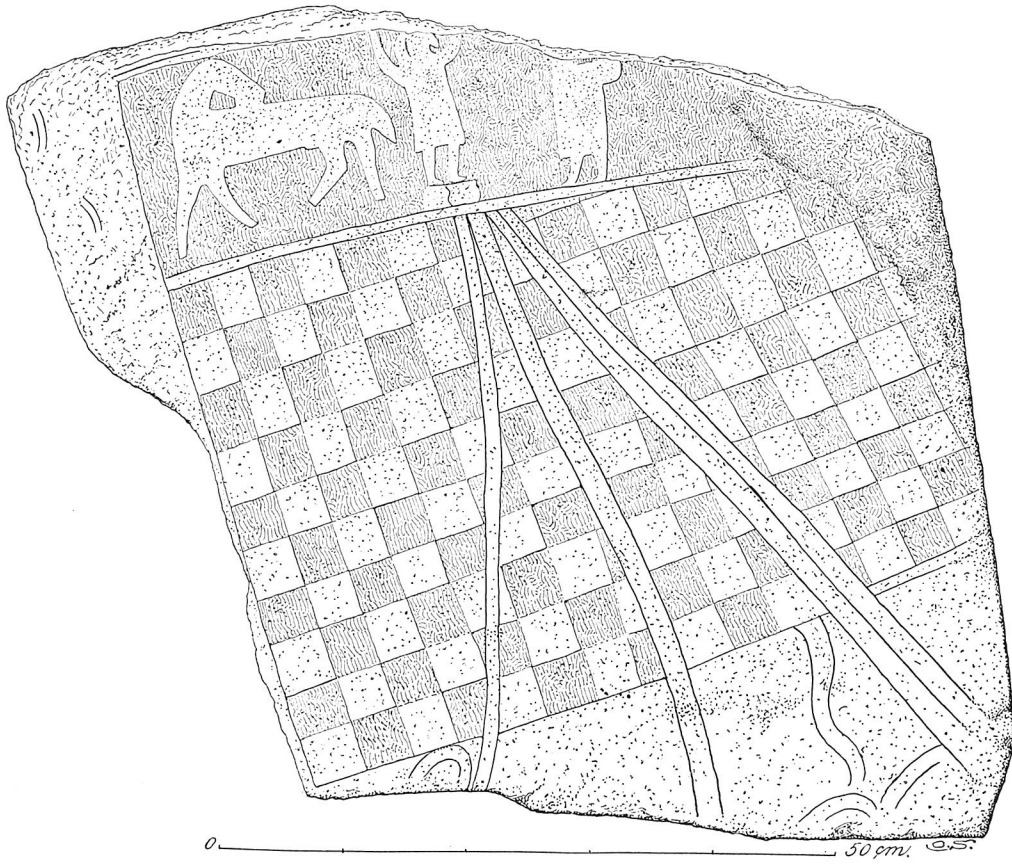
Fig 391. Gravhäll (nr 2) av kalksten över kyrkoherden Povel Nielson f 1536, d 1620. Foto 1969.

Limestone grave slab (no 2) in memory of Vicar Povel Nielson, born 1536 died 1620.

Fig 392. Gravhäll (nr 5) av sandsten över prosten Niels Lauritsen Wall, f 1584, d 1661. Detalj. Foto 1969.

Sandstone grave slab (no 5) in memory of Dean Niels Lauritsen Wall, born 1584 died 1661. Detail.

korgolvet. — 5. Av sandsten med evangelistsymbolerna inom rundlar i hörnen samt nederst inom ett halvcirkelformat fält kalk och oblat samt ängel, på sidorna korsade benknotor samt timglas och döds-kalle (fig 392). Texten, som är avfattad både på danska och latin lyder: ANNO MDCLXI DEN 8 IANUARI DØDE / HEDERLIG OC WELLERDE MAND H... LAVRITSON WAL SOM VAR GUDS ORDS TIENERE / TROLIGEN I GARDE OC ETELEM SOGNER I 53 AAR / OC PROVIST OFVER SVDERTREDING I 35 AAR OC / LIGGER HERVNDER BEGRAFVEN FORVENNETDIS MED / ALLE GVDS BØRN PAA DOMMEDAG EN GLÆDELIG / OPSTANDELSE OC FRYDEFVLD INGANG I DET ÆVIGE LIF, samt där- under, en nästan helt utplånad latinsk inskrift. Mått 187 × 111. I korgolvet. — 6. Av sandsten med evangelistsymbolerna inom rundlar i hörnen, kalk och oblat samt döds-kalle under texten som lyder: URNAE QVAS IN SACRIS HIS UMBRIS / VIATOR VIDES

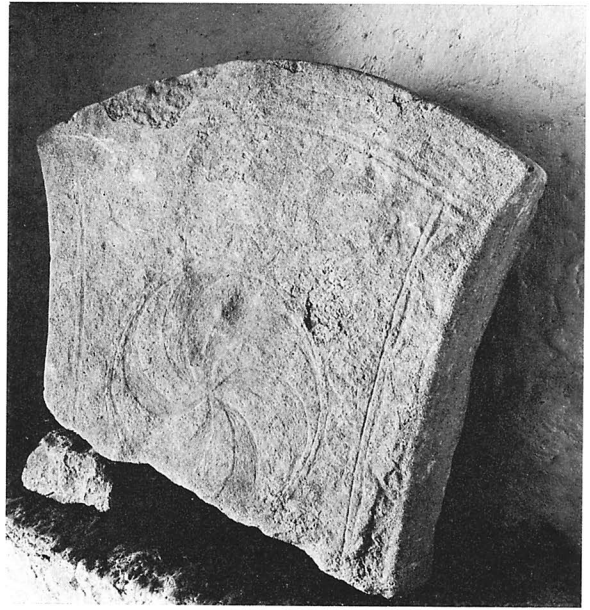

Fig 394. Ovan. Bildsten med virvelhjul. Påträffad i den romanska kyrkans golv. Äldre bildstenstyp. Foto 1971.

Above. Picture stone with sun wheel, 5th century. Found in the floor of the Romanesque church.

Fig 393. T v. Bildsten (a och b), delad och inmurad i ljusgluggar i tornet, yngre bildstenstyp. Efter S Lindqvist.

To the left. Picture stone (a and b) divided and built into light holes in the tower.

Fig 395. T h. Bildsten, troligen med skepp på mittfältet. Påträffad i den romanska kyrkans golv. Yngre bildstenstyp. Foto 1969.

To the right. Picture stone, probably with ship in the centre field, 8th century. Found in the floor of the Romanesque church.

SVNT REV: QVONDAM ET CLARIS / SIMI NUNC BEATI VIRI DOMINI JOANNIS / GARDAEI & VXORIS EIVS HONESTISSIMA MA / TRONA MARGARETHA HEIDEA ILLE POST / B PATREM HEIC IN GARDE & ETELEM PER / ANNOS 20 PASTOR FVIT FIDELIS NATUS / EST ANNO XRISTI 1633 DENATUS 1681 / MINISTERII 22 AETATIS 48. ILLA NATA / 1636 DENATA 1710 VIXERE BENE MORTVI / BEATE DORMIVNT SECVRE VENTURUM EXPECTANTES DOMINVM. (= De gravar som du vandrare ser i dessa heliga skuggor tillhöra den en gång vördnadsvärde och berömde, nu salige mannen herr Johannes Gardeus och hans maka, den hedervärda husfrun Margareta Heidea. Han var efter sin salige fader en trogen herde här i Garde och Etelhem i 20 år. Född år 1633, död 1681 i det 22 året av sin tjänstgöring och i det 48 levnadsåret. Hon var född 1636 och dog 1710. De döda levde väl och vila saligt, tryggt förväntande Herrens ankomst.) Mått 247 × 146 cm. I korgolvet söder om altaret, delvis dold av altarskranket. — 7. Av grå kalksten, med kalk och oblat på mittfältet, starkt försliten, texten bortnött. Troligen medeltida. Mått 136 × 90. I korgolvet. — 8. Av sandsten, med följande fragmentariska inskrift inom oval omramning: ... DE / ... GAR / DE ... CHRI / STI ... HHF / WER ... AT 41 ÅHR 71 AN / GUD FORL(EN)E HONOM / EN FR(ÖGDEF)UL UPSTAN/DELSE (PÅ) DOMEDAGH.

Enligt äldre anteckningar fanns även en gravsten över kyrkoherden Vilhadus Herculis (not 56). Denna sten är nu borta eller fullständigt försliten. Den hade följande latinska inskrift: *Hic jacet qui quondam per annos X in Garda et Etelhem Pastor fuit fidelis Rev. Dnus Vilhad Herculis. obiit d. 9 Martii 1692. Ano Aet 58.* (= Här vilar den som förr var trofast herde i Garda och Etelhem i tio år, den vördnadsvärde Herr Vilhadus Herculis. Han dog den 9 mars 1692 vid 58 års ålder.)

Bildstenar

Två fragment troligen av samma bildsten är inmurade i tornets andra övervåning på ungefär samma höjd. De utgör täckstenar i ljusgluggar på södra resp västra sidan. Båda fragmenten är placerade så att den reliefpyddas sidan är synlig. Fragmenten överensstämmer väl med varandra vad material och utformning beträffar. De är av grå kalksten. På sten nr 1 (fig 393a) ses ett bakåtblickande

djur och två män, under dessa figurer finns ett stort ruttmönstrat segel på mast och med tre stag. På sten nr 2 (fig 393b) framställs två mot varandra ställda älgar.

Flera bildstenar påträffades i det romanska golvet i långhuset sedan detta frilagts i samband med 1960-talets restaurering. De var alla svårt nötta, men på några kan man urskilja mönster och figurer i relief. — 1. Del av rektangulär håll av mörkgrå kalksten med upptill svagt utsvängda hörn. På mittfältet geometrisk dekor i form av ett virvelhjul (fig 394). 400-talstyp. Höjd 57, bredd 74 cm. Står nu i nisch i västra stigluckans bottenvåning. — 2. Stor håll av ljusgrå kalksten, av den senare bildstentypen med ursprungligen helt yttäckande bildframställning, nu svårt nött (fig 395). Troligen med en fartygsframställning på mittfältet. 700-talstyp. Höjd 184, bredd 80 cm. Uppställd vid västra stigluckans norra mur. — 3. Av samma typ som föregående, men stympad och svårt nött. Troligen ursprungligen med fartygsframställning på mittfältet. Höjd 120, bredd 90 cm. Står nu vid södra kyrkogårdsmuren. — 4. Av samma typ som föregående, svårt nött. Höjd 117, bredd 80 cm. Står nu vid södra kyrkogårdsmuren.

Epitafier

På korets norra mur hänger två stora epitafier av trä, båda över präster i Garde och deras familjer. Det mindre av dessa (fig 396), som är det äldsta, utfördes till minne av kyrkoherden Povel Nielson, född 1536. Det består av en stor målad tavla med figurscener, Daniel ser i en syn Guds tron i himmelen (Dan. kap 7) samt den avbildade prästfamiljen. Denna kröns av ett rikt utformat kontursågat och målat överstycke i vars mitt en oval kartusch med latinsk inskrift, Daniel, kap 7 (cit.). Epitafiet avslutas nedåt med ett likartat utformat understycke på vars mittfält finns följande målade inskrift: »Anno MDC(XX) den (3 Mart) udi / i hans alders (84) Aar er hederlig och wellerd / mand H. Powel Nielsøen Guds ords Tienere / til Garde och Ettelheim, salig i Herren hensoffven / effter at hand disse sogner vdi 34 Aar haffde tient / och ligger her nedenfore, forventendis medt den høyestis / helgen Riget at indtage, och evindelige besidde. — Anno MDC ... den ... / wdi hendis ... Aar døde / saligen i Herren ærlig och

Fig 396. Epitafium av trä över kyrkoherden Povel Nielson, d 1620, och hans hustru Magdalena Nielsdotter. Foto 1971.

Wooden sepulchral tablet in memory of Vicar Povel Nielson († 1620) and his wife, Magdalena Nielsdotter.

Gudfryc / tig Qvinde Magdalena Nielsdotter och er hendis legeme her hos nedsett til / Roe och huile, forventendis i de ret / ferdiges opstandelse den evige huile och Roe.» De tidsuppgifter som rör mannen är av allt att döma senare ifyllda, för hustrun kom detta aldrig att ske. Mått: höjd 375, bredd 150 cm.

Det större epitafiet (fig 397), över prosten Niels Lauritzsen består av två avdelningar, en övre smälare och en nedre med epitafiets huvudscen, den avporträtterade prästfamiljen, målad på mittfältet. Båda avdelningarna är prydda med rikt snidad ornamentik samt med »vingar» på sidorna i genom-

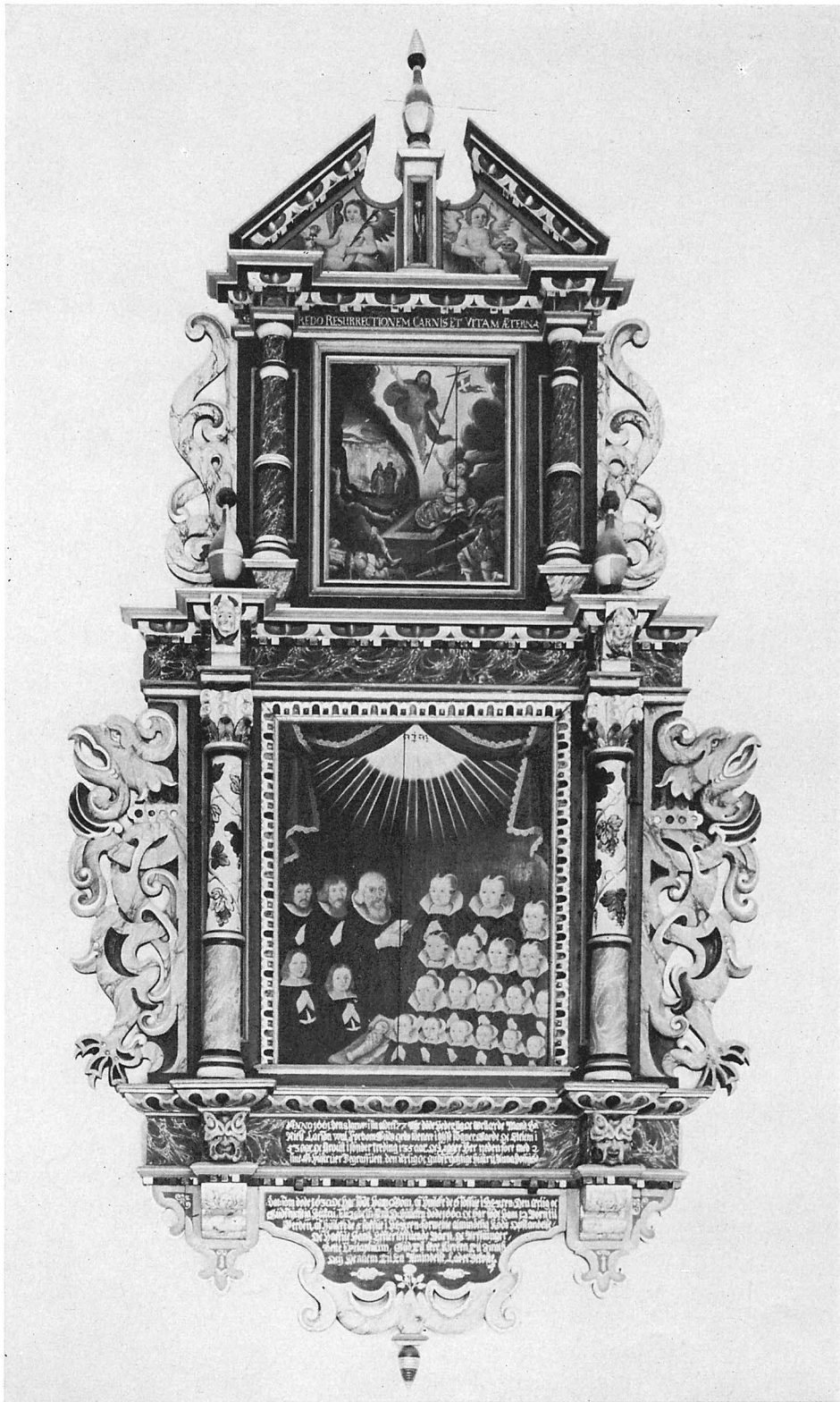
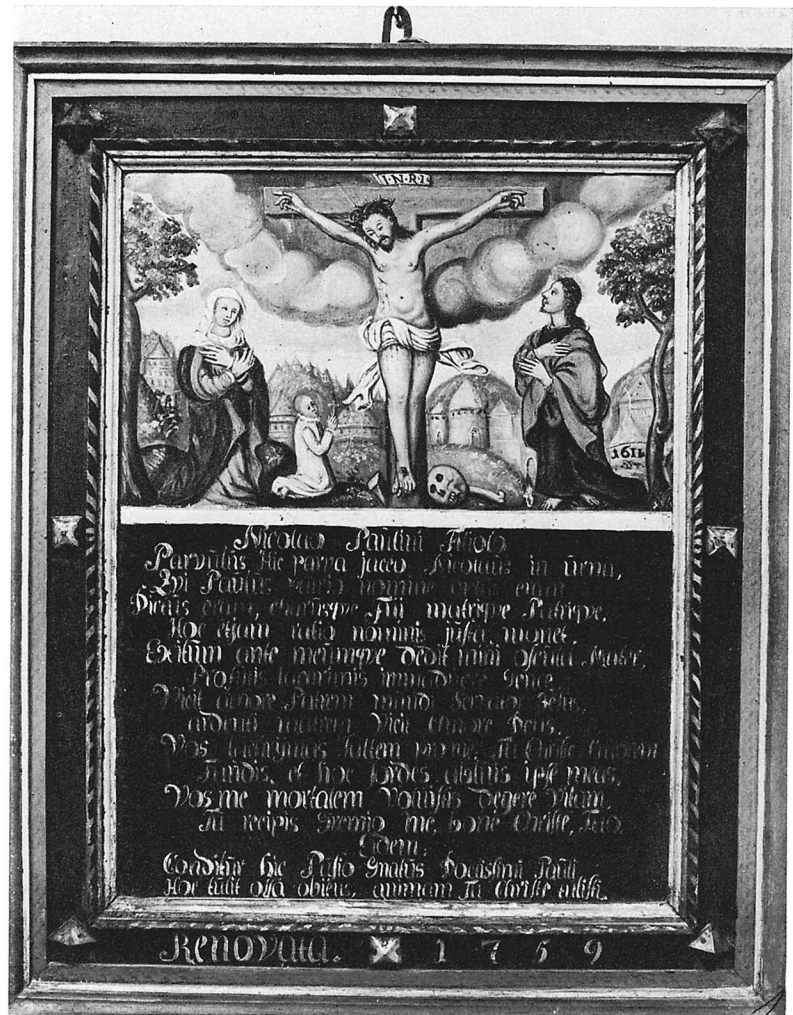

Fig 397. Epitafium av trä över prosten Niels Lauritzen Wall, d 1661, och hans hustrur Anna Povelsdotter och Elisabet Jönsdotter. Foto 1971.

Wooden sepulchral tablet in memory of Dean Niels Lauritzen Wall († 1661) and his wives, Anna Povelsdotter and Elisabet Jönsdotter.

Fig 398. Minnestavla över gossen Nils Povelson, daterad 1611. Foto 1969.

Tablet in memory of a boy, Nils Povelson, dated 1611.

brutet arbete, kontursågade över- och understycken. Kolonnetter med kapital omramar de målade figurframställningarna, av vilka den övre återger Kristi uppståndelse, den undre den stora prästfamiljen, kyrkoherden, två hustrur och 21 barn under Gudssol med strålar och Jahvenamnet i mitten med hebreiska bokstäver. Inskrift på övre avdelningen: *Credo resurrectionem carnis et vitam aeternam* (Jag tror på köttets uppståndelse och ett evigt liv). — Inskrift på nedre avdelningen samt på understycket: »Anno 1661 den 8 januar i sin alders 77 Ahr döde Hederlig oc Wellærde Mand Hr / Niels Larson Wal. Fordom Guds ords tienare i disse sogner Garde oc Etelem i / 53 aar oc Proust i Sönder treding i 35 aar oc ligger her nedenfore

med 2 / sine K: Hustruer begravuen, den ærlig oc / gudfryctige Hustru Anna Poffvels / Dat: som döde 1630 oc har födt ham 9 Börn af hvilke de 6 soffue i Herren: Den ærlig oc / Gudfryctig Hustru Elisabeth Jens D: hvilken döde 1660 oc har födt ham 12 Börn til / Werden, af huilke de 5 soffue i Herren: forwente almindelig Köds opstandelse / oc haffue hans effterleffuende Börn, oc arffuinger / Dette Epitaphium, Gud til ære, Kircken til zirath / Och Hannem Til En Amindelse, Ladet Bekoste.» Färger: rött, gult, grönt, vitt, svart, guld och silver. Mått: höjd ca 430, bredd 240 cm. Epitafierna renoverades vid 1960-talets restaurering av Erik Olsson (konserveringsrapport i ATA).

Minnestavla över kyrkoherde Povel Nielsons son

Fig 399. Fattigstock med målad ryggtavla från 1689. Stocken som möjligen är medeltida, kan ursprungligen ha tjänstgjort som krucifixpedestal tillsammans med plinten av kalksten. Foto 1969.

Poor box with painted rear, 1689. The box, which may be medieval, may have been used originally as the pedestal of a crucifix with a limestone plinth.

Nils, död 1611 (fig 398). Rikt profilerad ram med målade och förgyllda lister. Överst i mittfältet en målad framställning, Kristus på korset omgiven av Maria och Johannes, samt vid korsets fot en knäböjande liten gosse iförd en fotsid vit mantel, den döde. Den målade latinska inskriften lyder: *Nicolaus Paulini Filiolo. | Parvulus Hic parva jaceo Nicolaus in urna, | Qvi Paulus patrio nomine dictus eram | Dictus eram, charusque Fui matrique Patrique. | Hoc etiam ratio nominis justa monet. | Exitum ante meumque dedit mihi oscula Mater, | Profusus lacrimis immaduere Genae. | Vicit amore Patrem mundi*

Servator Jesus, | ardentem matrem, Vicit amore Deus, | Vos lacrymas Saltem pro me. Tu Christe, cruorem, | Fundis, et hoc Sordes abluis ipse meas. | Vos me mortalem Voluistis degere Vitam. | Tu recipis gremio me, bone Christe, tuo | Eidem | Conditur hic pusio, gnatus doctissimi Pauli | Hoc tulit ossa obiens, animam, tu Christe, tulisti. (= Åt Povel's lille son Nils. Här i denna lilla grav vilar jag Nils, en liten gosse som kallats Paulus efter faderns namn, och jag var kär för mor och far. Detta är även den rätta innebörden av namnet. Före min bortgång gav mig min moder kyssar, och hennes kinder voro våta av utgjutna tårar. Men världens bevarare Jesus överträffade fadern i kärlek, och i brinnande kärlek överträffade Gud modern. Ty ni fällde endast tårar för mig, men Du, o Kristus gjuter ditt blod för mig och avtvår därigenom själva min synd. Ni ville att jag skulle framleva ett dödligt liv; du upptager mig i ditt sköte, o gode Kristus. Åt detta sköte anförtros den lille gossen, son till den lärde Povel. Hit förde fadern den bortgångnes ben, Du, o Kristus, hämtade själen.) Minnestavlan renoverades enligt en annan målad inskrift 1759. Den konserverades vid 1960-talets restaurering och upphängdes vid samma tillfälle i sakristian. Mått: Höjd 91, bredd 75 cm. Färger: svart, vitt, rött, grönt, gult, ram i blått, guld, rött och svart. Enligt i svart målad inskrift på figurscenen tillkommen 1611.

Tavlor

I tornets första övervåning förvaras några äldre tavlor, som tidigare varit upphängda på kyrkans väggar. — 1. Fröjdeväde utfört till åminnelse av 100-årsminnet 1693 av Uppsala möte. Inom svartmålad hopplistram, s k Hedengranstavla. Inköpt 1695 (räk). Höjd 103, bredd 71 cm. — 2. Fredrik I:s och Ulrika Eleonoras påbud att fira den »Augsburgiska Confessionen, andra gången 17 Martii 1721». Inom omålad fururam. Höjd 104, bredd 68 cm. — 3. »Kungl. Majts tal till Rikens ständer 1817.» Inom enkel svartmålad ram. Höjd 57, bredd 42 cm. — 4. Kopparstick föreställande Karl XIV Johan, inom brunbetsad ram. Inköpt 1833, ramen 1841 (räk). Höjd 78, bredd 47 cm. — 5. Landskap, oljemålning på duk. I förgrunden gammal man. Inom smal förgylld ram. Signerad: Jupiter 1968. Gåva av konstnären. Höjd 89, bredd 115 cm.

Fig 400. Lazarus, målning på fattigstockens ryggstycke med årtalet 1689. Foto 1969.

Lazarus, painting on back of poor box with the date 1689.

Möbler

Kista av ek med myntsprunga i locket. Låses med två hänglås, omålade, troligen från 1800-talet. Höjd 32, längd 64, bredd 32 cm.

Brudstolar (?), två stycken identiskt lika, båda omålade, sittbänken klädd med rött ylleyg. Höjd 97, sitthöjd 54, bredd 90 cm. Stol av furu med profilerade ben, hopfogad med träaglar, omålade. Höjd 90, sitthöjd 48, bredd 44 cm.

Stol av furu med högt placerat ryggstöd och svarvade främre ben, 1600-talstyp. Höjd 119, sitthöjd 51, bredd 42 cm.

Bord av furu med rektangulär skiva och profilerade ben. Målat i mörkbrunt och blått. Troligen det bord som enligt räkenskaperna skaffades till sakristian 1746. Höjd 80 cm, skivan 70 × 119 cm.

Övriga inventarier

Fattigstock av furu (fig 399), bestående av stock som uppåt avslutas i ett tårningsformat kapital med lock, myntbössan. Det triangelformade överstycket, vars båda övre kanter är försedda med pro-

filerade lister har följande målade inskrift: »See til mig / förbarma tig / Jag är Fattig och / Elendig: 1689.» Där under en målad framställning, Lazarus, vars sår slickas av hundar (fig 400). Stocken är placerad på en rund plint av kalksten på ena sidan försedd med trappsteg. Möjligen kan stocken ursprungligen ha tjänstgjort som krucifixpedestal⁶ med stenplinten som underlag. Total höjd 125, stockens höjd 78, överstyckets höjd 50, bredd 93, plintens höjd 35, diameter 80 cm.

Kärl av hamrad koppar (fig 401), ovalt. Bukigt lock med myntsprunga samt låsanordningar, överst ring som handtag. Upptages redan i inv 1594: »En Kaaber Rundt Kettill med Kaaber lågh til at gemme kirckens pr (penningar) wti.» Liknande kärl finns även i grannkyrkorna Etelhem (ovan s 158) och Lye (ovan s 85, fig 91).

Klockor

Kyrkans nuvarande enda klocka (fig 402), som hänger i tornet, har följande inskrifter: (södra sidan) »(I LÜBECK) WAR (JAG FÖRR) AF REINHOLT

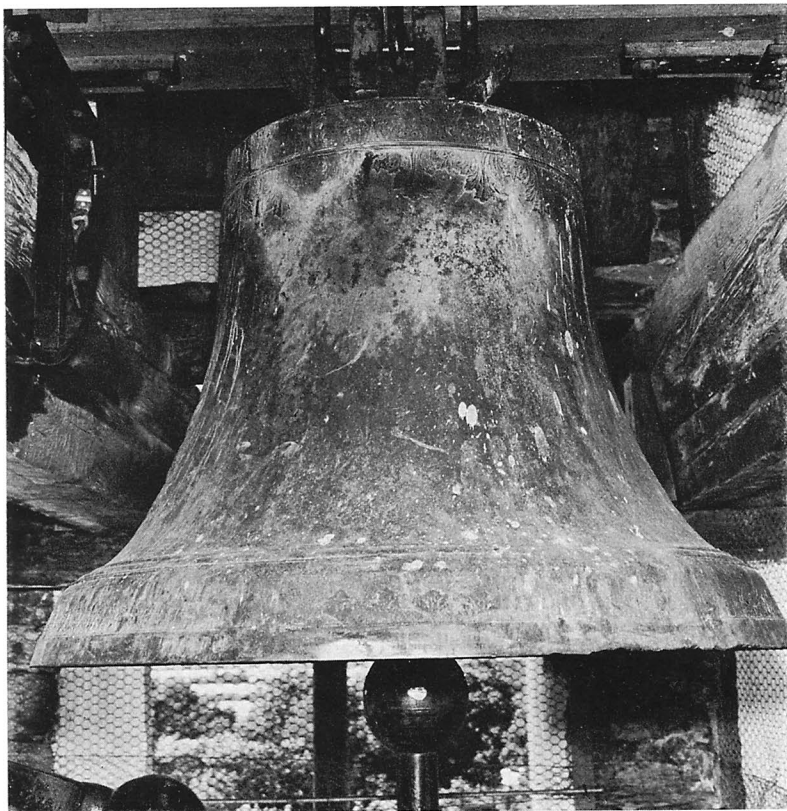

Fig 401. Klocka gjuten av Gerhard Meyer i Stockholm 1737. Foto 1969.

Bell, cast by Gerhard Meyer in Stockholm 1737.

HENNINCK GUTEN / NÄR SEXTON HUNDRAD SKREFZ
 OCH DÄRTILL OTTA ÅHR / (NÄR SEN) SEX TIÖG AF
 ÅHR OCH NIJO WOR FÖRFLUTEN / I STOCKHOLM IAG
 PÅ NYTT NYTT KLANG OCH SKIEPNAD FÅR / AF GER-
 HARD MEYERS KONST SOM OM-GIOT MALMEN HÅRD(A) /
 (THER OM) LÄT PASTOR TÅ LARS BARTHOLD GARDELL
 WÅRD(A) / ... ARFWE OLOF BIERGES MATTIAS BOLAR-
 FWE ANDERS / HALLFWARDS KYRKIOWÄRDARE? —
 (norra sidan): F:I:R:S. (= Fredrik I, Rex Sveciae)
 U:E:R.S. (= Ulrika Eleonora, Regina Sveciae).
 Inskrifterna är placerade under medaljonger av de
 kungliga personerna (fig 403). De delar av inskrif-
 ten som satts inom parentes är nu bortnötta genom

kinning. De har hämtats ur ett visitationsprotokoll
 från 1738. — Diameter 97,5, höjd 90 cm, vikt ca
 525 kg.

Kyrkans föregående klocka var således enligt
 inskriften gjuten 1608 av Reinhold Benning⁷⁷ (ej
 Henninck) i Lübeck.

I kyrkans äldsta inventarieförteckning, från 1594,
 upptages »Tho Altri klocker» och i Haqvin Spegels
 inventarium från 1680 nämns att »En Altar Klokke
 henger uti Prästegården». Dessa klockor, säkerligen
 medeltida primklockor, nämns även i 1737 års in-
 ventarium, men är senare överstrukna och i stället
 har man skrivit: »fins ej 1809».

Noter

1. *SvR 11*, Gotlands runinskrifter I, nr 107.
2. *H Gustavson*, Gutamålet II, s 153 f.
3. *SvR 11*, Gotlands runinskrifter I, nr 114.
4. *Scriptores rerum suecicarum* III: 2, s 293.
5. *G Lindström*, Anteckningar om Gotlands medeltid 2, s 491.
6. *G Lindström*, a a, s 492.
7. *C J Schlyter*, Gotlandslagen, s 65.
8. *E Hellqvist*, Svensk etymologisk ordbok, s 317.
9. *L Moberg*, Landstingsbygd, i: Kalmar läns norra lands-ting, 100-årsskrift, s 131.
10. Utredningen om sockennamnet Garde har författats av arkivariern, fil dr *Herbert Gustavson* till vilken utgivarna riktar ett varmt tack.
11. Uppgifterna till denna del av inledningen har främst hämtats ur *D Gadd*, Boken om Garde.
12. *G Svahnström*, Medeltida prästgårdar på Gotland, i: Julhälsningar, Visby, 1940, s 11 ff. — *Densamme*, Gotländska prästgårdar från nyare tid i: Julhälsningar Visby, 1942, s 17. *Densamme*, De gotländska prästgårdarna, i: Visby stift i ord och bild, s 449.
13. *C G Brunius*, Gotlands konsthistoria 3, s 55.
14. 1971 återuppfördes invid Norrlanda kyrka en gårdspört, som till sin arkitektur starkt påminner om prästgårdsporten i Garde. Se även *G Svahnström*, Gårdspporten vid Lilla Kyrkebys i Hejnum, i G Arkiv 1945, s 45 f.
15. Kulturhist lex för Nord medeltid VIII, sp 394.
16. Jfr kyrkogårdsmuren i Bunge, som även är försedd med medeltida skyttegluggar. SvK Go II, s 17.
17. Golvet påminner till sin typ starkt om det väl bevarade romanska golv som påträffades i kyrkans långhus vid utgrävningen i samband med restaureringen på 1960-talet.
18. De större sticluckorna fick, jämte tornens övre våningar, tjänstgöra som spannmålmagasin eller tiondelada. Se härom Kulturhist lex för Nord medeltid VIII, sp 404.
19. *D Gadd*, Boken om Garde, s 60.
20. De gotländska sticluckorna är ej sällan prydda med huggen stensulptur i form av huvuden etc, se t ex *Fleringe*, SvK Go II, s 51.
21. *D Gadd*, a a, 60.
22. *G Lindahl*, Grav och rum, s 41.
23. *G Lindahl*, a a, s 20.
- 23 a. *G Trotzig*, En arkeologisk undersökning i Garda kyrka på Gotland, i: Fornvännen 1970, s 15, och där anförd litteratur.
24. *J Roosval*, Den gotländske ciceronen, s 116.
25. Konserveringsrapport av *Erik Olsson* i ATA.
26. *E Lagerlöf*, Målade fasader, i: Nordisk medeltid, konsthistoriska studier tillägnade *Armin Tuulse*, s 177 f.
27. *J Roosval*, Die Kirchen Gotlands, s 98 f. Se även *E Lagerlöf* – *G Svahnström*, Gotlands kyrkor, s 135.
28. Takstolen som hör till de äldsta bevarade i landet har väckt stor uppmärksamhet och sedan den upptäcktes av byggmästare *Nils Pettersson* 1889 behandlats i olika sammanhang. Se bl a *E Ekhoff*, Svenska stavkyrkor, s 114, *E Lundberg*, Byggnadskonsten i Sverige I, s 188. *S Curman*, Två romanska träkonstruktioner, i: Från Stenålder till rokokko, Studier tillägnade Otto Rydbeck. Lund 1937, s 183.
29. *G Trotzig*, En arkeologisk undersökning i Garda kyrka på Gotland, i: Fornvännen 1970: 1, s 1.
30. *G Trotzig*, a a, s 12.
31. SvK Go VI, s 181 ff, samt där anförd litteratur.
32. Förteckning över de gotländska kyrkornas taxus till biskopen i Linköping under medeltiden, enligt Linköpings handskrivna o a, varvid användes *R Steffens* text i G Arkiv 1933, s 54.
33. Utgrävningen utfördes av landsantikvarie *G Svahnström* och antikvarie *G Trotzig*. Rapport i ATA.
34. *J Roosval*, Den gotländske ciceronen, s 116. Roosval hade i Die Kirchen Gotlands daterat de första stenkyrkorna på Gotland till 1100-talets förra hälft.
35. *E Gustafsson*, Den romanska stenkyrkan i Atlingbo, s 5.
36. I Källunge företogs en utgrävning 1951 under ledning av antikvarie *I Swartling*. Rapport i ATA.
37. *J Roosval*, Den gotländske ciceronen, s 116.
38. *E Gustafsson*, a a, s 34 ff. Se även *A Tuulse*, Romansk konst i Norden, s 47, och där anförd litteratur.
39. Jfr kyrkorna i Lye (ovan s 37) och Alskog (ovan s 199).
40. *J Roosval*, Die Kirchen Gotlands, s 213.
41. Utförlig restaureringsrapport av *Erik Olsson* förvaras i ATA.
42. Målningarna blev kända genom en artikel av *T J Arne*, Rysk-byzantinska målningar i en Gotlandskyrka, i: Fornvännen 1912.
43. *W Falck*, Ryska kyrkan i kvarteret Munken, i: G Arkiv 1971, s 85.
44. *A Cutler*, Garda, Källunge, and the byzantine tradition on Gotland, i: The Art Bulletin, volume LI, number 3, sept 1969.
45. *A Tuulse*, Väst och öst i Gotlands romanik, i: Fornvännen 1971, s 154. Se även *O Demus*, Byzantine art and the West, New York 1970, s 24.
46. *A Cutler*, a a, p 261.
47. *A Cutler*, a a, s 259. *A Tuulse* påpekar i a a, s 169, att bland de medeltida ristningarna i tornkammaren i Garde, således alldeles intill målningarna, finns en hästframställning (fig 353). — Om det bysantinska dräktskicket lämnas klagörande upplysningar i *E Piltz*, Studies in Byzantine Imperial Garment (Loros) and Ecclesiastical

- Vestment (Sekkos). Lic-avh Sthlm 1970. Se även art Loros, ett bysantinskt insignium. Konsthistorisk tidskrift 1972.
48. Trots att konstnären ej kunde följa det vanliga bildschemat på grund av kyrkorummets annorlunda utformning, har han med säkerhet försökt att i görligaste mån anpassa den bysantinska bildvärlden till det västromanska kyrkorummet.
  49. Man har, säkerligen med rätta, antagit att byggnadshyttan även hade målare i sin tjänst. Se om »Egypticusmästaren» i: *B G Söderberg*, Gotländska kalkmålningar, s 163 f.
  50. *B G Söderberg*, De gotländska passionsmålningarna.
  51. *P A Sève*, Berättelse 1864, handskrivnen reseberättelse med färglagda teckningar. Förvaras nu i ATA.
  52. *A Andersson*, Corpus vitrearum medii aevi Skandinavien, s 180. Se även *J Roosval*, Gotländsk vitriarius, s 201.
  53. Översättningarna är hämtade ur *SvR II*, Gotlands runinskrifter I, nr 107.
  54. *Lars Barthold Gardell*, f i Garde 1700, d 1772. Prästvigd 1724, faderns adjunkt i Garde 1727, kallades till pastor här 1731 och tillträdde 1732. G 1728 m *Christina Assersson* (se not 61). — *Lemke* s 337.
  - 54a. Ur Lauda Sion Salvatore av *Thomas av Aquino*, Analecta hymnica vol L, nr 385, s 584 f. — Analecta hymnica medii aevi I–LV, utg av *Guido Maria Dreves* och *Clemens Blume*. Leipzig 1886–1922. — Översättningen är utförd av fil kand *Svante Nyberg*.
  55. *Hans Skotte (Schotte)*, verksam på Gotland under 1600-talets senare hälft. Ägde 1660 gården Martens i Burgsvik. Hade tidigare varit husman i Burgsvik, dvs haft bostad på kronans grund. Gården ärvdes 1670 av sonen, stenhuggaren *Herman Hansson Schotte*. — *R Steffen*, Stenhuggarverket på Gotland, i: G Arkiv 1938, s 9.
  56. *Vilhadus Herculis*, f i Hejnum 1634, d i Garde 1692. »Hörare» i Visby skola 1666, slottspräst på Visborg 1678. Blev 1682 konstituerad till pastor i Garde. G m *Anna Neogard*, dotter till *Lars Neogard (Gardeus)* i Östergarn. — *Lemke* s 337.
  57. *C R af Ugglas*, Gotlands medeltida träskulptur, s 306. Se även *J Roosval*, Medeltida skulptur i Gotlands Fornsal, s 19.
  58. *Jens Nielson Gardeus*, f i Garde 1633, d här 1681. Ordinerades 1656 till adjunkt hos fadern som var präst i Garde. Blev pastor här 1662 eller -63. G m *Margareta Nilsson* dotter f 1636, d 1710. — *Lemke* s 337.
  59. *Jochim Sterling*, kyrksnickare, verksam på Gotland från omkr 1659 till sin död 1692. Se härom *R Steffen*, Gotländska kyrksnickare, i: Julhälsningar, Visby 1941, s 60 ff.
  60. SvK Go IV, Halla, s 278, tillverkad på 1680-talet samt SvK Go IV, Kräklingbo, s 501, tillverkad 1687.
  61. *Christina Assersson Gardell*, f 1704, d 1776. Dotter till Befallningsmannen i södra häradet *Axel Assersson*. G 1728 m *Lars Barthold Gardell* (se not 54). — *Lemke* s 338.
  62. »Nybygda nedanför Funten» innebär säkerligen väster om funten, som av allt att döma så sent som vid 1700-talets mitt fortfarande hade kvar sin medeltida plats i kyrkans västra del.
  63. Uppgifterna om orgeln har hämtats ur SAOK: s orgelinventarium i ATA.
  64. *Johan Hernell*, f omkr 1680, d 1759, träsnidare och målare fr Växjö, verksam på Gotland vid 1700-talets mitt. *E Lundmark*, Kyrklig konst efter reformationen i Gotlands Fornsal, s 21.
  65. Eftersom etimasiaframställningarna huvudsakligen förekommer i den bysantinska konsten är sådana scener mycket sparsamt företrädna i vårt land. I sin rekonstruktion av de bysantinskt påverkade målningarna från Sundre har dock *Maj Florin* medtagit en sådan framställning. *M Florin*, Yttersta domen i Sundre, i: G Arkiv 1936, fig 10.
  66. *J Roosval*, Die Steinmeister Gottlands, s 101 ff. Se även *A Tuulse*, Romansk konst i Norden, s 84. *Tuulse* avstår från anonymnamnet Byzantios och använder i stället beteckningen »Den bysantiniserande verkstaden».
  67. *G Svahnström*, Märklig kyrkorestaurering. Tal vid Garda kyrkas återinvigning den 15 dec. 1968, i: De hundra kyrkornas ö 1969, s 74.
  68. Om dopfontens ursprungliga placering i Gotlands kyrkorna har nyligen (VT 1968) framlagts en kand uppsats vid Konstvetenskapliga institutionen i Stockholm av fil kand *Fredrik Fåhrens*.
  69. Dopfontens lock med upphissningsanordning har av bevarade spår att döma funnits i de flesta gotländska kyrkor, t ex Tingstäde, SvK Go I, s 166, fig 187, 188.
  70. *Jakob Dedekind*, f i Visby 1769, d 1860. Prästvigd 1794, samma år adjunkt i Garde. Vice pastor i Lärbro 1802–09. Kallad till kh i Garde 1807, tillträdde pastoratet 1809. Honore prost 1824. G 1804 m *Lovisa Ulrika Hoffman*. — *Lemke* s 339.
  71. *Jakob Niclas Svensson*, f i Visby 1818, d i Garde 1892. Prästvigd 1850. Vice pastor i Lärbro 1858–62. Kallad till kh i Garde 1861, tillträdde 1862.
  72. *K Steffen*, Bänkbond och flamskväv på Gotland, i: G Arkiv 1931, s 4 ff (med färgbilder av de båda Gardedynorna). Se även: *G Rodhe*, Stånga-dynorna samt teknik och mönster i de gotländska flamskvävnaderna, i: G Arkiv 1931, s 26 ff.
  73. *K Steffen*, a a, s 5, not 3.
  74. *Anna Catharina Gardell*, f *Klingvall*, f 1736, d 1779. Dotter till kh *Nils Pehrson Klingvall* i Alva. G m *Johan Gardell*, kh i Garde 1772–1806.
  75. SvR 11, Gotlands runinskrifter I, nr 106.
  76. Krucifixpedestal-offerstock synes ha varit vanligt i de gotländska kyrkorna under medeltiden. Se härom: *J Roosval*, Triumfkrucifixet i Stånga, i: G Arkiv 1930, s 3 ff.
  77. *Reinhold Benning*, klockgjutare, son till Mattias Benning (verksam 1591–1600) som gjutit klockan i Dalhem. Han blev faderns efterträdare som stadsgjutare i Lübeck. — *L M Holmbäck*, Visby stifts kyrkklockor III, södra tredingen, i: De hundra kyrkornas ö 1959, s 54 f.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Stockholm

RA: ED:s konseljakter 1868 11.12 (1814). — KB: *J Wallin*, *Analecta Gotlandica* I, s 92, II, s 1351, III, s 135; *C G Hilffeling*, *Resedagböcker* (sign F.m. 57:1–13). — ATA: Inv 1830; *L Cedergren*, *Antiquarisk-topografisk karta och beskrifning öfver Fornminnen uti Ardre, Ahlskog, Garde och Lau Socknar samt Thorsburgen uti Kräklingbo sn på Gottland* (1855), teckn av kyrkan och kyrkogården från norr samt plan av kyrkan; *P A Sève*, *Berättelse* 1864, s 244 (med tuschteckning av kyrkan och kyrkogården från sydost, detalj av målningarna i tornbågen, glasmålningar samt reliefer på dopfontens cuppa); meddelande om den medeltida takstolen av *N Pettersson* 1898; rapport om konservering av epitafier av *C W Pettersson* 1914; meddelande om upptäckten av bildstenar i tornet av *E Lundmark* 1914; *Snabbinventering* 1924 av *R. Gabrielsson*; redogörelse för undersökning av den medeltida takstolen av *A Edle* 1931; handlingar rörande uppvärmning 1930–32; handlingar rörande yttre reparation 1938–40; rapport om gravfynd från vikingatid och medeltid av *G Arvidsson* 1956; handlingar rörande restaurering 1963–68; konserveringsrapport av *E Olsson* 1968; fotografier och avbildningar före och efter restaureringen 1963–68. — K-byråns arkiv: 1 bl plan, fasad, sektion av *J F Åbom* (?) 1868; 2 bl gamla takstolen av *N Pettersson* 1898; 4 bl gamla takstolen av *A Edle* 1925–31; 1 bl förslag till värmeledning av *E Fant* 1932; 4 bl plan sektioner, sit plan samt stigluckor av *J Söderberg* 1940; 1 bl förslag till ny kyrkogård 1954; 3 bl förslag till åskledaranläggning av *B Hägg* 1957; 8 bl förslag till restaurering av *A Philip* 1963; 3 bl förslag till takkonstruktion av *S Tyrén* AB 1965; 18 bl förslag till restaurering av *K E Hjalmarsson* 1967; 7 bl förslag till elvärme och belysning av *K E Lönnroth* 1968. Fotografier före och efter restaureringen 1963–68.

Visby

ViLA: För beskrivningen värdefulla uppgifter finns i följande avdelningar: räk 1699–1774 (LIa:1); räk special 1694–1721 (LIb:1); räk special 1777–1797 (LIb:2); räk special 1803–1865 (LIb:3); st prot 1773–1822 (KI:1); vis prot 1737–1891 (N 1). — Domkapitlets arkiv i ViLA: visitationer (FIa:1); Inventeringar (DII:1,3). Yngre arkivalier förvaras i pastoratets arkiv i Garde prästgård. Här finns även räk 1774 — (LIa:2), som ännu är i bruk.

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

Ambrosiani S, *Gotländska kyrkoinventarier*. Sthlm 1912.
Andersson A, *Viklaumadonnans mästare*, *Antikvariskt Arkiv* 18. Sthlm 1962.

Andersson A, *Corpus vitrearum medii aevi Skandinavien, Die Glasmalerei des Mittelalters in Skandinavien*. Sthlm 1964.
Arne T J, *Rysk-byzantinska målningar i en Gotlandskyrka, i: Fornvännen* 1912.
Brunius C G, *Gotlands konsthistoria* 1–3. Lund 1864–66.
Curman S, *Två romanska träkonstruktioner, i: Från stenålder till rokokon. Studier tillägnade Otto Rydbeck*. Lund 1937.
Cutler A, *Garda, Källunge, and the byzantine tradition on Gotland, i: The Art Bulletin, Volume LI, number 3, sept 1969*.
Ekhoff E, *Svenska stavkyrkor*, Sthlm 1914–16.
Demus O, *Byzantine art and the West*. New York 1970.
Dreves G M och *Blume C* (utg). *Analecta hymnica medii aevi, I–LV*. Leipzig 1886–1922.
Falck W, *Ryska kyrkan i kvarteret Munken, i: G Arkiv* 1971.
Florén M, *Yttersta domen i Sundre, i: G Arkiv* 1936.
Gadd D, *Boken om Garde*. Visby 1954.
Gustafsson E, *Den romanska stenkyrkan i Atlingbo, Antikvariskt Arkiv* 12. Sthlm 1959.
Gustavson H, *Gutamålet II*. Uppsala 1948.
Hellqvist E, *Svensk etymologisk ordbok*. Lund 1939.
Holmbäck L M, *Klockor och klockringning*. Sthlm 1951.
Holmbäck L M, *Visby stifts kyrkklockor III, Södra tredingen, i: De hundra kyrkornas ö*. 1959.
Jansson SBF och *Wessén E*, *Sveriges runinskrifter* 11, *Gotlands runinskrifter I*. Sthlm 1962.
Kulturhistoriskt lexikon för Nordisk medeltid.
Lagerlöf E, *Målade fasader, i: Nordisk medeltid, Konsthistoriska studier tillägnade Armin Tuulse*. Sthlm 1967.
Lagerlöf E, och *Svahnström G*, *Gotlands kyrkor, en vägledning* g. Sthlm 1966.
Lemke O W, *Visby stifts herdaminne*. Örebro 1868 (Lemke)
Lindahl G, *Grav och rum. VHAA:s handlinar, Antikvariska serien* 21. Sthlm 1969.
Lindqvist S, *Gotlands Bildsteine II*. Sthlm 1942.
Lindström G, *Anteckningar om Gotlands medeltid* 1–2. Sthlm 1892–95.
Lundberg E, *Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden* 1000–1400. Sthlm 1940.
Lundberg E, *Trä gav form*. Sthlm 1971.
Lundmark E, *Kyrklig konst efter reformationen i Gotlands fornsal*. Sthlm 1925.
Moberg L, *Landstingsbygd, i: Kalmar läns norra landsting, 100-års skrift*. 1962.
Rodhe G, *Stånga-dynorna samt teknik och mönster i de gotländska flamskvävnaderna, i: G Arkiv* 1931.
Roosval J, *Den gotländske ciceronen*. 2 uppl. Sthlm 1950.
Roosval J, *Die Kirchen Gotlands*. Sthlm 1911.
Roosval J, *Die Steinmeister Gottlands*. Sthlm 1918.

- Roosval J*, Gotländsk vitriarius. Sthlm 1950.
Roosval J, Medeltida skulptur i Gotlands Fornsal. Sthlm 1925.
Roosval J, Triumfkrcifixet i Stånga, i: G Arkiv 1930.
Schlyter C J, Gotlandslagen. Lund 1852.
Steffen K, Bänkbomad och flamskväv på Gotland, i: G Arkiv 1931.
Steffen R, Gotländska kyrksnickare, i: Julhälsningar till församlingarna i Visby stift 1941.
Steffen R, Länsarkivets aktpublikationer IV, i: G Arkiv 1933.
Steffen R, Stenhuggarverket på Gotland, i: G Arkiv 1938.
Svahnström G, De gotländska prästgårdarna, i: Visby stift i ord och bild. Sthlm 1951.
Svahnström G, Gotländska prästgårdar från nyare tid, i: Julhälsningar till församlingarna i Visby stift 1942.
Svahnström G, Gårdsporten vid Lilla Kyrkebys i Hejnum, i: G Arkiv 1945.
Svahnström G, Medeltida prästgårdar på Gotland, i: Julhälsningar till församlingarna i Visby stift 1940.
Svahnström G, Märklig kyrkorestaurering, i: De hundra kyrkornas ö. 1969.

- Sveriges Kyrkor, Konsthistoriskt inventarium utg på uppdrag av VHAA. Sthlm 1912– (SvK).
 Sveriges runinskrifter se Jansson SBF och Wessén E.
Söderberg B G, De gotländska passionsmålningarna och deras stilfränder. Lund 1942.
Söderberg B G, Gotländska kalkmålningar 1200–1400. Uppsala 1971.
Trotzig G, En arkeologisk undersökning i Garda kyrka på Gotland, i: Fornvännen 1970.
Tuulse A, Romansk konst i Norden. Sthlm 1968.
Tuulse A, Väst och öst i Gotlands romanik, i: Fornvännen 1971.
af Ugglas C R, Gotlands medeltida träskulptur till och med höggotikens inbrott. Sthlm 1915.
 Silverstämplar tydda enligt: Guld- och silverstämplar, Svenskt silversmide 1520–1850, IV. Sthlm 1963.
 Tidningsartiklar: GA:21.5 1949; 18.5 1961; 22.5 1962; 26.8 och 29.9 1965; 1.6 och 9.12 1966; 9.4, 19.4, 12.12, 16.12 1968. — G Folkbl: 10.8 1965; 16.12 1968. — Go: 11.6 1963; 28.5 1966; 30.5 1967; 16.12 1968. — Sv Dagbl 13.9 1968.

Förkortningar

- ATA Antikvariskt-topografiska arkivet i VHAA, Stockholm.
 GA Gotlands Allehanda.
 G Arkiv Gotländskt Arkiv, Meddelanden från Föreningen Gotlands Fornvänner, Visby.
 GF Gotlands Fornsal, Visby.
 G Folkbl Gotlands Folkblad.
 Go Gotlänningen.
 inv inventarieförteckning.
 inv 1830 en på grund av en kgl förordning 17/4 1828 företagen inventering av forntida minnesmärken i kyrkor och på kyrkogårdar. Protokollen, som fördes av prästerna, utskrevs i flera exemplar, varav en serie förvaras i respektive kyrkoarkiv och en serie i ATA.
 KB Kungliga Biblioteket, Stockholm.
 KBS K Byggnadsstyrelsen, Stockholm.
 kr prot kyrkorådsprotokoll.
 PÅ Pastorsämbetet.
 RA Riksarkivet, Stockholm.
 Raä Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
 räk räkenskaper.
 SHM Statens Historiska Museum, Stockholm.
 snabbinv en preliminär inventering av de svenska kyrkornas föremålsbestånd av konst- och kulturhistoriskt värde utförd under åren 1917–32. Samtliga snabbinventeringslistor förvaras i ATA. Ett ex har tillställts varje inventerad kyrka samt vederbörande domkapitel.

- st prot sockenstämmoprotokoll.
 SvK Sveriges Kyrkor, Konsthistoriskt inventarium utg på uppdrag av VHAA, Stockholm 1912–.
 UUB Uppsala universitetsbibliotek.
 VHAA K Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm.
 ViLA Visby landsarkiv.
 vis prot visitationsprotokoll.
 ÖIÄ Överintendents Ämbetet (efter 1918 KBS), Stockholm.

LANDSKAPSNAMNENS FÖRKORTNINGAR

Bl	Blekinge	Nä	Närke
Bo	Bohuslän	Sk	Skåne
Dr	Dalarna	Sm	Småland
Ds	Dalsland	Sö	Södermanland
Go	Gotland	Up	Uppland
Gä	Gästrikland	Vb	Västerbotten
Ha	Halland	Vg	Västergötland
Hr	Härjedalen	Vr	Värmland
Hs	Hälsingland	Vs	Västmanland
Jä	Jämtland	Ån	Ångermanland
La	Lappland	Ög	Östergötland
Me	Medelpad	Öl	Öland
Nb	Norrboten		

Summary

Garde Church is regarded as one of the most interesting of the many medieval churches of Gotland. This is due largely to the fact that so much of it has been preserved since the early Swedish Middle Ages. The nave and the lower parts of the tower have, on the evidence of the methods of building, among other things the absence of plinths, been attributed to the oldest ecclesiastical buildings of stone on the island. Further, the interior of the church is decorated with Russo-Byzantine paintings of a high quality, and has a unique, elegantly designed medieval roof-truss (figs 307–313).

The present stone church probably had a forerunner of timber. Evidence of this are many important finds made in conjunction with a thorough restoration of the church during the years 1963–68. When the nave was excavated during this restoration, post holes were found, probably originating from an older timber church (fig 326).

By the middle of the 12th century, the parishioners were prepared to replace their timber church by a larger stone church, as far as can be judged one of the first stone churches on Gotland. It seems as if the whole building—chancel with apse, nave and tower—was planned and erected during one and the same period. Evidence of this is the uniform design of the portals and windows and the fact that the whole of the Romanesque building has no plinth. It is certain that the whole building was finished *ca* 1200, when not only the chancel and nave but also the tower were decorated with paintings by a Russo-Byzantine master. A consecration date mentioned in the taxus list of the Bishops of Linköping, 1200, should be observed in this context. This referred to the consecration of the whole of the oldest stone church, when

it had also been decorated with paintings. It has also been assumed that the first stone churches on Gotland had straight-ended chancels in the east. Havdhem Church has been shown to have had originally a straight-ended chancel to which an apse was added later, probably during the 13th century. An excavation of Atlingbo Church in 1956 revealed that the oldest stone church there, which seems to have been one of a group of “primitive” stone churches, has had a straight-ended chancel. However, some of the churches that were probably erected at the same time, with the same “primitive” features, had chancels with apses. This is true of the churches of Källunge and Garde, and of some others. Thus it may be said that both types of buildings, with and without apses, occurred at the same time on Gotland during the period of the first stone churches in the middle of the 12th century.

About 100 years later, that is, around the middle of the 13th century, the original church was altered for the first time. The tower was built up to its present height, probably mainly to hang the bells higher. Probably at the same time a vestry was built north of the chancel. The east foundation of this vestry was found during excavations during the 1960’s (fig 306).

During the first half of the 14th century the parish began the erection of a new church, and the Romanesque chancel and apse were demolished. In their place the present large Gothic chancel and vestry were erected. The intention was probably to build a completely new church, much larger than the old one. Pending further building operations, the Romanesque nave was joined to the new chancel by thin temporary walls. The mighty chancel was built by an important workshop active on Gotland at that time, with the anonymous master “Egypticus” as its leader. This is revealed by the monumental proportions, the tall vaulting and the great rood arch, but perhaps most of all by the richly carved portal on the south side (fig 288).

The masonry of the church has, with the exception of new windows in the nave made at the end of the 18th and beginning of the 19th centuries, been preserved intact. Since the Reformation, however, the church has been repaired many times and some restorations have been made. The most thorough restoration was in 1963–68 under the supervision of Karl Erik Hjalmarsson, Stockholm. Then, as already mentioned, a comprehensive archaeological investigation was made during which the foundations of the old chancel were excavated (fig 327), a Romanesque floor of limestone slabs was revealed (fig 320) and the original base of the baptismal font was found (fig 374). The restoration included a total

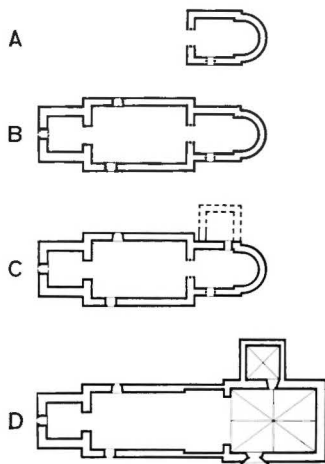

Fig 402. Kyrkans planutveckling, 1 : 1 000.

Development of plan of church.

external restoration, such as re-covering all the roofs, a new tower spire, and the rendering of all external walls. The church interior was completely transformed. The roof of the nave was raised to reveal the rood arch, the gallery was demolished and the pews replaced by new ones, placed in the space between the Romanesque nave and the chancel. This left the nave almost empty. Here the font was replaced in its original situation (fig 366). The medieval murals, very fragmentary, were uncovered and preserved.

MURALS

Garde Church is perhaps best known for the Romanesque paintings on the tower arch and in the nave. The two pictures of saints, one on each side of the tower arch (figs 329, 330), are particularly interesting. They have never been covered with limewash and have long attracted the attention of scientists. That was why the restoration of the building, which was also to include the uncovering of the paintings on the walls of the nave, was looked forward to with such great interest. They were rightly considered to be by the master who had painted the saints on the tower arch. Unfortunately, only fragments of the formerly rich murals were found. The new windows and the erection of the gallery had caused the destruction of most of the remarkable paintings.

The Garde paintings have long been associated with some 12th century suites of Russian paintings, namely murals in Neredica at Novgorod, dating from 1198, and paintings in St George's Church at Staraja Ladoga, dating from the 1160's or somewhat later. The Garde paintings have, however, some Gothic elements, such as are also found in, among other places, Cappella Palatina in Palermo.

There are paintings in the niches in the chancel, executed, as far as can be judged, in conjunction with the erection of the chancel in the 14th century (figs 343-348). It has been assumed that the workshop led by the anonymous master known as "Egypticus" also had painters attached to it.

On the south wall of the nave is a fragment of painting

suggesting that the church was equipped with murals in the 15th century, too (fig 349).

MEDIEVAL FURNISHINGS

The finest of the medieval furnishings still in existence is the rood, made about the year 1200, when it is assumed the church was consecrated (fig 359). It is now hanging in the Gothic rood arch, but was made originally for the much lower arch of the Romanesque church.

The sandstone baptismal font (fig 366), dating from the latter part of the 12th century, with figure reliefs on bowl and base, was made in a workshop influenced by Byzantine art. On the bowl are carvings of animals and the tree of life and a saint before an altar with crucifix and chalice (fig 367). The base has four prominent heads; two lions' heads, a goat's head and a human face (fig 373). Between the heads are roundels containing the symbols of the evangelists in bas-relief.

POST-REFORMATION FURNISHINGS

On the high altar in the chancel is a reredos of carved and painted sandstone (fig 355), made probably by Hans Skotte, in 1682. In the centre is a representation of the Lord's Supper (fig 356) flanked by two standing figures of Moses and Aaron.

The pulpit is dated 1662, and is probably the work of a master named Jochim Sterling, who was active as a church carpenter on Gotland at this time (fig 362).

On the north wall of the chancel are two wooden tablets, both in memory of clergymen at Garde and their families. The smaller one, in memory of Vicar Povel Nielson (†1620) comprises a large painted picture with a rather unusual subject, Daniel seeing a vision of the throne of God in heaven, and below the kneeling family (figure 396).

The larger tablet, in memory of Dean Niels Lauritzen Wall (†1661), consists of two parts, an upper one with the Resurrection of Christ, and a lower one depicting the clergyman and his wives and their twenty-one children (fig 397).

Register till Gotland band V

av Kerstin Holm och Erland Lagerlöf

ORTREGISTER

Kursiva siffror hänvisar till huvudbeskrivningen av en kyrka

- Ala, kyrkan 29, 80, 198
Alskog, kyrkan 2, 6, 26, 85, 171–242, 264, 271
socken 2, 249
Anningåker, gård i Alskogs sn 206, 213, 214
Ardre, kyrkan 198, 210, 249
Atlingbo, kyrkan 290, 318
Autsarve (Autzarfwe), gård i Garde sn 309, 313
- Bara (Bare), gård i Etelhems sn 96, 112, 140, 159
Barlingbo, kyrkan 236
Bjärby, gård i Etelhems sn 96, 154
Bjärges (Bierges), gård i Lye sn 2, 4, 76, 78, 88
Bjärges (Bjerges), gård i Garde sn 249, 259, 313, 338
Bofride, gård i Alskogs sn 214
Bolarve (Bolarfwe), gård i Garde sn 313, 338
Bosarve, gård i Lye sn 4, 76, 78
Bote, gård i Alskogs sn 214
Bote, gård i Garde sn 313
Botes, gård i Etelhems sn 96, 112, 154, 160
Burgsvik, stenhuggarverkstäder 134, 306
Burs, kyrkan 25, 29, 34, 78, 236, 270
ting 2
Buttle, kyrkan 236
- Dals, gård i Lye sn 4, 78
Danmark 78
- Edsbro (Up), kyrkan 236
Eke, kyrkan 126
Ekeby, kyrkan 124
Endre, kyrkan 210
Eriks, gård i Lye sn 2, 4, 76, 78
Etelhem, kyrkan 2, 85, 95–164
sn 2, 96, 249, 328, 331, 332, 335, 337
- Fide, kyrkan 211
- Finland 236
Folkedarve, gård i Garde sn 309, 313
Frindarve, gård i Garde sn 313
Fårö, kyrkan 236
- Gammelnarn, kyrkan 236
Garde (Garda), kyrkan 2, 29, 78, 85, 176, 178, 179, 198, 199, 236, 243–342
sn 2
ting 2
Grekland 297
Grötlingbo, kyrkan 43, 211, 266
Guffride, gård i Alskogs sn 213, 214, 226
Guffride, gård i Garde sn 313
- Hablingbo, kyrkan 26, 102, 185, 236, 266
kyrkogården 236
Hageby, gård i Etelhems sn 96, 140
Halla, kyrkan 184, 309
Hallgårds, gård i Alskogs sn 213, 214
Halltorp (Sm), kyrkan 24
Halvands (Hallfwards), gård i Garde sn 313, 323, 338
Hamra, kyrkan 220
Havdhem, kyrkan 290, 296
Hellvi, kyrkan 124
Hemor (Hemmor), gård i Garde sn 309, 313
Hemse, kyrkan 50, 210, 290
Hogrän, kyrkan 318
Häffride (Helfride), gård i Lye sn 2, 4, 76, 78
Häguls (Hägulds), gård i Garde sn 249, 313
Härvars (Herrfars, Härfars), gård i Lye sn 2, 4, 78
- Jumkil (Up), kyrkan 220
Juves Stavgardar, Garde sn, 252, 313
- Karlskrona, Tyska kyrkan 29
Kiev, Ryssland 300
Klinte, kyrkan 107, 123
- Konstantinopel 225, 226
Kräklingbo, kyrkan 237, 309
Kulde, gård i Garde sn 313
Kyrkebols, gård i Garde sn 313, 323, 324
Kyrkeby, gård i Etelhems sn 96, 112, 140
Källunge, kyrkan 259, 290, 296, 297
- Lau, kyrkan 2, 198, 203
sn 2, 249, 250
Lavsarve (Lassarva), gård i Alskogs sn 214
Leffrede (Liffride), gård i Alskogs sn 206, 213, 214
Levede, gård i Etelhems sn 96
Levide, kyrkan 309
Lilla Rone (Lillerona), gård i Lye sn 4, 76, 78, 86
Linde, kyrkan 25, 220
Lithone, gård i Lye sn 2
Lokrume, kyrkan 309
Lummelunda, kyrkan 203
Lübeck, Tyskland 52, 66, 337, 338
Lye, kyrkan 2, 3–94, 138, 176, 185, 203, 236, 264, 337
sn 2, 249, 270, 304
Lyrungs, gård i Lye sn 4, 78
- Magnuse, gård i Alskogs sn 214
Mallgårds, gård i Alskogs sn 213, 214
Mannegårda (Mannagården) gård i Lye sn 2, 4, 60, 76, 78, 86, 87
Martebo, kyrkan 211, 258
Medebys, gård i Lye sn 4, 78
Mårtens, gård i Garde sn 313
Mästerby, kyrkan 44
- Nereditza, Ryssland 300
Nordtyskland 206
Norge 78
Norrlanda, kyrkan 21, 38
Novgorod, Ryssland 297, 300
Nygårds, gård i Etelhems sn 96, 154

- Nygårds (Nygaurd), gård i Garde sn 309, 313
När, kyrkan 151, 178
- Oleifs (Olleips), gård i Alskogs sn 214
- Palermo, Italien 301
Petarve (Petarfwe), gård i Garde sn 313
- Rangsarve (Rangsarfva), gård i Alskogs sn 213, 214
Riala (Up), kyrkan 236
Robbenarve, gård i Garde sn 257, 313
Rom, Italien 279
Rommunds, gård i Alskogs sn 206, 214, 226
Rone, kyrkan 178
Rotarve (Rotarfva), gård i Lye sn 2, 4, 76, 78, 87
Rudvide (Rudvijor), gård i Alskogs sn 213, 214
Ryssland 297
- Sicilien, Italien 297
Sigsarve (Sixarfva), gård i Alskogs sn 213, 214
Sigulds (Siguls), gård i Lye sn 2, 4, 76, 78, 84
Sigvalde (Sigvallda), gård i Etelhems sn 96
Sindarve, gård i Garde sn 313
Sjonhem, kyrkan 198
- Smis (Smidtz, Smitts), gård i Lye sn 2, 4, 76, 78
Smis (Smits), gård i Garde sn 313
Smitts (Smidtz), gård i Alskogs sn 213, 214
Snosarve (Snosarfva), gård i Alskogs sn 214
Snovalds (Snofvalds), gård i Alskogs sn 213, 214
Staraja Ladoga, Ryssland 301
Stenkumla, kyrkan 107, 124
Stenkyrka, kyrkan 141
Stenstugu, gård i Alskogs sn 206, 213, 214
Stenäsa (Öl), kyrkan 24
Stockholm, Haga, Gustav III:s paviljong 29
Kanslihuset 29
Libraria 225
Nordiska Museet 237
SHM 62, 71, 72, 131, 138, 144, 149, 206, 221, 224, 252
Stånga, kyrkan 38, 151, 258
Sutarve (Sutarfwe), gård i Garde sn 313
Svevede (Suefvede, Suevide), gård i Lye sn 4, 76, 78
- Telleby, gård i Garde sn 256, 313
Tjengvede (Tjängvide) gård i Alskogs sn 213, 214
Tofta, kyrkan 217
Träkumla, kyrkan 25
- Tänglings, gård i Ethelhems sn 96
- Uggloser, gård i Etelhems sn 96
Utalskog (Utalschog), gård i Alskogs sn 214
- Vendel (Up), kyrkan, 256
Westfalen, Tyskland 206
Viklau, kyrkan 210, 237
Visby, domkyrkan (Mariakyrkan) 37
Björkanderska huset (St Hansgatan 16) 44
Burmeisterska huset 237
frimurarlogen 292, 314
Gotlands Fornsal 41, 68, 71, 72, 83, 136, 141, 143, 144, 155, 157, 158, 159, 220, 222, 223, 224, 226, 227, 324, 325
verkstad (måleri- och glasmåleri-) 206
Gotlands hemslöjd 324
Ryska kyrkan 297
Visborgs slott 86, 87
- Vänge, kyrkan 151
Västringe, gård i Etelhems sn 96
Väte, kyrkan 210, 266
- Å, Bornholm, kyrkan 15
- Öja, kyrkan 43, 198
Österby (Austerby), gård i Garde sn 313, 323
Östergarn, kyrkan 236, 237

PERSONREGISTER

Kursiva siffror betecknar avbildning (sd = se denna eller denne)

- Adolf Fredrik*, konung av Sverige; inskrift på klocka 159; namnchiffer 206, 207, 327, 328
- Alschovius, Andreas Mattias*, kyrkoherde; g m *Anna Dorotea Kollmeijer* (sd) 74, 75
- Alskogarn* (anonymnamn), glasmålare 204–205, 206, 236
- Anders Hallvards*, kyrkvård; inskrift på klocka 338
- Anderson, Iwar*, fil dr, antikvarie 279
- Anjou, Sten*, fil dr, arkitekt, museiintendent 150, 151
- Anna Pedersdatter*, gravsten 229
- Anna Påvelsdotter*, g m *Niels Lavritzen Wallensis* (sd) 140, 328, 334, 335
- Anschütz, Helena*, textilkonstnär 324, 326
- Arne, Ture*, professor 301
- Asserson, Christina*, g m *Lars Barthold Gardell* (sd) 159, 310
- Bacherus, Judita Maria*, g m *Johan Gardell* (sd) 152
- Bartsch, Johan* (-nes), konstnär, stadsmålare i Visby 210, 211, 214, 215, 237
- Beata S Mattis Pouelson*, gravsten 229
- Benning, Reinhold*, klockgjutare i Lübeck; inskrift på klocka 338
- Bergholtz, K G M*, klockgjutare; inskrift på klocka 160
- Bohberg*, skollärare; donation 152
- Botel Rommunds*, kyrkvård 226
- Botulv*, runinskrift på gravsten 87
- Botulv i Megensarve*, runinskrift på gravsten 87
- Botvid*, runinskrift på gravsten 87
- Brunius, Carl Georg*, professor, arkitekt 135, 252
- Byzantios* (anonymnamn), stensemästare 290, 318
- Bätel Bara*, kyrkvård; inskrift på klocka 159
- Bätel Nästwid Rommunds*, kyrkvård; inskrift 206
- Cedergren, Lars*, lantmätare 252

- Cederlund, C C*, orgelbyggare 314
Christopher Botes, kyrkvård; inskrift 112
Cutler, Anthony, professor, konsthistoriker 297
- Dedekind, Jakob*, teol dr, kyrkoherde; g m *Lovisa Ulrika Hoffman* (sd) 154, 323
Deximander, inskrift 237
Dunderhake, Johan, bildskärare, snickare 206, 207, 236
- Egypticus* (anonymnamn), stenmästare 34, 38, 43, 236, 291
Elisabet Jönsdotter, g m *Niels Lavritzen Wallensis* (sd) 140, 328, 334, 335
Engedahl, Petter, handelsman, g m *Elisabeth Christina Strömberg* (sd); gravsten 229, 230
Erici, Einar, fil dr, läkare, orgelspecialist 314
Erik (XIII) av Pommern, svensk-dansknorsk unionskonung 86–87
Erik Jenson Folkeदारve, kyrkvård 309; donation 327
- Fabulator* (anonymnamn), stenmästare 236
Fant, Erik, arkitekt 39
Fedder, Karsten, d y, silversmed 322, 323
Fredrik I, konung av Sverige, 336; namnchiffer 140; inskrift på klocka 338
Fries, Eva Elisabet Mårtensdotter, g m *Johannis Nilsson Lutteman* (sd) 236
Fåk, Jörgen, arkitekt 124, 134, 141, 144
- Gadd, David*, arkivarie 254
Gairvald i Lye, runinskrift på gravsten 87
Gardelin, Nils, byggmästare 112
Gardell, Johan (1731–1806), kyrkoherde, prost, g 1 m *Anna Catharina Klingvall* (sd); 2 m *Magdalena Gustava Lutteman* (sd); 3 m *Judita Maria Bacherus* (sd) 152, 258; inskrift på vägg 112, på klocka 159
— *Lars Barthold* (1700–1772), kyrkoherde; g m *Christina Asserson* (sd); 313, 315, inskrift på klocka 159, 338, på tak 287, på altaruppsats 306
Gardeus Jöns (Jens) Nielson, kyrkoherde; g m *Margareta Nilsdotter Heidea* 332
- Gertro Jurgensdotter*, gravsten 88
Gertru Hansdotter Bierges, gravsten 88
Globus (anonymnamn), stenmästare 177, 198, 236
Glömsker, Mathias, byggmästare 279
Gregorius Christiani (Gregers Christensen) prost 213
Grundström, Claes, professor, arkitekt 124, 141
Gustafsson, Evald, fil lic, landsantikvarie 290
Gustafsson, Gustaf Fredrik, sjöman, donation 84
- Hallberg, C G*, Guldsmedsaktiebolag 153, 156
Hallbom, G W, målare 133
Halwaithis (?) de Gardis 249
Hammarberg, O, orgelbyggeri 214
Hans Mariksen, namn i runinskrift 56
Hans Påfvelsson (Powhelson), kyrkoherde; donation 220
Hegvald (Hegvaldr), stenmästare; namn i runinskrift 150, 151
Hegwaldus et consors de Gardha 249
Hegvall Pederson Hageby, kyrkvård inskrift 140
Herculis, Wilhadus, kyrkoherde, slottspräst; g m *Anna Larsdotter Neogard* (sd) 306, 313, inskrift 132, 332, donation 326
Hernell, Johan, träsnidare, målare 79, 144, 149, 215, 217, 237, 315
Herrlin, Olof, fil dr, teol dr, biskop 292
Herråker, rådmän; donation 84
Herråker, Caisa, donation 323
Hindrich Gudfrede (Guffride), donation 226
Hjalmarson, Karl Erik, arkitekt 200, 210, 223, 291
Hoffman, Lovisa Ulrika, g m *Jakob Dedekind* (sd) 154
- Jakob*, namn i runinskrift 56
Jakob Bare, kyrkvård; inskrift 112
Jakob Bothers (Botes), kyrkvård; inskrift 154
Jacob Leffrede (Liffride), kyrkvård; inskrift 206
Jakob i Lilla Rone, runinskrift på gravsten 86
Jakob i Mannagården (Mannegårda), g m *Rudvi* (sd); runinskrift på gravsten 86
Jakob i Rotarve, runinskrift på gravsten 87
- Joan i Mannagården (Mannegårda)*, runinskrift på gravsten 87
Johan Bjerby, kyrkvård; inskrift 154
Jon Mannagårda (Mangårde), donation 60
Jungstedt, Gustaf, tenngjutare 82, 83
Jupiter, Folke, konstnär 336
- Kahl, Martin Anton*, handlande i Ljugarn 237; donation 214
Karl Knutsson, riksföreståndare 87
Karl XI, konung av Sverige, 326; namnchiffer 133, 306
Karl XII, konung av Sverige; monogram 74; namnchiffer 327, 328
Karl XIV Johan, konung av Sverige; kopparstick 336
Karth, Olle, länsarkitekt 39, 99
Klerk, H, på Lilla Rone 6
Klingvall, Anna Catharina, g m *Johan Gardell* (sd) 152, 326
Kollmeijer, Anna Dorotea, g m *Andreas Mattias Alschovius* (sd) 74
Krokstedt, Fredrik, donation 156
- Lafrans Botvidarsson*, byggmästare och bildhuggare 123
Langeström, Mia, textilkonstnär 324
Lars (?), namn i runinskrift 304
Lars Botes, kyrkvård; inskrift på klocka 159, 160
Lars Hansson Bierges, gravsten 88
Lars Hanson Nygård, kyrkvård 309
Larson, Jakob Oskar, grosshandlare; g m *Anna Larson*; donation 154
Lavrits Tomsen Kyrkeby, kyrkvård; inskrift 140, 156
Liknvid, runinskrift på gravsten 86
Lindblom, Johan, guldsmed, mästare 153, 221, 223
Lindqvist i Landa, byggmästare 199
Lindskog, Gösta, kyrkoadjunkt 237; donation 225
Lovisa Ulrika, drottning av Sverige; inskrift på klocka 159
Lund, se *Åkerman & Lund*
Lundberg, Erik, professor, arkitekt 279
Lundborg, A W, arkitekt 98
Lutteman, Johannes Nilson, kyrkoherde, g m *Eva Elisabeth Mårtensdotter Fries* (sd), 214, 236; inskrift 206
Magdalena Gustava, g m *Johan Gardell* (sd) 152
Magnus Johan, legationspräst, donation 225, 226

- Lye-mästaren* (anonymnamn) glasmålare 51
- Magdalena Nilsson*, g m *Povel Nielson* (sd) 333
- Magnusson, Anders*, orgelbyggare 314
- Majestatis* (anonymnamn), stenmästare 151, 152
- Maren Didriksdotter*, g m *Oluff Rasmusson* (sd) 237
- Maria Larsdotter Sigulds*, donation 84
- Mathis Johannes Ma(r)iksen*, namn i runinskrift 56
- Mattias Bolarve*, kyrkvård; inskrift på klocka 338
- Meyer (Meijer), Gerhard*, d y, klockgjutare; inskrift på klocka 159
- Mikael Kyrkeby*, kyrkvård; inskrift 112
- Mästaren från 1520* (anonymnamn) 203
- Möller, G Magnus*, målare 210, 214, 237
- Möller, Magnus*, dekorationsmålare 206, 207, 209, 236
- Neogard, Anna Larsdotter*, g m *Wilhadus Herculis* (sd), inskrift 132
- Nikulas*, namn i runinskrift 304
- Nils Botes*, kyrkvård; inskrift på klocka 160
- Nils (Larsson) Kyrkeby*, kyrkvård; inskrift 112; donation 140
- Nils Povelson*, minnestavla 335, 336
- Nils Sutarve* 213
- Nilsson, Emil*, trädgårdskonsulent 4
- Olaf* (antagligen = *Olavis Gardis de Godlandia*), katolsk präst 2
- Olav*, runinskrift på gravsten 86
- Ol(-of) Stenstu(-gu)*, kyrkvård; inskrift 206
- Olof Bierges*, kyrkvård; inskrift på klocka 338
- Olof Person, Hemmor*, kyrkvård 309
- Olsson, Erik*, konstnär, konservator 41, 42, 43, 68, 125, 126–128, 135, 201, 203, 210, 237, 292, 306, 309, 318, 335
- Oluff Rasmusson (Olaus Erasmus Roddev)*, kyrkoherde; g m *Maren Didriksdotter* (sd) 237; donation 221, 224
- Palm, Johan Niklas*, silversmed 322, 323
- Passionsmästaren* (anonymnamn), målare 43, 46–48, 50, 126, 127, 200, 202, 203, 204, 236
- Peder Povelson Autsarve*, kyrkvård 309
- Pehr Anningåker*, kyrkvård; inskrift 206
- Per Kyrkeby*, kyrkvård; inskrift på klocka 160
- Per Larson Bierges*, gravsten 88
- Peter*, runinskrift på gravsten 87
- Pettersson, C*, handlande i Ljugarn 199, 201
- Pettersson, C Wilhelm*, konservator 135
- Pettersson, Elin* (E P), textilkonstnär 156
- Pettersson, Gustaf*, arkitekt 214
- Pettersson, Nils*, byggmästare 38, 110, 291
- Pettersson, Reinhold*, byggmästare 149
- Povel Nielson*, kyrkoherde i Garde; g m *Magdalena Nilsson* (sd) 328, 329, 332, 333, 335
- Putensen, Jurgen*, klockgjutare 89
- Ragnvid*, namn i runinskrift på gravsten 87
- Rasmus Siffreson Barre Bara*, kyrkvård; inskrift 140
- Ribbing af Zernava, Magdalena Beata*, friherrinna, g m *Didrich Henrich Taube* (sd); inskrift på klocka 159
- Rodvid*, runinskrift på gravsten 87
- Ronensis* (anonymnamn), stenmästare, byggmästare 178, 236
- Roosval, Johnny*, professor, konsthistoriker 177, 259, 290, 318
- Rudvi*, g m *Jakob i Mannagården* (sd), runinskrift på gravsten 86
- Salin, Nils*, målare 291
- Sandelius, F G*, donation 156
- Semi-Byzantios* (anonymnamn), stenmästare 217, 218–221
- Sigraf*, stenmästare 15
- Sigurd Fafnesbane*, hjälte i Volkungasagan 14
- Simon*, runinskrift på gravsten 86
- Smitterberg, Charlotta*, donation 222
- Spegel, Haquin*, ärkebiskop 83, 326, 338
- Sterling, Jochim*, kyrksnickare 141, 309
- Strömberg, Elisabeth Christina*, g m *Petter Engedahl* (sd), gravsten 230
- Sturzenbecker, Otto Gabriel*, vice pastor 258
- Sundbärg, Fredrik*, arkitekt 121
- Swenson, Ernst*, guldsmed 153
- Swensson, Jakob*, kyrkoherde; donation 323
- Säve, Per Arvid*, fornforskare 3, 7, 29, 95, 98, 172, 206, 304
- Söderberg, Magnus*, guldsmed 80, 82, 83, 221
- Sörling, Olof*, tecknare hos VHAA 108
- Taube, Didrich Henrich*, greve, landshövding; g 2 m *Magdalena Beata Ribbing af Zernava* (sd), inskrift på klocka 159
- Tempelman, Olof Samuel*, professor, arkitekt 29
- Thomas Folkedarve* 254
- Thomas Nygård*, kyrkvård, inskrift 154
- Thor Mathison Halmstadius*, kyrkoherde; gravsten 229
- Trotzig, Gustaf*, fil lic, antikvarie 288
- Tuulse, Armin*, professor 300
- Ulrika Eleonora*, drottning av Sverige 336; inskrift på klocka 338
- Wallensis (el Gardeus), Niels Lavritzen*, kyrkoherde, prost; g 1 m *Anna Povelsson* (sd); g 2 m *Elisabet Jönsdotter* (sd); inskrift 140, 328, 329, 331, 333, 334, 335
- Wallin, Jöran*, biskop 201, 208
- Westberg, Johan*, prost 201
- Westman, Nils Michelson*, sjöman; donation 141
- Westring, Pehr*, kyrkvård; inskrift 154
- Wikesjö, Karl* 258
- Viklaumadonnans mästare* (anonymnamn), träsnidare 210, 237
- Zettervall, Folke*, arkitekt 105
- Åkerman & Lund*, orgelbyggeri 79, 144, 214

SAKREGISTER

Kursiva siffror betecknar avbildning

- Abrahams offer 128, 200, 202
Absid 184, 194, 290
Adorant 177
S Agata 49
Agnus Dei (Gudslammet) 315, 317
Akantusranka (målad) 287
Altarbord 57, 132, 133, 210, 211, 237, 306
Altarbrun 324
Altarduk, altarkläde, altarlagen 84, 156, 226, 327
Altarkrucifix 138
Altarskiva 57, 58, 132, 189, 206, 306
Altarskrank 67, 134, 207, 209, 306
Altarskåp 57, 60, 61, 206, 208
Altartavla 61, 62–66, 237
Altaruppsats 132, 133, 134, 206, 207, 208, 209, 306, 307
S Andreas, aposteln 48, 50, 58, 74
Antependium 156, 326
Apengetergruppen 233
Apostlar (se även under resp namn) 58, 128, 200, 201, 203, 206, 208
Aron 67, 306, 307
Ask 228
- S Bartolomeus, aposteln 48, 58
Begravning 258
Bekännelsepall 67, 68, 134, 135, 209, 213, 308, 309
Bemålning (färgspår, medeltida) 20, 318
Bildsten 232, 233, 237, 252, 268, 287, 330, 331, 332
S Birgitta 61, 62, 64, 65, 66
Biskop, helig 55, 160
Biskopstionde 2
Bockhuvud 217, 218, 315, 320
Bod 3, 7
Bokpulpet 321
Bom (se även Landsvägsbom) 22, 178, 262, 263, 264
Bomränna 12, 22, 101, 105, 177, 178, 256, 259, 262–264
Bomärke 35, 112, 221, 230, 306, 328, 329
Bord 86, 88, 158, 227, 337
Brudkrona 153
Brudstol 337
Byggnadshytta 291
Bågar (se även Tornbåge, Triumfbåge) 107, 116, 117, 184, 188, 286
Bänk, medeltida (se även Korbänk, Prästbänk, Stenbänk) 77, 78, 143, 310
Bänkgavel 141
Bänkinredning 75, 76, 141, 211, 213, 217, 236, 310
Bänklängd 76, 213, 313
- Ciborium 54, 58
- Delila 147, 150
Depositorium se Nisch
Diskdyna 327
Djävul 50, 202, 203
Dopfat 80, 152, 220, 222, 321
Dopfunt 80, 81, 145–148, 149, 150–152, 215, 217, 218–221, 248, 249, 315–321
Dopfuntsfundament 287, 321
Dopfuntslock 80, 81, 321
Dopfuntsplint 131, 151
Dopkyrka 321
Dopredskap (se även Dopfat, Dopfunt) 80, 149, 215, 315
Dopservett 226
Drake 13, 14, 46, 47, 49, 67, 177
Draperimålning 43, 45, 51, 216
Duva 74, 140, 141, 152, 189, 211, 309
Dödskalle 229, 329, 331
Dörr 12, 15, 21, 25, 26, 30, 41, 75, 101, 105, 106, 109, 171, 177, 178, 184, 187, 254, 255, 256, 262, 263, 264, 270, 279
Dörning 15, 106, 177, 178
- Epitafium 332, 333, 334, 335
Evangelist (se även resp namn) 74, 210
Evangelistsymbol 68, 71, 87, 88, 135, 138, 210, 229, 315, 318, 320, 328, 331
- Fabeldjur 13, 44, 303
Fattigstock 158, 227, 229, 337
Fial 61
S Filippus, apostel 49, 50
Flamskvävnad 325, 326
S Florus 301
Flöjel (vind-) 158, 270
Fröjdeväde 336
Fågel 232, 233, 304, 325, 326
Fåga (kommunionduk) 226, 237
Fönster 22, 23, 24, 25, 106, 107, 111, 112, 114, 115, 178, 181, 182, 184, 187, 189, 198, 199, 265–267, 270, 271
Förvaringsrum 26, 185, 268
- Galleri 25, 29, 36
Gallerverk 158
Geridong 224
Gjutarmärke 233
Glasmålning 30, 38, 51–53, 54, 55, 129–131, 132, 199, 204, 205, 206, 304
Glasmålningsverkstad 51
Glugg (se även Ljudglugg, Ljusglugg) 112
Golv 32, 39, 118, 119, 189, 287
Granatäpple 325, 326
Gravar, vikingatida 258
Gravhäll(-sten) 32, 86, 87, 88, 89, 99, 156, 229, 230, 232, 287, 328, 329–332
Gravhög 250
Gravkista 249
Gravröse 250, 252
Gravvalv 258
Grind 98, 99, 258
Grip 315, 319
Grundmur 200, 288, 290
Gud Fader i molnbank 51
Gudshand 149
Gudssol 335
Gärdesgård 249
S Göran 47, 49, 203
- Handkläde (»handlacken») 84, 156, 226, 326
Hedengranstavla 336
Helgon (se även resp namn) 49, 71, 130, 293, 294, 295, 301, 327
Helgonskåp (ryggstycke) 228
Helvetet 202, 203
Himmelriket 202, 203
Hissbom 109, 116
Hjort 315, 318
Hjärta 229
Holk (skepp) 56
Hur 67
Husgrund 252
Hyende 156
Häst 13, 151, 152, 217, 218, 304, 305
- Ingång (se även Portal) 6, 8, 26, 30, 31, 98, 99, 171, 183, 184, 187, 259–269
Innertak av trä 31, 38, 39, 41, 112, 171, 184, 189, 193, 284, 287
Inskrift 45, 46, 50, 54, 60, 61, 66, 67, 75, 83, 88, 89, 98, 99, 112, 120, 132, 133, 134, 138, 140, 152, 153, 154, 156, 159, 160, 201, 206, 209, 210, 214, 221, 222, 225, 227–230, 233, 234, 237, 255, 306, 309, 326, 327–338

- Invigningskors se Konsekrationskors
- Jakob d ä, aposteln 48, 58, 74, 128
- Jakob mästare, inskrift 56
- S Johannes, aposteln 54, 58, 128, 132
döparen 58, 61, 132, 140
evangelisten 138, 210
- Josef 64, 216, 217, 218, 219, 302
- Judas Tadeus, aposteln 49, 58, 128
- Jungfrur, de visa och de fåvitska 208
- Kain och Abel 128
- Kalk (nattvardskärl) 80, 82, 152, 153, 220, 221, 223, 322, 323
- Kalkmålning 30, 38, 41, 42–50, 125–128, 200, 201, 202, 203, 236, 292–303
- Kallmur 99
- Kandelaber 324
- Kapital 40, 107, 110, 115, 178, 179, 183, 185
- Kapitalband 112, 113, 180, 181, 198, 263, 264, 291, 292
- Karack (skepp) 56
- Kardinal 203
- S Katarina av Alexandria 52, 206, 208
- Kentaur 302
- Kimning 338
- Kista 337
- Klocka (ring-) 89, 90, 159, 233, 234, 235, 237, 337, 338
- Klockbock 281
- Klockväning 110, 112, 268
- Klubba se Matbudsklubba, Matsticka, Ringklubba, Skolklubba (-sticka), Tiggarklubba
- Klövsadelskyrka 8, 258
- Kollekthåv 84, 155, 156, 225, 226, 326
- Kollekttavla 84, 85, 226, 227, 327, 328
- Kolonn 117, 121
- Kolonnett 28, 110, 115, 183, 185
- Kommunionduk se fäga
- Konsekrationskors 126, 132, 206, 303
- Konsol 117, 121, 122, 189
- Konungar 203
Heliga tre 217, 220
- Kopparstick 336
- Korbänk 76, 142, 214, 216, 310, 313
- Korkåpa 84, 156, 225
- Kors 35, 306, 323, 328, 329
gaffelkors 225
- Korsklot (världsklot) 74
- Krigare 13
- Kristoffer 48
och Kristusbarnet 50
- Kristus 56, 302, 336
avklädes 127, 128
- barnmordet i Betlehem 20, 23
- barndomshistoria 17, 129, 204, 208, 218, 219, 301
- barnet med Kristoffer 50
- bebådelsen 17, 18, 47, 216
- bespottas (smädas) 147, 149
- bild (-figur) 68, 70, 71, 72, 134, 210, 211
- blodsundet 128
- bröllopet i Kana 204, 205
- döpes 131
- fiskafänget 296, 302
- flykten till Egypten 216–217, 218
- frambärandet i templet 54
- födelsen 17, 18, 45, 47, 54, 61, 62, 64, 216, 295, 301
- gisslandet 48, 127, 204
- gravläggningen 49, 128, 149
- gripes i Getsemane 149
- herdarnas syn 20, 54
- himmelsfärden 50, 54, 132, 206, 207
-huvud 213
- i Getsemane 48, 50, 127, 149
- inför Pontius Pilatus 127, 149
- inridandet i Jerusalem 127, 204, 206
- Jesusbarnet 64
- Judaskysnen 50, 127, 130, 132
- konungarnas tillbedjan 21, 22, 45, 47, 54, 61, 66, 217, 302
- korsbärandet 50, 54, 127
- korsfästelsen 48, 54, 127, 132, 146, 149
- korsnedtagningen 49, 127, 149
- kröner en knäböjande man 67
- lidandes historia 129, 201, 204, 208, 302
- med de tolv apostlarna 16
med kalk 285, 301
- med korsfana 31, 45, 46
- med korsklot (världsklot) 45, 74, 140, 206
- med korsstav 149
- med Maria och Johannes 48
- nattvarden 127, 132, 134, 204, 206, 207, 306–308
- nådstolen 128
- offentliga liv 129, 204, 302
- pietà 127, 128
- pingstundret 49, 128
- som världsdomare 74
- tomma tron (etimasia) 315, 317
- tronande 16, 44, 45, 46, 264, 267, 301, 303
- törnekröningen 48, 127
- uppståndelsen 31, 49, 54, 128, 149, 201, 204, 334, 335
- välsignande 72, 132, 140
- yttersta domen 201, 203, 303
- Kronotione 2
- Krucifix (se även Triumf- och Processionskrucifix) 72, 135
- Krucifixpedestal (-stock) 135, 136, 336, 337
- Kryssvalv se Valv
- Kungatal 336
- Kvadermålning 22
- Kvaderrits 268, 271
- Kvinnohuvud 217, 221, 320, 323
- Kyrkan, den heliga (ecclesia) 206
- Kyrkogård 4, 98, 99, 171, 236, 250–258
- Kyrkogårdsmur 4, 6, 98, 171, 253
träplank 4, 6
port (se även Stiglucka) 258
- Kyrkstöt 85, 87
- Kärl av koppar 85, 86, 158, 337
- Kärnkyrka 15, 110, 122, 123
- Lagerkrans 229
- Lamm med korsfana 225, 315, 317
- Lampett 223
- Landsvägsbom 99
- Lanternin 110
- Lasarus 51, 227, 229, 337
- S Laurentius 58, 60
- S Laurus 301
- Lejon 13, 102, 108, 109, 125, 127, 222, 146, 285, 303, 315
- Livsträd 315, 319
- Ljudglugg 25, 27, 29, 110, 115, 185, 268, 270, 272, 273
- Ljusglugg 6, 22, 183, 184, 254, 255, 267, 268
- Ljuskrona 83, 154, 222, 223, 224, 323, 324
- Ljusredskap se Geridong, Kandelaber, Lampett, Ljuskrone, Ljusstake, Ljusstav
- Ljusstake 155, 156, 224, 225, 323, 324
- Ljusstav 156
- Luftlåda 144, 149
- S Lukas, evangelisten 210
- Lukasoxen 68, 210
- Lås 98, 337
- Läktare 31, 41, 149, 214, 281, 314
- Magasinsbyggnad (sockenmagasin) 6, 7
- Mandorla 303
- Maria 56, 128, 132, 136, 206, 233
bebådelsen 17, 18, 20, 47, 193, 195, 196, 197, 216, 217, 219
med barnet 13, 16, 20, 63, 64, 217, 226, 227, 233

- med den döde Kristus (pietà) 128
 med skyddsmantel 200, 202, 236
 och Johannes 48
 och Josef 64
 som förebedjerska 132, 236
- Mariaaltare 132, 306
 Maria Magdalena 128
 S Markus, evangelisten 177, 210
 Markuslejonet 68, 88, 177, 210, 315, 320
 S Martin 48
 Matbudsklubba 227, 230, 237
 Materialbod 171
 Matsticka 237
 S Matteus, evangelisten, med ängeln 210
 Matteusängeln 68, 88, 210
 S Mattias, aposteln 128
 Medaljong 338
 S Mikael, ängeln 193, 195, 196
 Minnestavla 335, 336
 Monstrans 200, 202, 222, 223
 Moses 67
 med lagens tavlor 140, 306, 307
 Musikant 203
 Myntöppning (mynthål, penninghål) 136, 158, 187, 227, 337
 Målning (se även Kalkmålning) 58
 Mässhake 84, 156, 225, 226, 324, 326, 327
 Mässkjorta 84, 156, 226, 326, 327
 Möbler 86, 158, 227, 228, 337
- Nattvardskärl se Kalk, Oblatask, Paten, Sockenbudstyg, Vinbehållare, Vinbytta, Vinsked
- Nisch 30, 32, 33, 39, 40, 41, 57, 101, 120, 158, 187, 189, 193
 deponitorium (förvaringsnisch) 33, 189, 194, 206, 287, 306
 sakramentskåp 33, 34, 40, 41, 120, 189, 193, 195–197, 206, 285, 287, 302
 sittnisch (sedile) 33, 120, 124, 189, 194, 236, 254, 255, 256, 285, 287, 303
 vigvattensnisch 262, 286, 287
 väggsåp 34, 37
- Nummertavla 79, 80, 144, 149, 215, 217, 315
 Nädastolen 58, 59, 128
- Oblatask 153, 221, 323
 Odjurshuvud 149, 150, 177, 217, 218, 221
 Offerstock 135, 136
 S Olof 54, 58, 60, 84, 85, 226, 227,
 Orgelfasad 79, 144, 314
- Orgelpodium 41, 79, 144, 214
 Orgelverk 79, 144, 149, 214, 314, 315
- Pall 228
 Palmkvist 323
 Paradisets källa 321
 Passionsfris (passionsmålning) 43, 46, 48–50, 126–128, 201, 236
 Passionsredskap (-instrument) 201
 Paten 80, 82, 153, 221, 222, 223, 322, 323
 Patrocinium se Skyddshelgon
 S Paulus, aposteln 48, 55, 58, 128
 Penninghål se Myntöppning
 S Petrus, aposteln 48, 50, 55, 58, 74, 128, 202, 206; korsfästelse 149
 Piedestal 210
 Pietà 127, 128
 Pilgrimshärbärge 26
 Piscina 189, 193, 209, 287
 Portal 12–14, 15, 16, 17–23, 37, 38, 100, 101, 102, 105, 106–108, 110–113, 118, 177, 178, 179, 180, 181, 198, 199, 236, 259, 264, 265, 266–270
 Portklapp 30, 32, 177, 178
 Predella 58, 60
 Predikstol 73, 74, 75, 138, 139, 140, 141, 171, 210, 211, 214, 215, 309, 312, 313
 friluftspredikstol 171, 172, 236
 Primklocka 159, 160, 233, 235, 338
 Primtal 86
 Processionskrucifix 70–72, 138, 210, 211
 Prästbänk 313
 Prästgård 2, 252
 Prästgårdsportal 252, 253
 Pulpettak se Yttertak
 Puts 6, 8, 100, 176, 259
 Putsrand 8, 100, 259
 Putti 306, 307
 Påve 202, 203
 Pärön 325, 326
- Relikgömma 206, 306
 Relikkista 13, 14–16
 Repstav 277, 281
 Restaurering 38, 39, 119, 124, 199, 200, 236, 291, 292
 Retabel 61
 Riksvapen 225
 Ringkammare (tornkammare) 7, 24, 31, 32, 41, 107, 109, 268, 284
 Ringklubba 227, 230
 Ringkors 86, 87, 89, 135, 137
 Ristning (se även Skeppsristning, Runristning) 55, 56, 86, 304, 305
- Rosettblomma 16
 Runristning 35, 55, 56, 86, 87, 89, 150, 206, 236, 249, 304, 328, 329
 Runsten 249
 Röcklin 84, 156, 226, 326
 Rökelsekar 85, 157, 227, 228
 Sadeltak se Yttertak
 Sakramentskåp se Nisch
 Sakristia 8, 29, 31, 99, 112, 123, 185, 186, 187, 188, 199, 273, 279
 Sidoaltare 57, 141, 189, 306
 S Simeon, aposteln 58
 Simson
 begraves 148, 150
 föres blind till Gasa 148, 150
 håret avklippes 148, 150
 och lejonet 146, 150
 (Simsons) historia 150
 störtar filistéernas hus 148, 150
 Skalle, trollet 226, 227
 Skattebok 249
 Skepp (se även Karack, Holk) 56, 127, 331, 332
 Skeppsristning 54, 55, 56, 304, 305
 Skeppssättning 252
 Skolkklubba (-sticka) 237
 Skriftestol 37, 78, 142, 144, 213, 237
 Skrin 228
 Skvallrande kvinnorna i kyrkan 50
 Skyddshelgon (titelhelgon, patrocinium) 127, 206, 236
 Skärmvägg 296
 Sköld 292
 Sockel 8, 29, 100, 104, 174, 176, 199, 259, 261
 Sockenbudstyg 83, 153, 154, 221, 223, 322
 Sockenmagasin, (se även Magasinsbyggnad) 254, 255
 Språkband 54, 68, 193
 Staket, flätat (hägnad) 229, 231
 Staty 210
 Stavkonstruktion 26, 27, 184, 194
 Stavkyrka (se även träkyrka) 185, 236
 S Stefan 60, 61
 Stenbrott 249, 250, 259
 Stenbänk 39, 78, 295, 310
 Stenhuggarmärke 257, 258
 Stenhuggarverkstad 38, 291
 Stiglucka 98, 171, 172, 173, 236, 253–258
 Stol (se även Brudstol, Skriftestol) 159, 229, 337
 Stolphål 288, 289
 Stolpsäng 216, 217
 Stridsscen 232

- Sturk se Träskoning
 Stöld 279
 Syndafallet 220
 Sädesbinge 254, 255
 Sädesmått 254, 255
 Söndagsbokstav 86
- Tak se Innertak och Yttertak
 Takmålning 38
 Taknock 277, 279, 281
 Takspån 187, 281
 Takstol 23, 24, 30, 112, 187, 188, 274–284, 288
 Tegel 25, 270
 Tempelplats 249
 Tennflaska se Vinbehållare
 Tiggarklubba 237
 Timglas 75, 141, 211, 229, 309
 Tingsplats 249
 Tiondelada 109
 Titelhelgon se Skyddshelgon
 Tjuvmjölkerska 202, 203
 S Tomas, aposteln 49, 58, 128
 Torn 8, 24, 35, 36, 37, 99, 100, 107, 110, 184, 185, 267–279
 Tornbåge 37, 107, 113, 116, 119, 188, 189, 286
 Tornhuv 5, 27, 29, 110
- Tornspira 112, 185, 270, 271
 Trabes 70, 309
 Trappa 25, 183, 184, 198
   spiraltrappa 109, 122
 Triumfbåge 24, 31, 113, 119, 188, 190, 191, 286
 Triumfkrucifix 41, 68, 69, 134, 137, 170, 171, 210, 212, 213, 237, 308–311
 Trojeborg 55
 Tron och Hoppet 132
 Trumpet 203
 Träform se Träställning
 Träkyrka 194, 284, 288, 290
 Träskoning (sturk) 26, 28, 89
 Träskulptur (se även Altarskåp, Altaruppsats, Retabel, Triumfkucifix) 206, 208, 210, 211, 226, 227
 Träställning (träform) 113, 117
 Tunnvalv se Valv
 Tältvalv se Valv
 Törnekrona 210
- Uppsala möte 336
 Uppvärmning 200, 292
 Utgrävning 198, 279, 288, 290
- Vagn 232, 233
 Valv 117, 236
- kryssvalv 24, 30, 32, 116, 187, 189, 279
 tunnvalv 184, 256, 257
 tältvalv 31, 116, 118, 287
 Valvkonsol se Konsol
 Vaxljus 196, 197
 Veronikas svetteduk 58, 60
 Vigvattenskål 101, 262, 286, 287
 Vimperg 16, 105, 177, 263, 264
 Vinbehållare (tennflaska, vinflaska) 82, 83, 221, 222, 224, 323
 Vinbytta 153
 Vinflaska se Vinbehållare
 Vinsked 83
 Virvelhjul 331, 332
 Väggsåp se Nisch
 Völunds hämnadeakt 233
- Yttertak 7, 24, 25, 30, 112, 113, 185, 187, 256, 279
- Återinvigning 292
- Ängel 54, 149, 177, 193, 195, 196, 197, 210, 215, 217, 219, 222, 223, 224, 225, 299, 328, 331
- Örn 138, 177, 178, 210

SVERIGES KYRKOR

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

GRUNDAT AV SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

PÅ UPPDRAG AV KUNGL VITTERHETS HISTORIE OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN

UTGIVET AV STEN KARLING, ARMIN TUULSE OCH PER-OLOF WESTLUND

GOTLAND

BAND V

GARDE TING

ALMQVIST & WIKSELL STOCKHOLM 1965-72

UTGIVET MED ANSLAG FRÅN
STATENS HUMANISTISKA FORSKNINGSRÅD

Innehållsförteckning till band V

FÖRORD TILL BAND V IV

KYRKORNA I GARDE TING

av Erland Lagerlöf

INLEDNING TILL GARDE TING <i>av Nils Lithberg</i>	2
LYE KYRKA	3
ETELHEMS KYRKA	95
ALSKOGS KYRKA	171
GARDE KYRKA	243

REGISTER TILL BAND V *av Kerstin Holm*

och Erland Lagerlöf

ORTREGISTER	345
PERSONREGISTER	346
SAKREGISTER	349

Förord till Gotland band V

Gotland band V omfattar beskrivningar av kyrkorna i Garde ting, vilket motsvarar Garde nuvarande pastorat med undantag för Ardre socken, således Alskog, Garde, Lye och Etelhem socknar. Dessutom ingår register till bandet. Inledningen till tinget har författats av framlidne professorn Nils Lithberg, som var en framstående kännare av Gotland under äldre tider.

Arbetet med beskrivningen av tingets kyrkor påbörjades 1962 med kyrkorna i Lye och Etelhem, som kunde publiceras 1965. Därefter följde beskrivningen av Alskogs kyrka, som utkom 1968. Arbetet med utgivningen av Garde kyrka fördröjdes något genom den omfattande restaurering kyrkan genomgick 1963–68. Beskrivningen av alla kyrkor i tinget har utarbetats av antikvarie Erland Lagerlöf i nära samarbete med undertecknad Tuulse. Uppmättningsarbetet har utförts av ingenjör John Söderberg och fotograferingen har genomförts av Sören Hallgren och Nils Lagergren. Excerpteringen i Visby landsarkiv har utförts av fru Karin Svahnström. Till alla dessa framför utgivarna ett varmt tack.

Vi vill också tacka dem som på olika sätt varit författaren till hjälp vid beskrivningarnas utarbetande. Främst vänder vi oss till f kontraktsposten Kurt Grip och hans familj samt till klockare och kyrkovårdar, som på allt sätt underlättat arbetet i kyrkorna. Landsantikvarie Gunnar Svahnström och konservator Erik Olsson har generöst meddelat iakttagelser i samband med företagna åtgärder vid restaureringsarbeten.

Många av tjänstemännen vid Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museum har lämnat värdefull hjälp, docent Aron Andersson (glasmålningar), antikvarie Rune Norberg (träskulptur), antikvarie Axel Unnerbäck (orglar), antikvarierna Inger Estham och Anne Marie Franzén (textilier), antikvarierna Helmer Gustavson och Beth Svärdström (runinskrifter). Även specialister utanför denna krets har rådfrågats, förste intendenten Kersti Holmquist beträffande silverföremål samt domkyrkosysselmannen Lars Magnus Holmbäck beträffande klockor. Till alla framföres ett varmt tack.

Stockholm i mars 1972

Sten Karling

Per-Olof Westlund

Armin Tuulse

FÖLJANDE KYRKOR PÅ GOTLAND HAR UTKOMMIT I SERIEN SVERIGES KYRKOR,
KONSTHISTORISKT INVENTARIUM:

- Akebäck, band I:5, volym 35
Ala, band IV:4, volym 84
Alskog, band V:2, volym 118
Alva, band VI:4, volym 137
Anga, band IV:4, volym 84
Ardre, band IV:5, volym 97
Atlingbo, band III, volym 54

Bara, band IV:1, volym 61
Barlingbo, band I:4, volym 33
Björke, band I:5, volym 35
Boge, band II, volym 42
Bro, band I:3, volym 31
Bunge, band II, volym 42
Burs, band VI:1, volym 115
Buttle, band IV:3, volym 68; tillägg i band IV:6,
volym 101
Bäl, band II, volym 42

Dalhem, band IV:2, volym 66

Ekeby, band I:4, volym 33
Elinghem, band II, volym 42
Endre, band I:4, volym 33
Eskelhem, band III, volym 54
Etelhem, band V:1, volym 105

Fleringe, band II, volym 42
Fole, band I:3, volym 31
Follingbo, band I:5, volym 35
Fröjel, band III, volym 54
Fårö, band II, volym 42

Gammelgarn, band IV:5, volym 97
Gann, band II, volym 42
Ganthem, band IV:2, volym 66
Garde, band V:3, volym 145
Gnisårds kap, band III, volym 54
Gothem, band IV:1, volym 61; tillägg i band IV:6,
volym 101
Gotska sandöns kap, band II, volym 42
Guldrupe, band IV:3, volym 68
Gunfauns kap, band IV:5, volym 97

Halls kap, band II, volym 42
Halla, band IV:2, volym 66
Hangvar, band II, volym 42
Hejde, band III, volym 54
Hejdeby, band I:4, volym 33

Hejnum, band II, volym 42
Helgomannens kap, band II, volym 42
Hellvi, band II, volym 42
Hemse, band VI:3, volym 131
Hogrän, band III, volym 54
Hörsne, band IV:1, volym 61

Klinte, band III, volym 54
Kräklingbo, band IV:4, volym 84
Källunge, band II, volym 42

Lokrume, band I:3, volym 31
Lummelunda, band I:1, volym 3
Lye, band V:1, volym 105
Lärbro, band II, volym 42

Martebo, band I:1, volym 3
Mästerby, band III, volym 54

Norrlanda, band IV:1, volym 61

Othem, band II, volym 42

Roma sockenkyrka, band I:5, volym 35
Rute, band II, volym 42

Sanda, band III, volym 54
S Olofsholms kap, band II, volym 42
S Äulas kap, band II, volym 42
Sjonhem, band IV:3, volym 68; tillägg i band IV:6,
volym 101
Stenkumla, band III, volym 54
Stenkyrka, band I:1, volym 3
Stånga, band VI:2, volym 125

Tingstäde, band I:2, volym 21
Tofta, band III, volym 54
Träkumla, band III, volym 54

Vall, band III, volym 54
Vallstena, band II, volym 42
Viklau, band IV:3, volym 68
Vänge, band IV:3, volym 68; tillägg i band IV:6,
volym 101
Västergarn, band III, volym 54
Västerhejde, band III, volym 54
Västkinde, band I:3, volym 31
Väte, band III, volym 54
Östergarn, band IV:5, volym 97

UNDER UTARBETNING: Eke, Fardhem, Lau, När, Rone.

VOLYM 145

GOTLAND

Band V, häfte 3

Garde ting

GARDE KYRKA AV ERLAND LAGERLÖF